

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XXVIII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Gyurgyík László (Komárom, Szlovákia), **Hunčík Péter** (Dunaszerdahely, Szlovákia),
Lampl Zsuzsanna (Nitra, Szlovákia), **Lanstyák István** (Pozsony, Szlovákia),
Liszka József (Komárom, Szlovákia), **Mészáros András** (Pozsony, Szlovákia),
Simon Attila (Somorja, Szlovákia), **Vajda Barnabás** (Komárom, Szlovákia),
Végh László (Somorja, Szlovákia).

Nemzetközi szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Csíkszereda, Románia), **Csergő Zsuzsa** (Kingston, Ontario, Kanada),
Csernicskó István (Beregszász, Ukrajna), **Fedinec Csilla** (Budapest, Magyarország),
Holger Fischer (Hamburg, Németország), **Susan Gal** (Chicago, USA), **Kovács Attila**
(Lendva, Szlovénia), **K. Lengyel Zsolt** (Regensburg, Németország), **Petteri Laihonen**
(Jyväskylä, Finnország), **Laczó Ferenc** (Maastricht, Hollandia), **Szarka László**
(Budapest, Magyarország), **Andrej Tóth** (České Budějovice, Csehország).

Angol fordítás
HARASZTI ILDIKÓ
Korrektúra
RONCZ MELINDA

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek.

Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett.

Az MTA Történettudományi Bizottsága által elismert teljes értékű publikációs hely.

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLÉ

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: Kassák Központ • Nyomta: Adepta, Kft., Čiližská Radvaň • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Példányszám: 500 • Ára: 3 € • 2026. június • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda.gabor@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kassákov centrum • Tlač: Adepta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 500 • Cena: 3 € • jún 2026 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

TARTALOM

Tanulmányok

HUSHEGYI GÁBOR

A Prágai Magyar Hírlap (1922–1938) képzőművészeti tartalma – 1. 5

ANGYAL BÉLA

A magyar kisebbség a csehszlovák külpolitikában a második világháború végén és a befejezését követő hónapokban 39

BACSA MÁTÉ

A Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának tevékenysége Nógrád-Hont vármegye területén (1945. szeptember – 1946. február) 63

GAUČÍK ISTVÁN

A láthatóság intézményi technikái a Csemadok történeti átmenetében (1990–2025) 87

GYARMATI ENIKŐ

A szilasi és pilisi Szilassy család svájci ágának története 117

SZENDI TÜNDE

Nyelvjárási hangoskönyv a szlovákiai Vág és Garam közti régióból – előkészítő munkálatok 153

Közlemények

MOLNÁR IMRE

A mi cigányaink 175

Nekrológ

SZARKA LÁSZLÓ

Boldog, munkás élet. Vadkerty Katalin (1928–2026) 182

Könyvek

CSEHY ZOLTÁN

Věra Sokolová: Queer Encounters with Communist Power.
Non-Heterosexual Lives and the State in Czechoslovakia,
1948–1989 186

GODZSÁK ATTILA

Paksy Zoltán: Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom
(1875–1892) 187

Számunk szerzői 192

HUSHEGYI GÁBOR

A Prágai Magyar Hírlap képzőművészeti tartalma (1922–1938) – 1. rész*

GÁBOR HUSHEGYI

The Fine Arts Content of the Prágai Magyar Hírlap (1922–1938)

Keywords: press history; political daily; cultural and arts columns; art criticism

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v28y2026i2.01>

A két világháború közötti korszak magyar nyelvű sajtójának története az első Csehszlovák Köztársaságban kiemelkedő teljesítményeket jegyez, elemzésük és ismeretük nélkülözhetetlen e korszak politika-, kultúr-, művészettörténeti értékeléséhez. Az elemző értékelések több kategóriába sorolják az 1919 és 1938 között megjelent magyar nyelvű napilapokat: 1. jobboldali, nemzeti-konzervatív, tehát ellenzéki,¹ 2. az új közhatalommal együttműködő, állami szubvencióban is részesülő, azaz kormánypárti,² 3. kommunista és szociáldemokrata, végül egyes szerzőknél negyedikként a független sajtószervek. A tárgyalt korszakban több mint 20 magyar nyelvű napilap jelent meg a cseh és szlovák országrészben, valamint Kárpátalján. Tehát különböző politikai és regionális elkötelezettségű sajtótermékek formálták a közgondolkodást, és ezek közül volt az egyik leg-

* A tanulmány a Kisebbségi Kulturális Alap támogatásával (21-170-00456) jött létre. Realizované s finančnou podporou Fondu na podporu kultúry národnostných menšín.

- 1 A művelődés- és sajtótörténeti tanulmányok használják a negativisták jelzőt az ellenzéki sajtószervek jellemzésekor. Ennek eredete a két világháború közötti korszak szerkesztőségek közötti küzdelmekben kereshető. E tanulmány az ellenzéki fogalmat részesíti előnyben.
- 2 A negativisták mellett mellőzöm az aktivisták meghatározást is, annak sajátos szlovákiai jelentését, amely a csehszlovák kormány támogatását élvező sajtótermékek és a csehszlovák hatalommal együttműködő kisebbségi politikai pártok jelzője volt. Helyette a kormánypárti megjelölést preferálom, mivel az aktivizmus és aktivista fogalmaknak más jelentése ismert a képzőművészetben. A két világháború közötti csehszlovákiai politikai aktivizmus témájának kitűnő magyarázatát lásd: Simon 2013, 9–12., 125–136., 180–187. p.

színvonalasabb és legolvasottabb a *Prágai Magyar Hírlap* (a továbbiakban *PMH*) is, a csehszlovákiai magyar ellenzéki politikai pártok sajtóorgánuma. Tizenhét évfolyamot élt, 1922. június 1-től 1938. november 5-ig jelent meg Prágában, jelentős magyarországi kormányzati támogatással. Következétesen bírálta a csehszlovák kormány kisebbségpolitikáját, a polgári-konzervatív értékrendet követte, élesen ostromozta a kommunista eszméket, a szovjet diktatúrát. Számtalanszor cenzúrázták, kobozták el lapszámait, ugyanúgy, mint a Csehszlovákiában megjelenő ellenzéki német nyelvű, cseh és szlovák lapok többségét. Létezése során háromszor szünetelt hosszabb-rövidebb ideig: 1922. október 22-től november 17-ig szedősztrájk miatt, 1933. szeptember 17-től 1933. december 16-ig és 1934. szeptember 22-től 1934. december 21-ig bírósági úton elrendelt betiltás miatt. A második világháború kitörésének előestéjén, 1938. szeptember 21-én bevezetett előzetes cenzúrával végleg megszűnt a sajtószabadság Csehszlovákiában. Megközelítőleg 55 ezer oldalon összesen 4695 *PMH*-szám jelent meg 16,5 év alatt. A bécsi döntés után *Felvidéki Magyar Hírlap* néven jelent meg 1938 novemberétől 1939 júliusáig Budapesten.

Az áttekintő kultúr- és irodalomtörténetek (Turczel 1967, Fónod 1993) általános értékeléssel szolgálnak, Filep Tamás Gusztáv sajtótörténeti tanulmánya révén eszmétörténeti háttérrel, politikai-jogi keretekkel bővültek ismereteink (Filep 1998). Már több mint egy évszázada jelent meg e napilap első száma, ám mélyreható monografikus elemzése mind a napig várat magára, ahogy a sajtótörténeti, történelmi kutatások szempontjából nélkülözhetetlen repertórium is. Bár töredékes feldolgozottsággal állunk szemben, mégis léteznek támpontok, amelyek segítenek a tájékozódásban. Legteljesebb áttekintéssel a *Prágai Magyar Hírlap* és a politikai pártok viszonyáról, a napilap megalapításáról, annak finanszírozásáról, pártpolitikai háttéréről és magyarországi összefüggéseiről rendelkezünk (Angyal 2002, Simon 2013, Pejša 2017). További értékes ismeretekkel szolgálnak a korszak jelentős személyiségeit és tevékenységüket elemző dolgozatok, monográfiák: Szent-Ivány József (Simon-Tóth 2016), Szvatkó Pál (Filep-G. Kovács 1994, Ahn 2009, Sturm 2012) vagy Márai Sándor (Mészáros 2016). Értékes új információk, szempontok gazdagítják mozaikszerű képünket a ciklikusan jelentkező évfordulós *PMH*-mélátatások (Kocur 2002a, 2002b; Lakatos 2022) és a csehszlovákiai magyar sajtótörténeti összefoglalók (Csanda 2020). Az eddigi értékelések közös nevezője Szvatkó Pál tanulmánya a csehszlovákiai magyar sajtó két évtizedéről (Szvatkó 1938a/2002, 1938b) és paradox módon az utódállam belügyi szerveinek elismerő értékelése a napilap minőségéről és nemzetközi széttekintéssel rendelkező szerkesztői és szerzői gárdájáról (Pejša 2017, 146. p.).

A kultúra területén eddig főképp az irodalom került fókuszba, ám továbbra is hiányzik egy átfogó értékelés a *PMH*-ról és szépirodalmi tartalmáról. A művészetek és megjelenésük e napilapban ugyanakkor tovább árnyalhatják az értékeléseket, mert a pártpolitikán túl a kulturális és társadalmi problémák tárgyalása rávilágíthat arra a tényre, hogy a hírlapot nem lehet merev ideológiai sablonokba kényszeríteni, nem lehet

egy-két jelzővel jellemezni, a 17 éves történetében jelentős változások mutathatóak ki. Ezzel együtt ki kell mondani, hogy napilapunk értékelését nem elég önmagába zárva elvégezni, elengedhetetlen annak korabeli csehszlovákiai magyar sajtókerete, valamint viszonya a cseh és szlovák kulturális és művészeti térhez. Robert Pejša rámutatott a cseh és szlovák társadalom magyarokkal szembeni politikai és történelmi gyökerekre visszavezethető elfogultságára, ami ellehetetlenítette a kulturális téren kínálgató (cseh)szlovák–csehszlovákiai magyar együttműködést. (Pejša 2017, 156–157. p.) Ezzel párhuzamosan megvizsgálandó, hogy a *PMH* miként viszonyult a korabeli cseh és szlovák, ill. a prágai művészeti és kulturális élethez.

A tudományos reflexió egyik pillére a precíz sajtótörténeti bibliográfia megléte, e téren meglepő felismerés, hogy a közel hat évtizede megjelent szlovákiai időszaki sajtó bibliográfiája (Kipsová–Jakešová a kol. 1968) pontatlan, téves, nem teljes feldolgozottságon alapuló adatokat tartalmaz, amelyek mind a mai napig kiadványról kiadványra öröklődnek.³

Tanulmányunk célja bemutatni a napilap kulturális és művészeti rovatainak képzőművészeti tartalmát, az ott publikált cikkek, kritikák, beszélgetések, hírek és ismertetések szemléletét. Mindezt végigkísérve, a korszakonként tetten érhető változásokat is feljegyezve a 17 év alatt. Vizsgálat tárgyává tenni a lap három korszakának politikai elkötelezettségét a képzőművészeti tárgyú írásokéval, felfedni az azonosságokat és különbségeket. Nem lehet megkerülni a korabeli magyar kormányzati kultúrpolitika felvállalását vagy elutasítását, ill. elhallgatni a korabeli autokrata és diktatórikus rendszerek kultúrája iránti vonzalmat vagy kritikát. És nem utolsósorban pontosítani, kiegészíteni, ha kell korrigálni a *PMH* és mellékletei sajtóbibliográfiai adatait.

1. A nemzetiségi sajtó médiakeretei

A sajtó jelentékeny eszköz minden nemzet számára, alkotson az többséget vagy kisebbséget egy-egy államalakult területén, a közbeszéd médiuma, amellyel egy pontosan meghatározott közeghez szól, formálja politikai gondolkodását, tájékoztatja a hazai és külföldi eseményekről, beleértve ebbe a kultúrát és a művészetet is. Ezt nevezi Thomas von Ahn a *kisebbségi nyilvánosság* megteremtésének (Ahn 2009, 55. p.), ami a közös nemzetiségi tudat kiépítésének, folytonosságának és újrateremtésének a feltétele. A nemzetiségi sajtó sajátosságainak elemzése jelenleg csak kezdeti stádiumban van, ám Papp Z. Attila kutatásaira támaszkodhatunk, aki az angolszász médiaelmélet ismereteit kivetítette a nemzetiségi, ill. kisebbségi sajtóra/médiára. (Papp 2009) Kutatásából meg tudhatjuk, hogy a többségi sajtóhoz hasonlóan a nemzetiségi sajtóban is működnek médiakeretek, amelyek indítékai ebben az esetben is az ideológiai meghatározottságra

³ A Prágai Magyar Hírlap bibliográfiai adatait lásd az 1. sz. mellékletben.

vezethetők vissza. Papp szerint nemzetiségi „értelmiségiként alkotni nagy valószínűséggel feltételezi valamilyen kisebbségi ideológia (tudatos vagy tudattalan) elfogadását”, ami közvetlenül befolyásolja a nemzetiségi sajtóban érvényre jutó keret kijelölését, ezt ő *keretizmusnak* nevezi. (Papp 2009, 15. p.) Mely tényezők formálják e keret megteremtését? Főképp a szerkesztésért, szelekcióért felelős konkrét személy szubjektivitása, előítéletessége, intézményi státusa és szakmai felfogása. De a tartalom, ill. témák meghatározásáért további csoportok is felelősek, így pl. a laptulajdonosok, -kiadók, hirdető, nyomást gyakorló politikai erők. A David M. White-től származó „kapuőr-vizsgálat”, azaz annak elemzése, hogy milyen tartalmat/hírt választanak ki, hangsúlyoznak, rekesztenek ki vagy elhallgatnak egy-egy sajtótermékben/médiumban, felfedi a hírek szintjén a tudatos keret megteremtésének hátterét és motivációit. (Uő, 5–6. p.) Ez önmagában még nem elegendő, mert csatlakozik hozzá egy második szint, azaz egy tudatosan közvetített sajátos látásmód, és ezzel válik teljessé a nemzetiségi sajtótermék/médiум ideológiai meghatározottsága, mégpedig az adott népcsoport érdekeire, jövőjére hivatkozva. (Uő, 4–5. p.) E különböző szempontok, pl. a szakmai és politikai érdekek összeütközése, konfliktust eredményezhetnek az újságírói etikával és a szakmai logikával. (Uő, 16–17. p.) Papp Z. rámutat – Stephen Harold Riggins nyomán – a nemzetiségi sajtó ideológiai keretezettségéből rejlő veszélyekre is, mégpedig annak három fő ismérvére, mint az amatőrizmus, elitizmus és a hírek újszerűségének megkérdőjelezése. (Uő, 10. p.) Mindhárom tünet veszélyforrás a képzőművészeti tartalmak elemzésekor is, mert a szakszerűség konfliktusba kerülhet a dilettantizmus, az ideológiai érdekek és egy avított forma skanzenizálásának preferálásával.

Papp Z. Attila tanulmánya a nemzetiségi sajtó értelmezési kereteiről alkalmas arra, hogy következtetéseit és általánosításait alkalmazzuk a csehszlovákiai magyar sajtó- és kultúrtörténet egyik legjelentősebbnek tartott magyar napilapjának, a *Prágai Magyar Hírlap Irodalom és Művészet, Színház és Zene, Színház-Könyv-Kultúra, Színház-Film* stb. kulturális és művészeti rovatai képzőművészeti tartalmának értékelésére.

Tehát általánosságban állítható, hogy a kulturális és művészeti rovatok szerkezetét és minőségét a napilapot kiadó és támogató személyek, csoportok, pártok érdekei, a főszerkesztői posztot betöltő személyek szemlélete, a vezető publicisták jártassága és a külső munkatársak rátermettsége, valamint a kiadó(k) közötti összhang vagy háttérküzdelmek, a kiadó(k) és a szerkesztőség közötti alá- és fölérendeltségi viszony, a szerkesztők közötti hierarchia határozta meg. A korabeli médiadiskurzusban jelentős szerephez jutott a szelekció, a hangsúlyozás, kiemelés, ismétlés, torzítás, elhallgatás stb., valamint egy szimbolikus-ideológiai tartalmakra fókuszáló standardizált nyelvezet. A továbbiakban figyelmünket a kulturális és művészeti rovatokra fókuszáljuk, képzőművészeti tartalmukra, a cikkek és kritikák szerzőire, kultúra- és művészetszemléletére, nem utolsósorban a társadalmi diskurzus és művészetkritika találkozására is.

2. A Prágai Magyar Hírlap három korszaka, kulturális rovatai és mellékletei

Bár az általános értékelések egybehangzóan kiemelik az ellenzéki politikai pártok szerepét napilapunk történetében, annak tartalma és szemlélete további mélyebb elemzést kíván. A *PMH* eszmei irányultságát nemzeti-konzervatív értékrend, a csehszlovák kormány kisebbségellenes politikájának céltudatos és következetes bírálta jellemezte, ugyanakkor az egyes periódusokban jelentős különbségek mutatkoztak a lap politikai pártoktól való függetlensége mértékében. A Petrogalli Oszkár nevével fémjelzett első periódusra 1922 és 1925 között a hírcentrikus újságírás volt jellemző, abban is a magyarországi kormányzati szempontok érvényesültek hangsúlyosan, a háttérben éles konfrontáció zajlott a keresztény-szocialista politikai táborban, egyebek közt annak kérdésében, hogy az ellenzéki sajtóorgánum irányítása kinek a kezébe kerüljön. A második korszakban Dzurányi László főszerkesztőségének ideje alatt (1925–1932) egy liberálisabb szemlélet érvényesült, ekkor sikerült elérni a politikai pártoktól való függetlenség legnagyobb – de nem teljes – mértékét. E programszerű lépéstávolság a vélemény szabadság és sokszínűség eredményét hozta a szerkesztőségi tevékenységben, ami a képzőművészeti tárgyú írásokban is megjelent. Politikai szempontból azonban a magyarországi kormányzat és Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kultúrpolitikai irányvonala ekkor is dominánsnak bizonyult, ugyanakkor teret kapott a modernizmus és az új realizmus művészete is. A lap harmadik periódusa 1932 és 1938 között nem tudta megtartani ezt a minőséget, a pártok igényeit és a magyarországi kormányzat szemléletét követte, mind bel- és külpolitikai, mind kulturális és művészeti téren. Míg az első két periódus az ellenzéki magyar pártok közötti feszültség jegyében telt a napilap tartalmát és irányultságát illetően, az utolsó korszakban a felelős szerkesztő Forgách Géza révén a keresztényszocialisták kezébe került a lap irányítása, akik irányelvekben lefektetett pártpolitikai érdekek érvényesítését követeltek a sajtóterméktől.

A hírlap struktúrája fokozatosan gazdagodott újabbnál újabb területekkel, tartalmakkal. A bel- és külpolitikai tárgyú cikkek, tudósítások, hírgyűjteményi anyagok mellett kiemelt jelentősége volt a külön kezelt magyarországi eseményeknek. A *Napi Hírek* rovatnak jelentős terjedelem jutott, amely fokozatosan differenciálódott és fejléce *Hírekre* (1924. júl. 20-án) módosult; a kezdetektől volt *Közgazdaság* rovat, amely idejekorán *Tőzsdeárfolyamokkal* bővült; állandó helye volt a *Sportnak* és egy idő után a *Sakknak* is. Az *Irodalom és Művészet* rovat már az első számban szerepelt,⁴ a *Színház és Zene* a harmadik számban jelent meg először.⁵ E két utóbbi rovat több változáson ment át a hírlap 17 évfolyama alatt, ennek részleteit alább ismertetjük.

4 Irodalom és Művészet. *Prágai Magyar Hírlap*, 1. évf. (1922) 1. sz. (jún. 1.) 5. p.

5 Színház és Zene. *Prágai Magyar Hírlap*, 1. évf. (1922) 3. sz. (jún. 3.) 5. p.

Sajátos, minőségi irodalmi tartalom jellemezte és különböztette meg a *PMH*-t a korabeli cseh és szlovák, valamint a csehszlovákiai magyar napilapok világában. Ez közvetlen következménye volt a csehszlovák állam magyarországi irodalmi művek és sajtótermékek cenzúrával felérő engedélyeztetési eljárás módjának. Ilyen szempontból volt kiemelt szerepe a szépirodalmi műveinek közlése, már az első évfolyamban jelentek meg írások Babits Mihálytól és Nyíró Józseftől. Jeles magyar irodalmi személyiségek adták át írásaikat a *PMH*-nak, mint pl. Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond és kiváltképp Márai Sándor.⁶ Nem véletlen tehát, hogy ez a folyamat a *Képes Hét* szépirodalmi hetilap megjelenésében csúcsozott ki.⁷ Az 1928. októbere és 1930. februárja között mellékletként létezett hetilap Szvatkó Pál szerkesztésében készült és 1929. januárjától Márai Sándor volt a főmunkatársa.⁸ Az utolsó számok főszerkesztője Győry Dezső volt,⁹ rá hárult a hetilap megszűnésének menedzselése. A nagy változás bejelentéséből tudhatjuk meg, hogy a szépirodalmi tartalom átkerült a főlap, azaz a *PMH* hasábjaira, azt is, hogy a fűzőtől szélesebb olvasóközönséget reméltek az irodalom számára, valamint azt szem előtt tartva, hogy a riportfotó műfajának felkarolásával a „magyar olvasó képkiszolgálásában a szélesebb tömegekhez” közelebb juthatnak.¹⁰ Az időszaki sajtó bibliográfiája szempontjából a két eltérő sajtótermék azonos szubjektumként van jegyezve, előbb mint szépirodalmi folyóirat, majd mint képes vasárnapi melléklet. Az 1930. március 1-jétől megjelenő *Képes Hét. A Prágai Magyar Hírlap vasárnapi melléklete* aktuális világpolitikai, magyarországi, hazai történések, a társasági élet, a kultúra, művészet és a divat eseményeinek sajtóügynökségi felvételeit tartalmazta. A melléklet olvasói sikerén felbuzdulva „hétközi képes mellékletet” is megjelentettek *A Prágai Magyar Hírlap csütörtöki melléklete* címmel 1935. januárjától 1936. júliusáig. Ezzel együtt eltűnt a *Képes Hét* a hétvégi kiadás fejlécből, további változás már nem történt *A PMH vasárnapi melléklete* megszűnéséig (1938. szept. 25.).¹¹

A hírlap szerkesztősége gyorsan és dinamikusán változó nagyvárosi miliőben dolgozott, a modern élet és életmód hatással volt szemléletükre, ezért annak számtalan

6 A magyarországi írók és költők együttműködése elsősorban a *PMH* második, Dzurányi-korszakára esik. Kiemelt jelentőségű volt Márai Sándor jelenléte, aki 1925. okt. 17-től 1931. júl. 5-ig volt a napilap munkatársa, majd az *Egy polgár vallomásai* közlésével, ill. a *Műsoron kívül* rovatával neve ismét a hírlap hasábjaira került 1934. karácsonya és 1935. júliusa között. (Mészáros 2003)

7 A *Képes Hét* Szépirodalmi hetilap képzőművészeti tartalma meghaladja e dolgozat kereteit, annak elemzése a szerző egy további a csehszlovákiai kulturális és irodalmi folyóiratok képzőművészeti tartalmát elemző tanulmányának tárgya.

8 A *Képes Hét* bibliográfiai adatait lásd a 2. sz. mellékletben.

9 A *Képes Hét* vezető posztján történt személyi váltásról lásd: Simon–Tóth 2016, 111. p.

10 A *Képes Hét. Képes Hét*, 3. évf. (1930) 7. sz. (febr. 16.) 147. p.

11 A *Képes Hét* bibliográfiai adatait lásd a 2. sz. mellékletben.

elemét emelték be a lap tartalmába. Jelentős szerepet kapott a rádió mint tömegművelő, a film és sztárkultusz, valamint a fényképezés elterjedése a szélesebb közönség körében. Ez utóbbit volt hivatott támogatni Az *amatőrfényképész* heti rovat,¹² amelynek egyik meghatározó szerzője Aixinger István volt. A napilap azon szándéka, hogy a teljes magyar társadalmat megszólítsa, a nők érdeklődésére számot tartó tartalmak közlésére készítette a szerkesztőséget, ez fokozatosan önálló rovathoz, sőt különálló melléklethez vezetett. A divat vált meghatározó témává, már a 20-as évek közepén közölték Holló Erzsébet divatleveit, aki az *Új Időkben* is publikált, majd 1925 decemberétől kétheti rovatként jelent meg a *Nagyasszony* Péchy Gáspárné Bartóky Mária szerkesztésében,¹³ amely a divat, iparművészet mellett a női jogokra, kötelességekre és a gyermeknevelésre is kitért.¹⁴ Periodicitása már januárban megváltozott, ekkor különálló havi szombati mellékletként kezdett megjelenni, majd önálló képes folyóiratként létezett megszűnéséig, 1938. őszéig.¹⁵ A hírlap 1931. októberében *Vasárnapi divatlevél* címmel állandó heti rovatot indított,¹⁶ ezzel utat nyitott a divatújságírás és divatrajz műfajának, igaz, néhány évig a szöveg a napilap vasárnapi számában jelent meg, a hozzá tartozó divatrajzok pedig a Képes Hétben, a *PMH* vasárnapi mellékletében. A szerző és az alkotó egy személy volt, mégpedig a bécsi Iparművészeti Egyetem frissen végzett hallgatója, Radványi Magda kassai iparművész.¹⁷ A divatról szóló levele az utolsó oldalakon a keresztretjvény rovattal együtt találta meg a helyét, hiányzott egy nagyobb keret, ami a párizsi és bécsi szalonok világát kiemelhette volna ebből a marginalitásból. Ezt volt hivatott elősegíteni az 1934 decem-

12 A rovat 1934. febr. 10. és 1938. szept. 14. között jelent meg rendszeresen.

13 A *Nagyasszony* bibliográfiai adatait lásd a 3. sz. mellékletben.

14 *Nagyasszony*. *Prágai Magyar Hírlap* 4. évf. (1925) 276. sz. (dec. 5.), 5–6. p.; *Nagyasszony*. *Prágai Magyar Hírlap*, 4. évf. (1925) 288. sz. (dec. 19.) 5–6. p.

15 Magyar háziasszonyok lapja a *Nagyasszony* megrendelhető a *PMH* kiadvállalatnál. Reklám. *Prágai Magyar Hírlap*, 17. évf. (1938) 215. sz. (szept. 20.) 8. p.; Péchy Gáspárné Bartóky Mária életéről és munkásságáról: Bodnár 2017.

16 Radványi Magda: *Új kalap. Vasárnapi divatlevél*. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 226. sz. (okt. 4.) 12. p.; Uő: *Az őszi kabátok. Vasárnapi divatlevél*. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 232. sz. (okt. 11.) 8. p.

17 Radványi Magda (Szepsi, 1907. júl. 21. – Kassa, 1995. okt. 5.): iparművész, kosztümtervező. Bécsi művészeti tanulmányai befejeztével aktív publicisztikai tevékenységet folytatott az 1930-as években: a *PMH* Vasárnapi divatlevele és a *Nagyasszony* melléklet mellett rovata volt a *Kassai Újságban* (Mi a divat, 1933–35; Asszonyok rovata, 1936–38), amelynek bécsi tudósítója is volt a 1933–35 között. Az 1930-as évek első harmadában gyakran jelentek meg írásai és divatrajzai a budapesti *Új Időkben*. A második világháború után kosztümtervező volt a Kassai Állami Színházban. A szlovák szakirodalom szerény információkkal dolgozik, ám hangsúlyozza Radványi országos jelentőségét a divatrajz terültén. (Mojžišová–Poláčeková 2004, 280. p.; Šidlíková 2011, 184–187. p.; Šidlíková 2013, 130–131. p.). A cseh divat- és iparművészet-történeti összefoglalók megfigyelik mind a német, mind a magyar divatrajzokról, a napilapok és folyóiratok divatrovatairól, a fővárosban megjelenő *PMH* is elkerülte figyelmüket. (Uchalová 1996; Pachmanová 2021)

berében, a három hónapos betiltás után újraindult *PMH Asszonyok Lapja* c. belső melléklete, amely a következő év januárjától heti rendszerességgel jelentkezett a vasárnapi számban. Radványi divatlevele ide lett besorolva, ami pozitív előrelépés volt, ám a valódi áttörésre 1935 áprilisában került sor, amikor három és fél év elteltével a szövegek a divatrajzokkal együtt jelentek meg a hírlap hasábjain.¹⁸ Ez a rovatkeret változatlan maradt a napilap 1938-as megszűnéséig.¹⁹

3. Képzőművészet a Prágai Magyar Hírlapban

3.1. A Prágai Magyar Hírlap első korszaka: 1922. június – 1925. június

A szövetkezett ellenzéki magyar politikai pártok napilapja az utódállam fővárosban készült, ott nyomtatták és onnan szállították a magyarok lakta régiókba. Hagyomány hiányában igen kockázatos projekt mellett kötelezték el magukat a lapalapítók, mert mind Pozsonyban, mind Kassán ekkor már jelentek meg országos jelentőségű politikai napilapok, amelyek frissebb tartalommal kerülhettek az olvasók kezébe. Többen állították: a célközönségtől messze készített sajtótermék egyik ismérve, hogy elveszíti kapcsolatát és problémaérzékenységét a szlovákiai olvasókkal. Ám hiányzott az ellenzéki pártok saját sajtóorgánuma, s ezt a szerepet volt hivatott betölteni a *Prágai Magyar Hírlap*, amely képes volt elkerülni az említett buktatókat. A kezdetekben érthetően hírcentrikus napilap már az első számokban, tehát Béla Henrik főszerkesztősége, majd Petrogalli Oszkár irányítása alatt is rendszeresen közölte az *Irodalom* és *Művészet*, valamint a *Színház* és *Zene* rovatot. A képzőművészetről megjelenő rövidhírek az *Irodalom* és *Művészet*, de nem egy esetben a *Napi Hírek*, ill. a *Hírek* rovat hasábjain jelentek meg. Témakörük kiterjedt az egyéni és csoportos kiállításokra, a köztéri alkotások rombolására és avatására, a művészeti seregszemlékre, előadásokra, folyóiratokra, könyvekre, de nagy figyelmet szenteltek a hagyatéki árveréseknek, a művészekről és családtagjairól szóló rendőrségi híreknek. Egy tudatosan megalkotott médiakeret érvényesült, fókusza a magyarok által lakott területek képzőművészeti életére és eseményeire irányult. Paradoxonnak tűnhet, hogy a fővárosban szerkesztett lap tudatosan vállalta a *regionalizmust*, elsősorban a vidéki városok és városkák kiállításainak hírét közölte, de figyelme kiterjedt a magyarság kulturális szervezeteinek tevékenységére Kassán, Losoncon, Rimaszombatban, Komáromban, Pozsonyban s még Zsolnán, Eperjesen vagy a bányavárosokban

18 Radványi Magda: Praktikus gyermekruházkodás. Vasárnapi divatlevél. *Prágai Magyar Hírlap*, 14. évf. (1935) 214. sz. (ápr. 21.) 29. p.

19 Radványi Magda: A sokoldalú szőrme divat. Asszonyok lapja – Vasárnapi divatlevél. *Prágai Magyar Hírlap*, 17. évf. (1938) 94. sz. (szept. 18.) 18. p. [Az előzetes cenzúra 1938. szept. 21-iki bevezetését követően megszűnt a rovat.]

[illegible][illegible]

is. Pozitívumként értékelhető, hogy Prágától Ungvárig terjedt a tudósítói hálózat, így Ruzsinszky, azaz Kárpátalja művészeti élete is jegyezve volt a hírlapban. Ezzel összhangban jelentős mennyiségű híryanag foglalkozik a magyar nemzetiségű művészek kiállításával szülőföldjükön, valamint azon túl is, így például Prágában. Így vált domináns témává 1922-ben a Flache Gyula vezette Szlovenszkói Képzőművészek Egyesülete (Jednota výtvarných umelcov Slovenska, azaz „Jednota”) csoportos tárlata a fővárosi Reprezentációs palotában (Obecní dům), amelyről több névtelen írás is beszámolt.²⁰ De teret kaptak ezen első periódus hasábjain a képzőművészeti élet intézményes kereteinek megteremtésére irányuló további aktivitások, mint a Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület (Kunstverein), a komáromi JESZO és a kassai Kazinczy Társaság Képzőművészeti Szakosztályának tevékenysége és kiállításai. Közös nevezőjük volt a kritikai visszhang, a beszámolók elemző és értékelő ambícióinak hiánya. Pedig a Kazinczy Társaság megalakulásának 25. évfordulójára a kassai Kelet-szlovákiai Múzeum épületében szervezett reprezentatív kiállítás felvonultatta a korabeli csehszlovákiai magyar képzőművészek legjavát, tehát a kassaiak mellett a komáromi JESZO, a pozsonyi Kunstverein és a beszercebányai „Jednota” személyiségeit is.²¹ A Flache Gyula vezette képzőművészek egyesülete bizonyult ezen időszak legaktívabb szervezetének, csak ezek közül a losonci városháza termeiben megvalósult zsűrizett csoportos tárlat,²² valamint a pozsonyi régi városházán bemutatott műtárgykollekció érdemelt figyelmet.²³ Ebben az esetben is az erkölcsi mellett az anyagi siker lett kiemelve a sajtóban, erről tanúskodik Flache nyilatkozata a losonci tárlat után.²⁴

Az impériumváltás ellenére a magyar főváros számított központnak, viszonyítási keretnek, hiszen az mind a művészképzés, a művészeti élet, annak kritikai reflexiója, állami és magánmecenatúrája, szociális támogatási rendszere miatt megszervezett és működő művészeti ökoszisztémát jelentett. Ez nyilvánul meg a hírek válogatásában, amit a budapesti Műcsarnok, Nemzeti Szalon, Ernst Múzeum, Szépművészeti Múzeum

20 A szlovenszkói képzőművészetek kiállítása. *Prágai Magyar Hírlap*, 1. évf. (1922) 4. sz. (jún. 4.) 9. p.; A szlovenszkói festők prágai kiállítása. *Prágai Magyar Hírlap*, 1. évf. (1922) 22. sz. (jún. 28.) 5–6. p. [Prága, Reprezentációs palota, 1922. jún. 4. – júl. 2.]

21 (k. gy.): Kassa és a szlovenszkói magyarság ünnepe. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 240. sz. (okt. 21.) 2. p.; Sziklay Ferenc: A Kazinczy Társaság képző- és iparművészeti kiállítása. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 248. sz. (okt. 31.) 2–3. p. A jubileumi kiállítás 1924. okt. 19. és nov. 3. között valósult meg.

22 (ch.): A losonci képkiallítás. *Prágai Magyar Hírlap*, 4. évf. (1925) 120. sz. (máj. 29.) 6. p. Az egyesület kiállítását 1925. máj. 21. és jún. 1. között rendezték meg.

23 A Szlovenszkói Képzőművészek pozsonyi kiállítása. *Prágai Magyar Hírlap*, 4. évf. (1925) 250. sz. (nov. 5.) 7. p. A Szlovenszkói Képzőművészek Egyesületének tárlata 1925. dec. 6-án nyílt meg és 14 napig volt megtekinthető.

24 (fg): A losonci kiállítás után. Beszélgetés Flache Gyulával. *Prágai Magyar Hírlap*, 4. évf. (1925) 135. sz. (jún. 18.) 6. p.

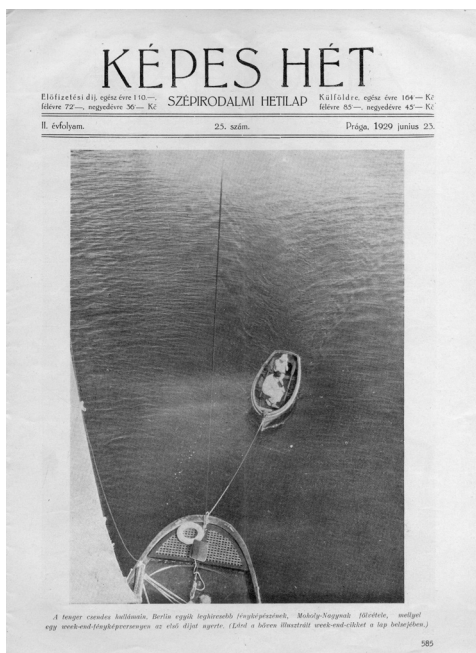
és a művészeti társaságok kiállításai, új szakmai folyóiratok és könyvek ismertetése ural, egyben azt az értelmezési keretet nyújtja, amely alátámasztja a magyar kultúra és művészet jelentőségét és értékét az utódállamával szemben.

A természetes művészeti kapcsolatrendszer mellett markáns politikai összetevője is volt annak, hogy a hírlap számára Budapest számított referenciaként. Ez a politikai sajtóorgánium és annak kiadói részéről politikai együttműködésben nyilvánult meg, aminek részét képezte a korabeli hivatalos magyarországi kormányzati kultúr- és művészetpolitika, ami egy érdekvezérelt médiakeretet jelölt ki. Ennek tudatos vállalása, tehát a művészeti közbeszéd ideológiai befolyásolása csaknem kizárólag magyarországi szerzőktől érkező cikkek, tárcák formájában történt, mint *Kárpáti Aurél*, *Déry Béla* és *Lázár Béla*. A hivatalos magyar képzőművészet programját nemcsak műtörténetési összefoglalók ismertették, hanem rendszeres budapesti kiállítási szemlék is támogatták, leggyakrabban *Erdélyi Árpád*, *Berendy Katalin* és *Radnay Oszkár* tollából.

Érdemes kiemelni, hogy a *Prágai Magyar Hírlap* első három évében, tehát Petrogalli Oszkár főszerkesztősége idején, kaptak komoly teret a fentebb említett budapesti szemléiségek, Kárpáti Aurél például a magyarországi művészeti szervezetek széttöredettségéről értekezett a vágyott magyar művészeti egység nevében.²⁵ Déry Béla kultuszminiszeri biztosnak, a Nemzeti Szalon igazgatójának cikke már programadónak tekinthető, hiszen külföldi *hemzsegő irányzatokról*, *nyugatiaskodásról* és *elnemzetköziesedésről* értekezik, ami ellen védekeznie kell a magyar művészetnek, mégpedig abból a megfontolásból, hogy ez a záloga a nemzet fennmaradásának. „Politikai okai vannak tehát a magyar művészet kissé konzervatívabb fejlődési processzusának” – írja Déry –, bár a „forradalom, a bolsevizmus szomorú ideje produkált ugyan némi változatot a magyar művészetben is, de idegensége talajt verni nem tudott.” Ez utóbbit főképp a Kernstok Károly képviselte Nyolcak-kal azonosítja, s ez volt „az egyedüli megnyilatkozása az idegen befolyások némi térhódításának a magyar művészetben”. Csaknem magától értetődő a kultúrpolitika sikerében érdekelt kultuszminiszeri biztos konklúziója, mely szerint Magyarországon „nem lehet művészeti irányzatokról, sem pedig modern vagy ideje múlt művészetéről beszélni, mert a magyar művészet nemcsak kifejezéseiben és irányjaiban, hanem eszmei tartalmában is nemzeti karakterű!”. Igazolásként a legutóbbi nagy kiállításokat említi, amelyek „állomásai ennek a kultúrpropagandának, amelyek mindig igazolni fogják az ezeréves nemzet le nem tagadható kultúráját”.²⁶ Újabb félév telt el, s karácsonyra Lázár Béla, az Ernst Múzeum igazgatója kapott teret véleménye kifejtésére, aki sokkal árnyaltabb képet adott a külföldi hatások jellegéről, azok pozitív

25 Kárpáti Aurél: A magyar képzőművészet – új utakon. *Prágai Magyar Hírlap*, 2. évf. (1923) 291. sz. (dec. 24.) 30. p.

26 Déry Béla: A mai magyar képzőművészet jelentősége. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 128. sz. (júl. 7.), 29. p.

és negatív szerepéről. Természetesnek tartja a magyar és az európai művészeti áramlatok közötti szoros kapcsolatot, elvégre számos jeles magyar alkotó külföldi tapasztalatok birtokában alakította ki egyéni stílusát, mint pl. Paál László, Székely Bertalan, Rippl-Rónai József, Vaszary János stb. Ám ő is zavaros kísérletnek nevezi a Nyolcak, a kubisták és az expresszionisták sokféle próbálkozását, amit az impresszionizmus kritikájaként értelmez. S a modern irányzatokkal szemben az impresszionizmus apologetájává válik, ugyanis az expresszionizmusban hiányolja a harmóniát, aminek szerepét a káosz, deformáció és zűrzavar veszi át. Lázár véleménye szerint a „kubizmus filozófiája csak a deformációnak a végzetes túlhajtása, el egész a sematikus leegyszerűsítésig (...) az út tehát zsákutcába vezet.”²⁷ Kárpáti és Déry szövegével egybevetve pontosabban fogalmaz a magyar művészet számára elfogadható új törekvésekről, számára ezt elsősorban a Szőnyi István és köre Árkádia-festészete, a neoklasszicizmus jelenti, amit az impresszionizmus „halálos ellentétjeként” és annak felülmúlásaként értek, ez az „új út patinás múltra” vezethető vissza egészen Leonardo da Vincihez. A „mozgó szem helyett ők nyugvó szem számára dolgoztak. A háromdimenziós tér helyett ők kétdimenziós teret s abban reliefszerűen kiterített, hatalmasan domborodó súlyukat és tömegüket megőrző,

²⁷ Lázár Béla: Új magyar művészeti törekvések. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 274. sz. (dec. 2.), 2–3. p.

plasztikus erejüket hangsúlyozó figurákat állítanak. (...) Ez a plaszticizmus már merőben ellentétje az impresszionista látásnak (...).” S az ő konzekvenciája sem marad el, mely szerint az „új magyar művészek a rajz tisztaságát, a szín letompítását, a szimmetrikus kompozíciót keresik a plaszticizmus jegyében.”²⁸ Ilyen művészetszemléleti keret hangsúlyozása után nem meglepő a cseh, ill. prágai művészeti élet szem elől való tévesztése a fővárosi szerkesztőség részéről, mert ezekben az években az utódállam művészete franciaorientáltságú volt és a párizsi modern irányzatokat követte.

Érintőlegesen azonban szóba került a cseh vagy a cseh-szlovák művészet, főképpen az *utódállamközi kiállítás* kapcsán; Radnay Oszkár már 1923 végén nagy örömmel teszi közzé a hírt, hogy reprezentatív cseh-szlovák–magyar cserekiállítás lesz Prágában és Budapesten, mégpedig elsőként a magyar fővárosban a Nemzeti Szalon kiállítótermeiben 1924 januárjában.²⁹ Ám a magyar fél, Déry Béla igazgató és Kertész R. Róbert kultusz-államtitkár szerint „a mai politikai, de főleg gazdasági viszonyok”³⁰ még nem alkalmasak erre a tárlatra. A kassai múzeum igazgatója, Dr. Josef Polák levélben ajánlotta fel Dérynek a Párizsból hazatérő cseh-szlovák művészeti kiállítás anyagát, ám annak tavaszi bemutatását Budapesten nem vállalták, mert a programban francia képzőművészet tárlata és egy Munch-kiállítás szerepel. Csak ősszel elképzelhető a tárgyban forgó cserekiállítás.³¹ A magvalósulás viszont később is elmaradt.

További tematikai egységként kezelhető a nemzetközi művészeti színtér szemléje, ami elsősorban az ott megjelenő magyarországi művészek sikereit sorolta, de teret kaptak benne a külföldön tanuló, alkotó, kiállító cshekszlovákiai magyar művészek is. A valóban nemzetközi rangú események közül főképp a velencei biennále és a párizsi képző- és iparművészeti kiállítás kapta mindig a kiemelt figyelmet, elsősorban *Arató Erzsébet* tudósításai formájában.

A nem magyar művészekről és kiállításairól szóló írások nagyon szerény számúak voltak, annak ellenére, hogy a napilap szerkesztősége Európa egyik legdinamikusabb művészeti központjában működött. *Neubauer Pál* személyét leszámítva az 1920-as években alig volt más tollforgató, aki kitekintett volna a cseh vagy német művészetre. Igaz, megjelentek írások, tárcák a kubizmusról, expresszionizmusról, de hol burkoltabb, hol nyíltabb támadásokkal a modern művészet ellen. Jelzésértékű, hogy a lap szerkesztősége a hivatalos magyarországi szemléletet vállalta fel, amihez olyan művészek kiállításait használta fel, mint pl. Pablo Picasso. Annak a prágai Mánes kiállítótermeiben megnyílt

28 Uo.

29 Radnay Oszkár: Reprezentatív cseh-szlovák – magyar cserekiállítás lesz Prágában és Budapesten. *Prágai Magyar Hírlap*, 2. évf. (1923) 255. sz. (nov. 10.) 5. p.

30 Radnay Oszkár: A cseh-szlovák – magyar képzőművészeti cserekiállítást csak a jövő szezonban rendezhetik meg. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 35. sz. (febr. 12.) 5. p.

31 Radnay Oszkár: A Nemzeti Szalon őszi tárlata a magyar-cseh művészeti barátság jegyében. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 73. sz. (már. 30.) 6. p.

tárlata kapcsán bizonygatták a művész korábbi helytelen útját, mert mára „véggépp elhagyta a tisztán spekulatív festészetet” és újabban „e kiegyenlíthetetlen disszonanciát észrevette, minden további nélkül visszatért a naturalizmushoz”. A Szó jelzetű szerző szerint ez Picassónál 1906 és 1918 között hosszú tévelygéssel teli út volt, s „több mint kortünet, hogy a vulkanikus kitörések, a formák teljes széttörése után, a bálványdöntő művész nem is új bálványt készít, hanem visszatér a régiekhez – sőt a legrégebbiekhez”.³² Bár vitathatatlan a prágai napilap általános minősége, mégsem lehet elhallgatni, hogy vezető tárcaírói számára a képzőművészet idegen területnek bizonyult. Szemléletük, beleértve Szvatkó Pált is, a 19. századi festészetének és szobrászatának felelt meg, jó esetben, ám inkább kivételként az impresszionizmus és posztimpresszionizmus művészeit és alkotásait is pozitívan értékelték.³³ A Mánes szervezésében került bemutatásra 1923-ban a remek kiállítótérrel rendelkező Reprezentációs palotában az A 19. és 20. századi francia képzőművészet c. tárlat, amely kapcsán Gál István kételkedik a bemutató értelmében, sőt csak a francia–cseh-szlovák kultúrközösség eszméjének pragmatikus megnyilvánulását látja benne, mert Prága, a „fiatal nagyváros hirtelen mázolt kultúrájában sok és nehéz teherként a Mánes társaság francia kiállítása. Sok egyszerre háromszáz képet megemésztienie annak a publikumnak, amelyben a fővárosi kultúra csak most kezd ébredezni”. De él a lehetőséggel, hogy a modern művészetnek odaszóljon, mert „egy-egy expresszionista vászon előtt percekig el lehet tűnődni azon, mit ábrázol a kép, asszonyt-e, macskát-e, vagy egy szelet narancsfagylaltot...”³⁴ A történet viszont úgy teljes, hogy felfedjük a kiállított művek sorsát, mert állami vásárlás révén a mai Prágai Nemzeti Galéria 19. és 20. századi gyűjteményének fundamentumát képezik. De nem csak az utódállam megvetett fővárosa művészeti életéből merítettek a vitriolos tollú szerkesztők, Picasso párizsi életműtárlata is kapóra jött nekik egy szignó nélküli rövidhír erejéig, mely szerint „az agyafúrt geometrizálásnak nyoma sincs többé művein, annál több van bennük a beható természettanulmányozásból s a gyöngyházzsín, könnyed és finom tónusok latol-

32 Szó: Pablo Picasso kiállítása, *Prágai Magyar Hírlap*, 1. évf. (1922) 83. sz. (szept. 10.) 7. p. A modern művészetéről és annak nem megértéséről értekezik többek közt: Szvatkó Pál: A prágai francia kiállítás, *Prágai Magyar Hírlap*, 2.évf. (1923) 124. sz. (jún. 5.) 2. p.

33 Ez a képzőművészetről vallott 19. századi szemlélet jeles irodalmárok, mint pl. Márai Sándor publicisztikájában is megjelent. Közös nevezőként említhetjük meg, hogy ezen személyiségek mindegyike „az előző századot érzi, látja aranykornak, saját korát egy hanyatló, kétségekkel és ürességgel teli időszaknak” minősíti. (Mészáros 2016, 15. p., bővebben Uo., 37–39. p.) E fenntartások megjelentek a filmről, fotóművészetéről szóló írásaikban is.

34 Glin [Gál István]: Francia képek szóltak hozzám... *Prágai Magyar Hírlap*, 2. évf. (1923) 119. sz. (máj. 29.) 2. p. A Glin jelzet Gál István személyéhez, a napilap felelős szerkesztőjéhez köthető, amit a PMH szerkesztősége is igazolt egy olvasói levélre adott válaszában. Lásd: Szerkesztői üzenetek. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 118. sz. (máj. 25.) 8. p.

gatasából. Azok a kisebb kaliberű festők, akik – más feltűnési lehetőség híján – hozzá csatlakoztak, kiábrándulva nézik atyamesterük hűtlenségét.”³⁵

Első pillanatra a nyitottság jeleként lehetne értékelni, hogy a lap felfigyelt a Sturm környékén megfordult magyar művészekre is, akik akkor a hivatalos magyarországi művészeti kurzus mezsgyéin túl tartózkodtak. Ám Erényi Gusztáv berlini tudósító szerint a Sturm „a fiatalok szövetségese, amely a szántsándékos zagyvaság stílusát teremtette és amely legújabbban a magyar dadaizmus avatott főnökét, Kassák Lajost is bennfentesei közé fogadta”.³⁶ Ezzel közel egy időben jelent meg ugyancsak tőle a *Magyar festők gyűjteményes kiállítása Berlinben* című rövid ismertetés, amelyben Moholy-Nagy Béla (sic!) és Péri Imre Sturm Galériában bemutatott kiállításának kritikai reflexióiról értekezik. Véleménye szerint a „kritika részben elismeri a két magyar művész tehetségét, de korholja egyoldalú dogmatikus kiállításukat, amelyből fejlődésük folyamán remélhetőleg engedni fognak.”³⁷

E felsorolt példák jelzik, hogy mind belső szerkesztőségi, mind külső hatásra egyértelmű és egyneműsített médiadiskurzus folyt a PMH részéről az Európa számos kulturális és művészeti központjában működő magyar művészek teljesítményéről. A hazai művészek közül a magyar nemzetiségűek, ill. a magyarországi hivatalos kurzus képviselői kaptak elsősorban teret. Jellemző szempontok hangsúlyozásaként értékelhetjük pl. a Pálffy- és Esterházy-hagyaték árverését, Fadrusz János pozsonyi Mária Terézia-szobrának lerombolását, ill. maradványainak sorsát. Már 1925-ben jelentős témává vált a köztéri emlékműszobrászat, így pl. az aradi Szabadság-szobor és a Kossuth-emlék eltávolításának terve, valamint Tomáš Garrigue Masaryk prágai szobrának és Horthy Miklós szegedi domborművének elhelyezése. Ezek kivétel nélkül a jobboldali ellenzéki, a csehszlovák kormányellenes, tudatosan sérelmi politizálás értelmezési keret instrumentalizálásának feleltek meg. E kiforrott egyneműsített ideológiai álláspont a politikai ellenoldal ellenpólusa volt, amit a korabeli csehszlovákiai magyar nyelvű sajtóban a szociáldemokrata és kommunista kassai *Munkás*, ill. a kormánypárti *A Reggel* képviselt. A *Prágai Magyar Hírlap* az ideológiai szempontú, tudatosan megteremtett kisebbségi nyilvánosság egyik iskolapéldája a maga következetesen felépített médiakeretével. Éppen ezért nem volt helye benne a prágai és a brünnei avantgárd művészeti törekvéseknek, amelyek többségükben baloldali eszmei irányzatokhoz kötődtek, mint pl. a fővárosi *Devětsil* és *Život*, a brünnei *Disk* és *Pásmo*. Elkerülte figyelmüket a *Modern művészeti bazar* (Bazar moderního umění) kiállítása a prágai Rudolfinum épületében, amelyet Karel Teige rendezett 1923-

35 Picasso új útjai. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 117. sz. (máj. 24.) 5. p.

36 E [Erényi Gusztáv]: A berlini szabad szecesszió. *Prágai Magyar Hírlap*, 2. évf. (1923) 59. sz. (már. 14) 6. p.

37 E* [Erényi Gusztáv]: Magyar festők gyűjteményes kiállítása Berlinben. *Prágai Magyar Hírlap*, 2. évf. (1923) 52. sz. (már. 6.) 6. p.

ban, és az avantgárd cseh művészet egyik kulcsfontosságú eseményeként van számon tartva mind a mai napig.³⁸ Ugyanakkor Szőnyi István és köre kapcsán lehetőség kínálkozott az Árkádia-művészetével és a neoklasszicizmussal rokon új realizmusok cseh és német művészeinek befogadására, mint pl. Jan Zrzavý, František Muzika, Pravoslav Kotík, Adolf Hoffmeister, ill. Richard Schrötter és a reichenbergi (azaz libereci) Oktobergruppe (1922–27) művészei.³⁹ Paradox módon a Csehszlovákiába menekült magyar emigráns képzőművészek között is voltak, akik az új realizmus irányzataiban találták meg művészetüket, mint pl. Bortnyik Sándor, Schiller Géza és Krón Jenő. Az egyetlen kivétel Kontuly Béla volt, akiről jelentek meg rövidhírek.

Az első korszak másik negatívuma a hazai szakírók hiánya volt, ami objektív tényezőként merült fel, miután a vidékiek számító napilapok 1918-at megelőzően sem tűntek ki ezen a téren.⁴⁰ Ezért van minőségi különbség a budapesti szerzők és a hazai, főképp szépírók és újságírók (Wallentiny [Győry] Dezső, Egri Viktor, Neubauer Pál, Sziklay Ferenc stb.) szövegei között e kezdeti periódusban. A kiállításokról szóló hírek, ismertetések elsősorban informatív jellegűek voltak, névsorközlésre korlátozódtak, valós műleírás, szakmai meglátás csak elvétve fordult elő.⁴¹ Fábry Zoltán eszmefuttatása a lipcsei kiadású Fiatal művészet évkönyvéről nagy kivételnek számít, a kortárs művészetre fókuszál, annak francia és német eredményeire, megkülönböztetve a divatos és marandó képzőművészetet.⁴² Műkritikusok hiányában a képzőművészek kezdtek írni a magyar művészek szociális helyzetéről Csehszlovákiában, elsősorban Tichy Kálmán és Flache Gyula.

3.2. A Prágai Magyar Hírlap második korszaka: 1925. július – 1932. június

A képzőművészeti tartalomnak nem volt azonos hangsúlya a hírlap egyes periódusaiban, sőt még egy-egy korszakon belül sem. Így volt ez 1925 és 1932 között is, amikor az 1925. februárjában elhunyt Pertogalli Oszkár főszerkesztő helyére a tapasztalt szerkesztő-újságíró, a *Kassai Napló* felelős szerkesztőjeként már bizonyított Dzurányi László került 1925 közepén. Az egyik legtehetségesebb szlovákiai magyar közíró neve már

38 Bővebben lásd: Pravdová–Hubatová–Vacková 2018, 54–59. p.

39 Bővebben lásd: Habán (ed.) 2019.

40 Ebben az esetben is léteznek kivételek, az egyik Lyka Károly pályakezdése az *Érsekújvár és Vidéke* hetilapnál az 1880-as években. Bővebben lásd: Németh 1976.

41 Pl.: gr.: Jaszusch Antal kiállítása a prágai Klementinumban. *Prágai Magyar Hírlap*, 3. évf. (1924) 177. sz. (aug. 6.) 6. p.

42 Fábry Zoltán: Ifjú művészet. Egy évkönyvről. *Prágai Magyar Hírlap*, 2. évf. (1923) 258. sz. (nov. 11.) 2–3. p.

korábban is felmerült a napilap vezetői posztjára, ám a Szent-Iványi József embereként számontartott Dzurányit, a pártpolitikától független sajtó szorgalmazóját a keresztényszocialisták elutasították. Így három évvel később valósult meg ez a leigazolás az adminisztratív főszerkesztői posztra való kinevezéssel 1925. július 1-jétől. Az ellenzéki pártok politikai orgánuma a következő év kezdetével független napilapként hirdette magát, ám a kiadók gyorsan visszavágták Dzurányi ezen ambícióját és 82 szám után a pártok politikai sajtóorgánumának ténye visszakerült a hírlap fejlécébe.⁴³ Ez a történet is jelzi, hogy a PMH szerkesztői tevékenysége nem volt könnyen besorolható egy merev politikai-ideológiai keretbe ebben a második korszakban sem, mert a magyar ellenzéki politikusok állandó küzdelmet vívtak a napilap feletti tartalmi és politikai befolyás érvényesítésében. A (cseh)szlovákiai magyar sajtótörténet és a párttörténeti munkák gyakran értékelik a hírlapnak ezt a korszakát liberálisnak vagy sokkal nyitottabbnak a korábnál. Pedig ekkor is a közélet, a pártpolitika határozta meg a lap tartalmát, a vélemények sokrétűsége nem volt korlátlan. Az új szemlélet logikusan kihatott a lap szerkezetére, amiben a kultúra és a művészet pozíciója egyértelműen gyengült: töredékekre csökkentek a képzőművészeti hírek, egy-egy kiállítás lett csak kiemelve ismertetés keretében, a korábnál is hangsúlyosabban a szlovákiai magyar és magyarországi művészekre szűkült a horizont, 1928-ig a szlovák és cseh művészet alig jelent meg a lap hasábjain. Még az Irodalom és Művészet rovat is ritkán szerepelt, ekkor a képzőművészeti információk a Hírek rovatban, a hosszabb cikkek önállóan, rovatbesorolás nélkül jelentek meg. Már a második korszak első hónapjaiban, 1925. októberében jelentkeztek az első újdonságok, mint pl. a *Magyar Vasárnap* szépirodalmi heti melléklet.⁴⁴ Bár az Irodalom és Művészet 1925 novemberében visszatért a napilap struktúrájába, a festészet és szobrászat helyét elsősorban az irodalmi-művészeti mellékletben tervezték kialakítani, erre utal, hogy a rovat 1926 januárjában és februárjában ismét eltűnt. Ugyanakkor a melléklet nem bizonyult jó megoldásnak a vizuális művészetek számára, erre enged következtetni az a tény, hogy már 1926. március 4-én visszahozták az Irodalom és Művészet rovatot a Színház és Zene mellé.⁴⁵ A rovat terjedelme még kurtább lett, mint a Petro-

43 Lásd az 1. számú mellékletet.

44 A *Magyar Vasárnap*, A *Prágai Magyar Hírlap* irodalmi melléklete 1925. okt. 25-től 1927. márc. 26-ig jelent meg. Első felelős szerkesztője Győry Dezső volt, irányítása alatt a melléklet „szembe ment a konzervatív ízléssel és a keresztényszocialista irodalmi kurzussal” (Simon-Tóth 2016, 109. p.), ezért a lap kiadótanácsa 1926. május 1-jétől Sziklay Ferencet bízta meg a felelős szerkesztői teendőkkel. Sziklay személyéről és tevékenységéről bővebben lásd: Szeghy-Gayer 2016.

45 További érvként említhető, hogy a Sziklay Ferenc szerkesztette melléklet szemlélete oly mértékben volt konzervatív, hogy a hangos film ellen két írást is közöltek, az első feltételezett szerzője maga Sziklay. Lásd pl.: - yf -: Veszedelemben a film. Különvélemény a beszélő mozi ellen. *Prágai Magyar Hírlap*, 4. évf. (1925) 265. sz. (nov. 21.) 7. p.; Tyn: A film másik veszedelme. Még egy különvélemény a beszélő mozi ellen. *Prágai Magyar Hírlap*, 4. évf. (1925)

galli-korszakban, így nem nagyon bővült a képzőművészeti tartalom, a hosszabb képzőművészeti tárgyú írások, bár számuk elenyésző volt továbbra is, a *Magyar Vasárnap* hétvégi szépirodalmi mellékletben jelentek meg 1927 márciusáig. E gyors lépések egymásutánja a leépítést eredményezték, elmaradtak Erdélyi Árpád, Radnay Oszkár, Arató Erzsébet rendszeres kiállítási ismertetői, ugyanúgy Erényi Gusztáv berlini tudósításai. Berendy Katalin is csak elvétve (főképp 1927/28-ban) tudósított rövidebb ismertetések keretében a budapesti Nemzeti Szalon és az Ernst Múzeum új tárlatairól. A régi szerzők helyét újak vették át, így pl. az egyetemi tanulmányait Budapesten végző Szombathy Viktor, aki 1925. őszétől muzeológiai és képzőművészeti tárgyú írásokkal jelentkezett. Lyka Károllyal készült rövid beszélgetése⁴⁶ az elsők közé tartozott, további cikkei felfedték művészetszemléletét, amelyben éppen Lyka nyomán a Szinyei Merse Társaságot preferálja és hiányolja a megszűnt galériákat, mint a Helikon és a Belvedere, „pedig nagyszerű új erőket mutattak be a modern törekvések megértőinek” és elsősorban a „higgadt expresszionisták találtak itt publikumra”. Szombathy szerint a többi kiállítási helyszín nem volt befogadó erre művészetre.⁴⁷ Három évig tartott ez a tudósítói munka, ám fokozatosan áttért a csehszlovákiai magyar művészek kiállításaira, a komáromi művészeti életre és annak szereplőire. Szombathy Viktor megjelenését akár úgy is értékelhetjük, hogy vele az új generáció lépett színre, amit alátámasztani látszik az 1927-ben első *PMH*-írással jelentkező Szalatnai Rezső személye is. Ez utóbbi fiatal írástudó elsőként írt érdemben a prágai magyar lapban szlovák művészeti kiállításról, ám ekkori írásának töltete elsősorban politikai jellegű volt.⁴⁸ Szalatnai főképp Prohászka István⁴⁹ és Reichental Ferenc⁵⁰ festményeivel s a magyar–cseh, magyar–szlovák irodalmi és kulturális transzferrel foglalkozott publicisztikájában. Ám fordulat állt be 1926 és 1927 mezsgyéjén, amikor Tichy Kálmán három folytatásban közölt vitaindítója a szlovákiai magyar képzőművészet válságáról és az azt követő vitahozzászólások hirtelen a lap középpontjába emelték ezt a témát. Három

277. sz. (dec. 5.) 8. p. A további években éppen a film vált az egyik húzóágazattá a napilap kulturális rovatában.

46 Szombathy Viktor: Lyka Károly a magyar művészet jelenéről. *Prágai Magyar Hírlap*, 4. évf. (1925) 265. sz. (nov. 22.) 9. p.

47 Szombathy Viktor: A tavasz művészeti eseményei. *Prágai Magyar Hírlap*, 5. évf. (1926) 55. sz. (márc. 7.) 7. p.;

48 Szalatnai Rezső: Szlovák művészek kollektív kiállítása Pozsonyban. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 107. sz. (máj. 9.) 10. p.

49 Szalatnai Rezső: Prohászka István diadalmas bemutatkozása Pozsonyban. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 132. sz. (jún. 10.) 16. p.

50 Szalatnai Rezső: Reichental Ferenc retrospektív kiállítása Pozsonyban. *Prágai Magyar Hírlap*, 6. évf. (1927) 115. sz. (máj. 19.) 8. p.; Szalatnai rövid ideig publikált a *PMH*-ban, 1926-ban novellákat és verset, 1927–28-ban verseket, kiállításkritikákat, könyvismertetések között és 1930-ban részt vett a *PMH* irodalmi ankétján.

évvél később pedig maga a hírlap kezdeményezett ankétot a képzőművészet helyzetéről, és ismét számos alkotó és esztéta fejtette ki véleményét 1930 tavaszán.⁵¹

A következő váltás 1928. április 29-én következett, amikor a két önálló rovat megszűnt és helyettük egy közös, tágabb horizontú *Színház-Könyv-Kultúra* vette át feladatukat. A képzőművészeti tartalom szempontjából a húszas és harmincas évek fordulója számít a PMH legjelentősebb korszakának, az első korszakot jellemző modernizmus-ellenesség feloldódni látszott az 1930-as évek elején, rendszeresen annotálták a *Forum* építészeti és képzőművészeti folyóirat legújabb számait, még *Brogyányi Kálmán* is időre-órara írásainak javát a prágai szerkesztőségnek ajánlotta fel közlésre. Ez a pozsonyi műítészt legtermékenyebb korszakára esett, a fővárosi ellenzéki sajtóorgánumot pedig nem zavarta, hogy párhuzamosan a kormánypárti *A Reggel*ben is publikált. Csak 1930 novembere és decembere között hat írását közölték a hírlapban, ezek közül az egyik legfontosabb a Moholy-Nagy László Új látás című pozsonyi előadásáról szolt, amelyre az Uránia Tudományos Egyesület meghívására 1930 októberében került sor Pozsonyban. A műkritikus az új fotográfia formanyelvéről és szemléletéről tudósította az olvasókat,⁵² világjelentőségűnek nevezve Moholy-Nagy és a dessauai Bauhaus művészeti kutatásait, amit csaknem manifesztumszerű kinyilatkoztatásként foglalt össze: „vizsgálni kezdte a piktúrát a maga anyagszerűségében. A kor standard megfelelőjének a mozgás képszerű kifejezését vette. A kép technikai kifejezője a fotó. A mozgás képszerű kifejezője a film.”⁵³ Két hét elteltével már a film és fotográfia összefüggéseiről, a film belső fejlődéséről értekezett következő cikkében.⁵⁴ A hírlappal párhuzamosan Moholy-Nagy Lászlónak, a Bauhaus egykori tanárának fotói jelentek meg a vasárnapi melléklet, a Képes Hét címdalán.⁵⁵ Moholy-Nagy 1931 márciusában is Pozsonyban tartózkodott az Iparművészeti iskola (ŠUR) meghívására, ahol az újsághír szerint egy hét alatt 5 előadást tartott a fotomontázsról, tipográfiáról, az architektúra kérdéseiről.⁵⁶ Ezt az írást már nem Brogyányi jegyezte, aki ekkor *A Reggel* és a *Forum* művészeti folyóirat hasábjain közölte modern fotóművészeti témájú írásait.

51 A következő részben a 4. fejezet foglalkozik Tichy Kálmán és Flache Gyula vitájával, valamint a szlovákiai magyar képzőművészet helyzetéről szóló ankéttal.

52 Brogyányi Kálmán: Moholy-Nagy László. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 250. sz. (nov. 2.) 8. p.

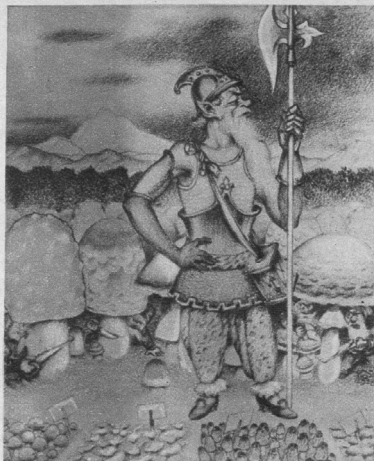
53 Uo.

54 Brogyányi Kálmán: A film útja a fényképtől önmagáig. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 262. sz. (nov. 16.) 15. p.

55 Moholy-Nagy László fotói a Képes Hét szépirodalmi mellékletben: A tenger csendes hullámai. *Képes Hét*, 2. évf. (1929) 25. sz. (jún. 23.) 585. p.; Weekend a magasban. *Képes Hét*, 2. évf. (1929) 32. sz. (aug. 11.) 762. p.; Filmkulissza. *Képes Hét*, 2. évf. (1929) 37. sz. (szept. 15.) 873. p.; Az őszi napsütésben. *Képes Hét*, 2. évf. (1929) 38. sz. (szept. 22.) 897. p.

56 Moholy-Nagy öt előadása Pozsonyban. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 48. sz. (febr. 27.) 9. p.

A SUM nagysikerü poz

TICHY KALMAN: Meseillusztráció

PROHASZKA ISTVÁN: »Nyár«

SCHUBERT GYULA: »Táj«

JANOSKA TIVADAR: Női akt

KUHMYER ROBERT
(Bronzsobor)

HARMOS KAROLY: Meseillusztráció

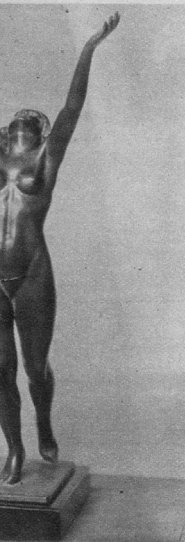

GERŐ GUSZTAV: Tugári részlet

FLEISCHMANN ANTON
Női fej

sonyi kiállításáról

RT: Női akt

LERCHNER GUSZTAV: Falusi út Besztercén

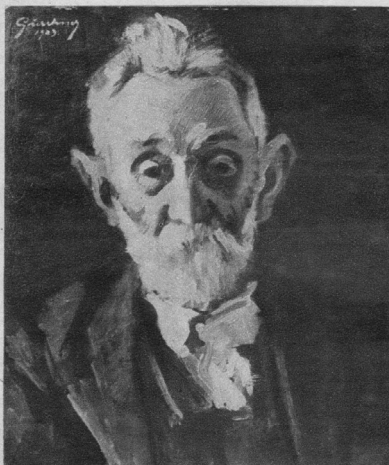

ANGYAL GSZA: Paschkó Márta körmöbányai úrleány arcképe

AL dr.:

Jobbra:
LERCHNER
GUSZTAV:
Apám

Jobbra:
H I. LAJOS:
»Falu«

NAGY MARTON: »Véggyakozás«

E második korszak utolsó éveiben újra témává vált a csehszlovák–magyar cserekiállítás, ám magyar részről a kultúrfölény jegyében.⁵⁷ Az új műtész-generáció sorát gazdagítja Nagy Barna személye, aki ebben a periódusban a prágai Károly Egyetem műtörténész hallgatója volt és első írásaival magától értetődő módon éppen a hírlapban debütált.⁵⁸ Komárom kiállítási életéről többen írtak rendszeresen ismertető cikkeket, így pl. *Alapy Gyula*, *Környei Elek*, *Erdőházy Hugó* és *Szombathy Viktor*. Kassa az első korszakhoz viszonyítva még fontosabb szerepet kapott a hírekben és a reflexiókban, sőt a pozsonyi napilapokhoz képest itt rendszeresebben jelentek meg kassai képzőművészeti tartalmak, többek közt *Halász-Hradil Elemér*, *Sziklay Ferenc*, *Kelembéri Sándor*, *Sz. Nagy Mici* ismertetéseiben, írásaiban. Kárpátalja művészeti élete is sűrűbben szerepelt a prágai napilapban a korábbi korszakhoz és a pozsonyi lapokhoz képest, Erdélyi Béla pedig kiérdemelte *Neubauer Pál* publicisztikájának figyelmét.⁵⁹ Ugyanez a szerző, a napilap belső munkatársa, szüntelenül jegyezte a szlovákiai magyar Reichental Ferenc kiállításait, a Prágában művészeti tanulmányokat végző és a cseh művészeti közegben sikeresen fellépő fiatal magyar tehetségeket, ahogy ezt *Nemes Endre* esetében is tette.⁶⁰ Nemes Endre, a prágai Képzőművészeti Akadémia hallgatója több műtörténész szerint a *PMH* művészetkritikusa volt (Németh 1982; Mašin 1987, 9., 151. p.; Horová 1995, 558. p.),⁶¹ a valóság azonban ettől eltér, mindössze egyetlen ilyen tárgyú írása jelent meg a Hagenbund prágai tárlatáról,⁶² ugyanakkor újságíróként valóban bedolgozott a hírlapnak, ám idegennyelv-ismerete révén elsősorban külpolitikai, gazdasági témakörben. Művészként verseket, karikatúrákat és rajzokat közölt a *PMH*-ban és a *Képes Hétben*, valamint karikatúrákat készített a cseh politikai lapok a *Právo lidu* és a *České slovo* számára (Nemes 2003, 39–41. p.).

A nem magyar művészet továbbra is marginalizált helyzetben volt a lap kulturális és művészeti koncepciójában. *Neubauer Pál*, a klasszikus modern képzőművészet egyik támogatója, megjelentetett egy-két írást Max Liebermannról, a német impresszionizmus egyik vezető személyiségéről, Ruttkay György pedig az oslói Vigelandról, ám a cseh, mor-

57 Kelembéri Sándor: Képzőművészeti cserekiállítás terve Csehszlovákia és Magyarország között. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 162. sz. (júl. 19.) 14. p.; Fényes Andor, dr.: Miért késnek a csehszlovák–magyar cserekiállítások? *Prágai Magyar Hírlap*, 11. évf. (1932) 73. sz. (márc. 30.) 8. p.

58 Nagy Barna: A százéves Manet. *Prágai Magyar Hírlap*, 11. évf. (1932) 67. sz. (márc. 20.) 4. p.

59 Neubauer Pál, dr.: Erdélyi Béla budapesti és berlini kollektív kiállítása elé. *Prágai Magyar Hírlap*, 11. évf. (1932) 72. sz. (márc. 27.) 8. p.

60 Neubauer Pál, dr.: Nemes Endre a prágai szecesszió kiállításán. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 266. sz. (nov. 21.) 9. p.

61 Ezek a források a Prágában megjelenő *Magyar Újság* műkritikusaként jegyzik Nemes Endrét.

62 Nemes Endre: A Hagenbund prágai kiállítása. *Prágai Magyar Hírlap*, 8. évf. (1929) 203. sz. (szept. 7.) 10. p.

va-német művészetről csaknem kizárólag a rendőrségi rovatban lehetett olvasni, lopások, öngyilkosságok, kiskorúak megrontása kapcsán. A szlovák művészet viszont fokozatosan teret nyert, igaz, e merítés minimális számú alkotóra vonatkozott, csaknem ugyanazon művészek tárlatai révén, mint más szlovákiai lapoknál is, pl. Janko Alexy, Miloš Alexander Bazovský, Zolo Palugyay és Koloman Sokol. Ez részben *Weiner Imre* festőművésznek köszönhető, aki több írásával is gazdagította a rovat képzőművészeti tartalmát, igényességével és szakterminológiájával új minőséget teremtett a képzőművészeti tartalmú hírek, ismertetések és kritika terén. Az európai művészetben való jártassága révén valós párhuzamokat vont Bazovský művészete és a párizsi törekvések között.⁶³

A prágai hírlap szempontjából rendkívüli eseménynek számított *Fényes István* írása a Mánes reprezentatív francia és a Galerie Evropa *Fauvizmus, expresszionizmus, primitivizmus* kiállításáról. Végre, Brogyányi után egy következő *PMH*-ás szerző is elismerő hangon értekezett a kubizmusról, fauvizmusról és expresszionizmusról, Picassóról, Braque-ról, Valminckről, Matisse-ről, Modiglianiról, de Chiricóról stb., sőt észrevette a jelentős nemzetközi rangú tárlatokat a „nemszeretem” utódállam fővárosában.⁶⁴

Minőségi előrelépést jelentett az első periódussal egybevetve az imént említett *Fényes István* és *Brogyányi Kálmán* mellett *Nagy Barna*, *Neubauer Pál*, valamint egy-egy esetben *Szombathy Viktor* művészeti publicisztikája. Folytatódott az író képzőművészek tevékenysége is, *Tichy és Flache* mellé felsorakozott *Halász-Hradil Elemér*, *Harmos Károly*, *Pellerné Feszty Erzsébet*, egy-egy írás erejéig *Ruttkay György*, *Lesznai Anna*, *Nemes Endre*, de elsősorban *Weiner Imre*.

Sikertörténetként van számontartva *Dzurányi László* korszaka a hírlapnál, ám ahogy azt már fentebb jeleztük, ennek ellenére nem lehet problémamentesnek tekinteni ezt a történetet. Minden pozitívum, nyitottság és függetlenedési kísérlet ellenére a hírlap a csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok sajtóorgánuma maradt, ami magától értetődően bel- és külpolitikai elkötelezettséget jelentett a lapkiadók érdekei mentén. A baloldali értelmiségiek, mint pl. *Balogh Edgár* szövegeinek közlései inkább kivételnek számítottak és csak ideig-óráig voltak napirenden, így nem tekinthetők a pluralizmus jeleként. Mind *Balogh*, mind *Fábry és Szalatnai* írásai elsősorban a kultúra, a közművelődés és a diákmozgalmak tárgykörébe voltak sorolhatók, ám e minimális nyitottság kizárt volt a bel- és külpolitikai tartalomban. Ezért érdemes tüzetesebben megnézni a hírlap és a korabeli hivatalos magyar kormányzati kultúrpolitika közötti kapcsolatot: igaz, hogy az 1920-as

63 *Weiner Imre*: Bazovsky Milos a fiatal szlovák festészet reprezentánsa. *Prágai Magyar Hírlap*, 8. évf. (1929) 286. sz. (dec. 15.) 14. p.; Uő: Bazovsky festő kiállítása Losoncon. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 258. sz. (nov. 12.) 9. p.; Uő: Párisi levél. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 96. sz. (ápr. 27.) 12. p.; W. [Weiner Imre]: Alexy, Bazovsky, Palugyay és Sokol pozsonyi kiállítása. *Prágai Magyar Hírlap*, 11. évf. (1932) 134. sz. (jún. 12.) 13. p.

64 *Fényes István*: A modern Franciaország festészete Prágában. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 80. sz. (ápr. 8.) 8. p.

évek második felében elmaradtak a programadó magyarországi műtörténeti írások, ám azok helyébe Klebelsberg Kunó ideológiai, kultúrpolitikai esszéi, értekezései léptek.⁶⁵ A szerkesztőségi perex nyomtatékkal hangsúlyozta, hogy Magyarország „nagyszerű” és „zseniális” kultuszminiszterének neonacionalista kultúrpolitikájából a kisebbségi sorsban élő magyarság hasznos tanulságokat vonhat le.⁶⁶ Az említett neonacionalizmus és a kultúrnemzettudat programja mögé jelentős személyiségek sorakoztak fel, a legkiválóbbak közül pl. Gerevich Tibor művészettörténész, a Római Collegium Hungaricum igazgatója, aki kassai származása révén többször is nyilatkozott a lapnak.⁶⁷ A hírlap még a képzőművészeti hírekben is nagy hangsúlyt fektetett a hivatalos magyar kultúrpolitika Olaszország és Mussolini iránti elkötelezettsége kifejezésére. Több hír számolt be Mussolini vagy más olasz közjogi méltóság látogatásáról a magyar kiállításokon, ill. vásárlásáról magyar művészekről. Ami korábban csak a Mussolini iránti egyéni rajongásból eredt, az 1928 tavaszától programszerű Mussolini-kultusszá alakult mind Magyarországon, mind a hivatalos magyar kurzussal azonosuló határon túli magyar pártok sajtóorgánumaiban, így a *PMH*-ban is.⁶⁸ Ez a kultúrpolitika hivatalos művészetet is teremtett, amelynek meghatározó szerepe volt az új támogatott képzőművészet életre hívásában (római iskola), valamint az egyre sokasodó köztéri emlékművek állításában és az emléklejekhez kötődő ciklikusan ismétlődő rituálék kialakításában. A hivatalos művészet, az uralkodó személyek portréinak műfaja nagy gyorsasággal terjedt, számtalan hír szólt

65 Klebelsberg Kunó gróf: A föld megőszült. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 221. sz. (szept. 27.) 1–2. p.; Neonacionalizmus. [Klebelsberg Kunó Neonacionalizmus c. kötetének megjelenése alkalmából.] *Prágai Magyar Hírlap*, 8. évf. (1929) 12. sz. (jan. 15.) 1. p.

66 Klebelsberg Kunó gróf: Ibsen és a közszellem változása. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 72. sz. (márc. 25.) 1–2. p.; Uő: A föld megőszült. 65. sz. jegyzet.

67 Kelembéri Sándor: Van külön kassai lélek, melyet tovább kell fejleszteni – mondja Gerevich Tibor dr. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 204. sz. (szept. 7.) 7. p.

68 A Mussolini-kultusz, az olasz fasizmus és művészete iránti szimpátia több szerző írásaiban is olvasható, így pl. Győry Dezső olaszországi tudósításaiban, amelyek 1929 első felében jelentek meg, pl. Győry Dezső: Futurizmus és fasizmus. *Prágai Magyar Hírlap*, 8. évf. (1929) 108. sz. (máj. 12.) 4. p.; Uő: A cézárook hazája. IV. A fasiszta állam. *Prágai Magyar Hírlap*, 8. évf. (1929) 124. sz. (jún. 2.) 5. p.; Uő: A cézárook hazája. V. A fasiszta állam. *Prágai Magyar Hírlap*, 8. évf. (1929) 127. sz. (jún. 6.) 4. p. E téma kutatást igényel, mert további *PMH*-szerzők is oroszánrészt vállaltak a Mussolini-kultusz megteremtésében. Lásd még: (s. p.) [Szvatkó Pál]: Mit jelentenek Középeurópának a római miniszterlátogatások? *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 90. sz. (ápr. 18.) 5. p.; Uő: Egy ember, aki beméri vallani. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 90. sz. (júl. 4.) 4. p.; Uő: Egy ember revíziója. *Prágai Magyar Hírlap*, 11. évf. (1932) 18. sz. (jan. 27.) 4. p.; Uő: A milánói beszéd. *Prágai Magyar Hírlap*, 15. évf. (1936) 252. sz. (nov. 4.) 1. p.; továbbá Sz. J.: Olaszországban rendet tart a fascizmus, de kenyeret is ad. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 165. sz. (júl. 22.) 10. p.; Balla Ignác: Az ismeretlen Mussolini. Hogyan él és dolgozik a Duce? *Prágai Magyar Hírlap*, 11. évf. (1932) 288. sz. (dec. 18.) 7–8. p.; P. P.: A huszadik század hőroza. Az ötvenéves Mussolini. *Prágai Magyar Hírlap*, 12. évf. (1933) 168. sz. (júl. 27.) 5–6. p. stb.

arról, melyik magyar képzőművész festette meg a Duce (Hoffmann Géza), Apponyi (László Fülöp), Horthy (Kukán Géza), Masaryk (Harmos Károly) arcképét.

A művészettörténeti kutatások számára felbecsülhetetlen forrásértékkel bírnak azok az írások, amelyek feledésbe merültek, mint pl. Brogyányi 1930-ban közzétett írásai Moholy-Nagy pozsonyi előadásáról, valamint a fotóművészetről és a filmről,⁶⁹ ill. azok a közlések, amelyek olyan alkotókról szólnak, mint pl. a komáromi Rauscher György, aki ismertebb a német Neue Sachlichkeit történetében, mint a hazai művészeti kánonban.⁷⁰ De Adolf Loos morva-német építész bécsi bírósági tortúrája is ide sorolható, bár érthető módon elsősorban a rendőrségi rovat témája volt.⁷¹ Míg az első korszak meghatározó eseményeinek a Flache Gyula igazgatósága alatt működő Szlovenszkói Képzőművészek Egyesülete 1922-es prágai és 1925-ös losonci, valamint a Kazinczy Társaság 1924-es kiállításai bizonyultak a hírlap számára, addig e második periódusban több egyéni (Reichental, Gwerk, Prohászka, Erdélyi stb.) és egy hagyatéki kiállítás (Bauer Szilárd), valamint a Szlovenszkói Úttörő Képzőművészek (SZUM) 1931-ben megrendezett első tárlata váltak megkerülhetetlen eseménnyé. Ez utóbbi, a Kunstverein keretében létrejött új csoportosulás, Pozsony legjobb kiállítótermében, a Művészházban (Umelecká beseda Slovenska, UBS) mutatkozott be; a SZUM minőségi szempontoktól vezérelve kívánta megújítani a hagyományos realizmusba rekedt egyesület tevékenységét. Az új realizmus irányzatait képviselték ezek a művészek, akik a kornak megfelelő nyelvet kívántak használni. E csoportos tárlat 1931 őszén nyílt meg, egy a korábbiakkal összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben, mert ekkor már létezett a *Forum* művészeti folyóirat, így a szakmai reflexiók érthetően oda irányultak és a *PMH* napilap szintjén tudósított. Ám

69 Moholy-Nagy László 1930 októberében megvalósult pozsonyi előadását csak két szerző jegyzi (Hushegyi 2001, 95. p.; Albertini 2003, 99. p.), a cseh és szlovák Moholy-Nagy-kutatók eddig nem reflektáltak.

70 (erdőházy) [Erdőházy Hugó]: Rauscher György halálára. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 229. sz. (okt. 7.) 8. p.; Eltemették Rauscher György festőművészt. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 230. sz. (okt. 8.) 9. p.; Környei Elek: A halott Rauscher György művészetéről. *Prágai Magyar Hírlap*, 9. évf. (1930) 231. sz. (okt. 9.) 9. p.

71 Liliomtiprás vádjá alatt letartóztatott egy bécsi műépítész. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 204. sz. (szept. 7.) 7. p.; Kauciót gyűjtöttek össze a letartóztatott bécsi műépítész kiszabadítására. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 205. sz. (szept. 8.) 6. p.; Szabadlábra helyezték a fajtalan üzemekkel vádolt műépítész. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 206. sz. (szept. 9.) 11. p.; Márai Sándor: Kétfelől angyal. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 236. sz. (okt. 16.) 6. p.; Az új művészet lánglelkű makulátlan erkölcsi prófétája, vagy gyermekrontó vadállat Loos Adolf bécsi műépítész? *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 275. sz. (dec. 1.) 7-8. p.; Védi, mentegeti vádlóit a gyermekrontással vádolt bécsi műépítész. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 276. sz. (dec. 2.) 13. p.; Feltételelesen négyhavi elzárásra ítélték Loos Adolf bécsi műépítész. „Modelljeit erkölcsstelen beállításban rajzolta.” *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 277. sz. (dec. 4.) 9. p.

Az új Kazinczy-könyvek szerzői

Brogyányi Kálmán, akinek »Festőművészet Szlovenszkőn« című munkája dús illusztrációkkal Szlovenszkő művészeti életét tárgyalja.

Vécsey Zoltán dr., az ismert publicista »A stró városa« címen az államalakulásról írt érdekfeszítő regényes riportot.

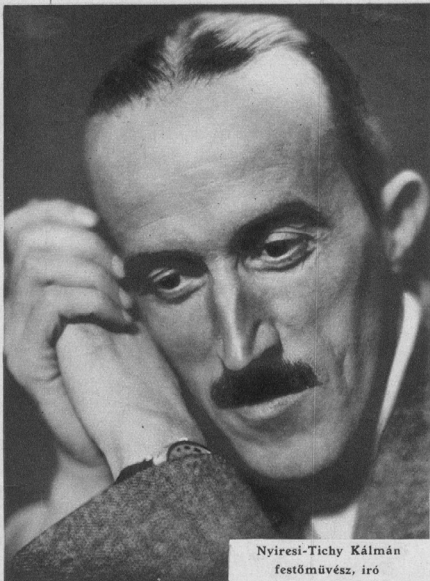
Jarnó József, a »Magyar Miniatűröke« ismert írója.

Bálint Aladár dr., a »MUDr. Darvas« című, érdekes szlovenszkői tárgyú regény írója, kassai ideggyógyorvos.

Művészi fényképek - művészekről

Foto: Kulcsár Magyar Gyula, Zsolna

Nyíresi-Tichy Kálmán
festőművész, író

Gwerk Ödön festőművész

TAVASZI ÉS NYÁRI DIVAT 1933

ennek ellenére a közölt írások messze meghaladták a korábbi magyar csoportos tárlatok szintjét, ezzel is jelezve ezen alkalom rendkívüliségét.⁷²

A második korszakra csak részben érvényes a korábbira vonatkozó negatív megjegyzésünk, ennek oka Fényes István említett írása és Brogyányi Moholy-Nagy László kapcsán közölt publicisztikája. Mindkét esetben európai rangú eseményekről volt szó a hírlapban. Ugyanakkor egyértelmű, hogy egyedi esetekről és egyénfüggő aktivitásokról volt szó, mert egyébként a napilap tudósított volna olyan országos jelentőségű eseményről, mint a brünni *Kortárs kultúra kiállítása* (Výstava soudobé kultury, 1928) Csehszlovákia megalakulásának tizedik évfordulója alkalmából.⁷³ Moholy-Nagy kapcsán pedig nem kerülte volna el a figyelmét több írásának és művének közlése a prágai (*Typografie, ReD*) és brünni (*Pásmo, Fronta, Index*) folyóiratokban, sem Karel Teige terjedelmes elemző kritikája az egykori Bauhaus-tanár *Az anyagtól az építészetig* című elméleti kötetéről.⁷⁴

Korabeli periodikumok, mellékletek:

Prágai Magyar Hírlap (PMH)	1922. jún. 1. – 1938. nov. 5.
Képes Hét. Szépirodalmi hetilap	1928. okt. 7. - 1930. febr. 16.
Képes Hét. A Prágai Magyar Hírlap vasárnapi melléklete	1930. márc. 1. – 1935. jan. 6.
A Prágai Magyar Hírlap vasárnapi melléklete	1935. jan. 13. – 1938. szept. 25.
A Prágai Magyar Hírlap csütörtöki melléklete	1935. jan. 10. – 1936. júl. 3.
Nagyasszony. A Prágai Magyar Hírlap kéthetenként megjelenő melléklete	1925. dec. 5. – dec. 19.
Nagyasszony. A PMH havi melléklete	1926. jan. 23. – 1927. júl.
Nagyasszony. A szlovenszkói és ruszinszkói magyar nők társadalmi és szépirodalmi havi folyóirata	1927. júl. – 1929. okt.
Nagyasszony. Társadalmi, szépirodalmi és háztartási lap / Magyar háziasszonyok lapja /	1929. nov. – 1938. szept.
Új Szellem	1937. febr. 15. – 1938. nov. 1.

72 – yi: Megmozdult a kisebbségi piktúra. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 232. sz. (okt. 11.) 4. p. [Nem kizárt Brogyányi Kálmán szerzősége, mivel a cikk tartalma kitér a zsűrizésre, és ő volt annak egyik tagja.]; Dzurányi László: Piktörök. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 234. sz. (okt. 14.) 1. p.; –á–á–á–: A S.U.M. első reprezentatív kiállítása Pozsonyban. A kisebbségi képzőművészet nagy seregszemléje. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 238. sz. (okt. 18.) 15. p. [elkobzott kiadás]; Másodközlés: *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 239. sz. (okt. 20.) 9. p.; p. s.: A S.U.M. első reprezentatív kiállítása II. *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 244. sz. (okt. 25.) 14. p.; A SUM nagysikerű pozsonyi kiállításáról. Képes Hét – A *Prágai Magyar Hírlap* vasárnapi melléklete, *Prágai Magyar Hírlap*, 10. évf. (1931) 244. sz. (okt. 25.).

73 Pravdová–Hubatová–Vacková 2018, 156–171. p.; Az utódállam megalakulásának évfordulója kapcsán érthető volt a szerkesztőség távolságtartása és kritikája, ezt vezércikkben is kifejezte: (–): Jubiláris ajándékok. *Prágai Magyar Hírlap*, 7. évf. (1928) 246. sz. (okt. 27.) 1. p.

74 Teige: L. Moholy-Nagy: Von Material zur Architektur. Bauhausbücher 14. *Stavba*, 8. évf., (1929/1930) 12. sz. (jún.) 192–194. p.

Irodalom

- Ahn, Thomas von 2009. „Új Szellem Szlovénzskón”. Betekintések Szvatkó Pál csehszlovákiai magyar „Kultúrpolitikai Szemlé”-jébe. *Pro Minoritate*, 19. évf. 4. sz. 55–80. p.
- Albertini Béla 2003. *A fotószakíró Brogyányi Kálmán*. Pozsony, AB-ART Könyvkiadó.
- Angyal Béla 2002. *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Dunaszerdahely–Galánta, Fórum Intézet–Lilium Aurum.
- Bodnár Mónika 2017. Üvegnegatívok Bódvavendégiből 2. Péchy Gáspárné Bartóky Mária élete és munkássága. In *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve LVI.*, Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 187–199. p.
- Christians, Clifford G.–Glasser, Theodore L.–McQuail, Denis–Nordenstreng, Kaarle–White, Robert A. 2021. *A média normatív elméletei. Újságírás a demokratikus társadalmakban*. Budapest, Wolters Kluwer Hungary.
- Csanda Gábor 2020. A csehszlovákiai magyar nyomtatott sajtó 100 éve. *Új Szó – Szalon*, 73. évf. (febr. 1.) 26. sz. 15–16. p. [Szalon 14. évf. 5. sz.], lásd még: <https://ujsoz.com/panorama/a-csehszlovakiai-magyar-nyomtatott-sajto-100-eve> (utolsó megnyitás: 2026. febr. 16.)
- Duka-Zólyomi Norbert 1938. A kisebbségi sajtó őszinte története. *Új Szellem*, 2. évf. (1938), 13–14. sz. (júl. 1–15.) 20–22. p.
- Filep Tamás Gusztáv–G. Kovács László 1994. Egy európai polgár emlékezete. Arcképvázlat Szvatkó Pálról. In Szvatkó Pál: *A változás élménye. Válogatott írások*. Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta, valamint a bevezetőt írta Filep Tamás Gusztáv és G. Kovács László. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 7–26. p.
- Filep Tamás Gusztáv 1998. Szempontok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez. In Tóth László (szerk.)–Filep Tamás Gusztáv (társzerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. II. Oktatásügy, közművelődés, sajtó*. Budapest, Ister, 330–377. p.
- Filep Tamás Gusztáv 2003. *A hagyomány felemelt töre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról*. Budapest, Ister.
- Fónod Zoltán 1993. *Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Habán, Ivo (ed.) 2019. *Nové realismy. Moderní realistické přístupy na československé výtvarné scéně 1918-1945*. Liberec, Národní památkový ústav.
- Horová, Anděla (ed.) 1995. *Nová encyklopedie českého výtvarného umění. N – Z. (Díl 2.)* Praha, Academia.
- Hushegyi Gábor 2001. Brogyányi Kálmán szakírói, művészetkritikusi tevékenysége az első Csehszlovák Köztársaságban és a Szlovák Köztársaságban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. évf. 2. sz. 91–101. p.
- Kipsová, Mária–Jakešová, Elena a kol. 1968. *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938*. Martin, Matica slovenská.
- Kocur László 2002a. A Hírlap meg én. *Prágai Tükör*, 10. évf. 2. sz. 71–76. p.
- Kocur László 2002b. 80 éves (lenne) a Prágai Magyar Hírlap. *Új Szó – Gondolat*, 55. évf. (máj. 31.), 125. sz. 9. p. [Gondolat 2. évf. 11. sz.], lásd még: <https://ujsoz.com/kozelet/80-eves-lenne-a-pragai-magyar-hirlap> (utolsó megnyitás: 2026. febr. 16.)
- Lakatos Krisztina 2022. Kereken 100: olvassuk együtt a Prágai Magyar Hírlapot! *Új Szó – Szalon*, 75. évf. (jún. 16.) 139. sz. 23. p., másodközlés (jún. 18.) 141. sz. 11. p. [Szalon 16.

- évf. 24. sz.], lásd még: <https://ujsoz.com/szalon/kereken-100-olvassuk-egyutt-a-pragai-magyar-hirlapot> (utolsó megnyitás: 2026. febr. 16.)
- Mašín, Jiří 1987. Endre Nemes. Výtvarné symboly lidského času. Praha, Odeon.
- Mészáros Tibor 2003. *Márai Sándor bibliográfia*. Budapest, Helikon Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Mészáros Tibor 2016. *Márai és a művészetek*. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia <https://www.mma-mmki.hu/userfiles/Dokumentumok/Marai-tanulmany.pdf> (utolsó megnyitás: 2025. dec. 29.)
- Mojžišová, Iva–Poláčková, Dagmar 2004. Slovenská divadelná scénografia 1920 – 2000 / Slovak Stage Design 1920 – 2000. Bratislava, SNG–Divadelný ústav.
- Nemes, Endre 2003. *Pod příkrovem času*. Praha, Akropolis.
- Németh István 1976. „A népeket sokkal inkább fűzi egy szerves egésszé a közös szellem. *Irodalmi Szemle*, 19. évf., 2. sz. 162–166. p.
- Németh Lajos 1982. Endre Nemes. Budapest–Pécs, MNG–Pécs Galéria.
- Pachmanová, Martina 2021. *Civilizovaná žena. Ideál i paradox prvorepublikové vizuální kultury*. Praha, UMPRUM.
- Papp Z. Attila 2005. *Keretizmus*. Csíkszereda, Soros Oktatási Központ.
- Papp Z. Attila 2009. A kisebbségi sajtó értelmezési keretei. *Pro Minoritate* 19. évf. 4. sz. 4–20. p. <https://prominoritate.hu/wp-content/uploads/2019/05/ProMino09-4-01-Papp.pdf> (utolsó megnyitás: 2026. febr. 16.)
- Pejša, Robert 2017. *Vztahy Československa a Maďarska v letech 1918 – 1939*. Praha, Univerzita Karlova.
- Pomajzlová, Alena (ed.) 2019. *Devětsil 1921 – 1930*. Praha, Galerie hlavního města Prahy.
- Pravdová, Anna–Hubatová–Vacková, Lada 2018. *První republika 1918 – 1938*. Praha, Národní galerie Praha.
- Sabol, Eugen 1956. *Katalógy košických výstav do roku 1955. Bibliografický súpis*. Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach.
- Szeghy-Gayer Veronika 2016. *Felvidékből Szlovenszkó. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Pozsony, Kalligram.
- Šidlíková, Zuzana 2011. *Móda na Slovensku v medzivojnovom období (1918-1939)*. Bratislava, Slovart–VŠVU.
- Šidlíková, Zuzana 2013. Medzivojnové Československo (1918 – 1939). In M. Zuberová, Magdaléna–Hasalová, Eva–Šidlíková, Zuzana–Vančo, Martin: *Móda na Slovensku. Stručné dejiny odievania*. Bratislava, Slovart, 114–131. p.
- Šmejkal, František 1998. Výtvarná avantgarda dvacátých let / Devětsil. In Lahoda, Vojtěch et al.: *Dějiny českého výtvarného umění. zv. IV/2 1890-1938*. Praha, Academia, 147–203. p.
- Simon Attila 2013. *Az elfeledett aktivisták. Kormányparti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Simon Attila–Tóth László 2016. *Kis lépések nagy politikusa. Szent-Ivány József, a politikus és művelődésszervező*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Šmejkal, František 1998. Surrealizmus 1932-1938. In Lahoda, Vojtěch et al.: *Dějiny českého výtvarného umění. zv. IV/2 1890-1938*. Praha, Academia, 237–299. p.
- Sturm László 2012. Szempontok Szvatkó Pál munkásságának értelmezéséhez. *Kortárs*, 56. évf. 5. sz. 66–75. p.
- Szvatkó Pál 1938a. A sajtó. In Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918 – 1938*. Budapest, Az Ország Útja, 138–148. p. (Reprint kiadás: Somorja, Méry Ratio, 2002.)
- Szvatkó Pál 1938b. Szabad sajtó és irányított sajtó. *Új Szellem*, 2. évf. (1938), 13–14. sz. (júl. 1–15.) 3–5. p.

Turczel Lajos 1967. *Két kor megszgyén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között.* Bratislava, Tartan Magyar Üzem.

Uchalová, Eva 1996. *Česká móda 1918-1939. Elegance první republiky.* Praha, Olympia–UPRUM.

1. melléklet

Prágai Magyar Hírlap

A szlovákiai időszaki sajtó bibliográfiájának javított és kiegészített változata (vö.: Kipsová–Jakešová a kol. 1966, 737–738. p.):

1922. jún. 1. (1. évf., 1. szám): Politikai napilap;

1922. okt. 1. (1. évf., 100. szám): A Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok politikai napilapja;

1926. jan. 1. (5. évf., 1. szám): Független politikai napilap;

1926. ápr. 11. (5. évf., 83. szám) – 1933. szept. 16. (5. évf., 211. szám): A szlovenszkói és ruszinszkói ellenzéki pártok politikai napilapja;

1933. dec. 17. (12. évf., 212. szám): A szlovenszkói és ruszinszkói magyarság politikai napilapja;

1938. máj. 10. (17. évf., 107. szám): A szlovákiai és kárpátaljai magyarság politikai napilapja.

Főszerkesztő:

1922. jún. 1. (1. évf., 1. szám): Béla Henrik;

1922. okt. 1. (1. évf., 100. szám): Petrogalli Oszkár;

1924. júl. 27. (3. évf., 169. szám): Petrogalli Oszkár (politikai főszerkesztő);

1924. okt. 7. (3. évf., 228. szám): Petrogalli Oszkár [Elhalálozás: 1925. febr. 4-én, a fejlécben gyászkeretben feltüntetve szerepelt a neve 1925. febr. 22-ig.];

1925. jún. 26. (4. évf., 142. szám): Dzurányi László (adminisztratív főszerkesztő);

1926. jan. 1. (5. évf. 1. szám): Dzurányi László (felelős főszerkesztő);

1926. júl. 9. (5. évf., 152. szám): Dzurányi László (főszerkesztő);

1932. jún. 19. (11. évf., 140. szám): A főszerkesztő feladatkörét a felelős szerkesztő Forgách Géza vette át.

Felelős szerkesztő:

1922. jún. 1. (1. évf., 1. szám): Flachbart Ernő;

1924. júl. 27. (3. évf., 169. szám): Gál István a felelős szerkesztő távollétében a szerkesztésért felel – adminisztratív főszerkesztő;

1924. okt. 7. (3. évf., 228. szám) – 1926. márc. 25-ig (5. évf., 70. szám): Gál István, felelős szerkesztő [1925. febr. 4. – jún. 25.: a főszerkesztő Petrogalli halálát követően egyedül vezeti a lapot.];

1926. júl. 9. (5. évf., 152. szám): Forgách Géza;

1932. jún. 19. (11. évf., 140. szám) – Forgách Géza felelős átveszi a főszerkesztői teendőket is.

Kiadó:

1922. jún. 1. (1. évf., 1. szám): Flachbart Ernő;

1926. ápr. 15. (5. évf., 86. szám): Szilassy Béla;
 1932. febr. 25. (11. évf., 46. szám): Tarján Ödön;
 1932. dec. 3. (11. évf., 276. szám): A Prágai Magyar Hírlap Szövetkezet megbízásából Tarján Ödön;
 1934. febr. 16. (13. évf., 39. szám): Dr. Szilassy Béla;
 1934. márc. 3. (13. évf., 52. szám): A Prágai Magyar Hírlap Lapkiadóvállalat Szövetkezet korl. fel., Praha.

Nyomda:

1922. jún. 1. (1. évf., 1. szám): Deutsche Zeitungs-Aktien-Gesellschaft nyomda, Prága a nyomásért felelős O. Holik;
 1926. jan. 5. (5. évf., 3. szám): Heinrich Mercy Fia / Heinrich Mercy H. Fia / Heinrich H. Fia nyomdája, Prága, a nyomásért felelős J. Charvát / Em. Krátky (1932. aug. 26., 11. évf., 194. szám).
 Megjelent: 1922. jún. 1. – 1938. nov. 5.

2. melléklet

Képes Hét

A szlovákiai időszaki sajtó bibliográfiájának javított és kiegészített változata (vö.: Kipsová–Jakešová a kol. 1966, 663–664. p.):

Szépirodalmi hetilap;

Főszerkesztő:

1930. jan. 5. (3. évf. 1. szám): Győry Dezső;

Felelős szerkesztő:

Szvatkó Pál;

Főmunkatárs:

1929. jan. 20.: (2. évf., 3. szám): Márai Sándor;

Kiadó:

Tarján Ödön.

Megjelent: 1928. okt. 7. – 1930. febr. 16.

Képes Hét. A Prágai Magyar Hírlap vasárnapi melléklete

A szlovákiai időszaki sajtó bibliográfiájának javított és kiegészített változata (vö.: Kipsová–Jakešová a kol. 1966, 664. p.):

1930. márc. 1.: Képes Hét. A Prágai Magyar Hírlap vasárnapi melléklete;

1935. jan. 13.: A Prágai Magyar Hírlap vasárnapi melléklete.

Megjelent: 1930. márc. 1. – 1938. szept. 25.

[1935. jan. 10. – 1936. júl. 3.: A Prágai Magyar Hírlap csütörtöki melléklete – ebben az időszakban heti két alkalommal (csütörtökön és vasárnap) jelent meg képes melléklet].

3. melléklet

Nagyasszony

A szlovákiai időszaki sajtó bibliográfiájának javított és kiegészített változata (vö.: Kipsová–Jakešová a kol. 1966, 712. p.):

1925. dec. 5. (4. évf., 276. szám): A P.M.H. kéthetenként megjelenő melléklete;

1926. jan. 23. (5. évf., 18. szám): A Prágai Magyar Hírlap havi melléklete;

1927. júl. (2. évf., 7. szám): A szlovenszkói és ruszinszkói magyar nők társadalmi és szépirodalmi havi folyóirata;

1929. nov. (4. évf., 11. szám): Társadalmi, szépirodalmi és háztartási lap; [1938: A magyar házi-asszonyok lapja].

Főszerkesztő:

1927. júl. (2. évf., 7. szám): Darvas János;

Szerkesztő:

Péchy Gáspárné Bartóky Mária;

Kiadó:

1927. júl. (2. évf., 7. szám): Szilassy Béla.

Megjelent: 1925. dec. 5. – 1938. szept.

GÁBOR HUSHEGYI

THE FINE ARTS CONTENT OF THE PRÁGAI MAGYAR HÍRLAP (1922–1938)

The Prágai Magyar Hírlap (PMH), one of the most widely read and highest-quality dailies during the First Czechoslovak Republic, was published in Prague as the organ of the era's Hungarian opposition parties. Spanning seventeen volumes, it produced 4,695 issues totalling nearly 55,000 pages. From its inception, its cultural and arts columns conveyed valuable information through articles, reviews, feature stories, interviews, and news regarding contemporary fine arts events. The daily's ideological orientation was characterized by national-conservative values and a purposeful, consistent critique of the Czechoslovak government's anti-minority policies. At the same time, significant differences emerged regarding the editorial board's independence from party politics during specific periods of the paper's history (1922–1925, 1925–1932, and 1932–1938). From an ideological perspective, the directives of contemporary Hungarian cultural policy proved to be defining; however, particularly during the second period, Modernism and New Realism also gained exposure. The fine arts content of this daily serves as a primary source and a document of its time, offering insight into the Hungarian artistic life in Czechoslovakia, the relationship to Czech and Slovak art, the art of dictatorships and autocratic regimes, and the overall standard of contemporary art criticism.

A sokoldalú szőrmédium

*** Vasárnapi divatlevél ***

A házigez, lány prém egyik öröklött gyöngéje nemcsak a mai, de a tegnapi és a tegnapielőtti nőknek is. Mert még a puritán nagymamánk is szeretett és azok a kiváltságosak, akiknek jutott belőle — büszkén viselték. A pici stuartgalléros pelerin akkor is a dámák ábrándjainak netovábbja volt. Még a költők is megénekelték, mond-

szert az utóbbi tartós növényzöldségre főleg arra vezethető vissza, hogy ami az erdőkörűk a permánsokom is vidáman élnek és remek példák nyúllak fejűnek, addig a tartós rókafejű vagy nehezen vagy egyáltalában nem tenyészthető. A hihetetlen „szörnyességleget” pedig a kanadai, alaskai és szibériai permánsok – egyedül nem képesek fedezni. A túrókák a neményeségnek fajfajához tartoznak. Ezer és tízezer évek óta az ember az ősi tartósokot szedi. Tulajdonos becsőben kellett banni velük. Ez pedig nem tartozik a divattejeledek kedvenc rókafejei közé.

A RUHÁK PRÉMDISZE

Rövid láttunk annyi prémes látszólag ruhát a kollekciókban mint az idők. De ezek jellemzők egyáltalán alatti látszólag keskeny szög. A két évtized, ezeket vagy kis galériákban kell érteni. Ami a felolgozott prémszerűségi ill. májmind minden divatos, drága és kevésbé drága szerepel. Így az erőtörök és annak kevésbé drága rokona – sárgaróka. Vinnel például egy barna posztó ruhára két – ellátó – háromszögletes sárgaróka sebet adott. A ruhát rövid köztűnkabát egészítette ki. Így a prémszerű, nemcsak a ruhát díszítették eredeti módon – de ha kabátot viselte a próbákészítéson – az egyrészt hiányzó prémszerűt is pó-

A tarka ozelet is jelentős szerephez jutott a – ruhadisznis terén! Ozeletből készült gallérok, övek a sportruhákban gyakran előforduló díszel. Paquin üvegzöld délelőtti kabátjának minden díszre az ozeletből készült, ötfüvinyi széles öve volt. A puha nutrilából, biberetből keskeny ruha-szíjgyeletek készültek. Láttunk egy borvörös szövetruhát, amelyet – boleróformában – keskeny nutrittel csíkos díszített. Hasonló szerephez jutott a puha szövött bécány és a szilikon-

Ugyes volt Ohanelnek egyik lilás bársony jerseyből készült délutáni ruhája, melyet — gallér-

rékrésszel vagy behúzásokkal pótolják.

Szókele ötlettel és újdonsággal találkozunk az övek terén is. Lelongnál láttuk a legszebb prémöveket. Széles csattal zárt nyírt bárány és ozelet-imitációból dolgozott övei oly mutatók, hogy minden egyéb díszit feleslegessé tesznek. Ám az elől rojtosvégű színes zsinórral összefűzött tigrisprém övei — már egészen barbár behatásnak...

Disztes terén az övek után közvetlenül a zsebek következnek. Az élen feltűnően sok a szórmeze: nagykabátok, kiskabátok, ruhán egyaránt. Ha nincs teljesen szórmező, akkor szórmevel kombinált. Lancsra egyrésztől kezdve a nyakig a szórmeze be van adott, a kabát és a ruha modelljei, jepe, schiaparelli a húzott, zsekeiformájú nérműszek bive és villámzárral csukja őket. Általában egyik divatház soha fél a nagy zsebekről. Martini et Armand például háromszögalakú, álló nagy kőkapern zsebeket adott egy - különösen szórmező - kékszerűre tweed delőzőre. Középen a szórmező szalagon, hogy a szórmező köztűrének kabolatja a hatalmas szórmezezek kiengenyülőszakadnak - egyébrezmetést nem igen adnak!

Majd, ha beköszönt a hideg — a prémes kuc-
máknak, prémdiszes kalapoknak és baretteknek is
jelentős szerep jut. Erre azonban még ráérünk.
Annál is inkább, mert addig is van „miben”
válogatni...

[illegible]

A másik divatképen két bőszerűen kosztummodell mutatnak be. Mindkettő praktikus és — ami a prémezési megoldásukat illeti — divatos és mégis jutányos! A baloldali ábrán látható szürkeeszkös kosztum csinos, egyszerű ruhából és rövid, b. kabátból áll. A kabátot — szélesebben keskeny, biber csíkok díszítik. A másik modell sima és erősen bolyhos felületű zúh szövetből készül. Az elől-hátul berakott ruha gombokkal és vállármárral csukódik. A térdigér, rakott hátú kabátját a kihajló körül nutria szegélyezi.

RADVANYI MAGDA.

Szénségápolás althon

A SZÁRAZ ARCBŐR KORAI RÁNCKÉPZŐDÉSÉNEK OKAI

Copyright by: Alexandra D. Jürss, Pozsony.

POZSONY. — Ha valaki azt kérdezné tőlem, hogy mit tartok nagyobb bajnak a zsidók vagy a szászok, akkor sokévi tapasztalataim alapján azt mondanám, hogy a szász arabtörténet könyveiben kezelhető, arabtörténetnek tartom.

Ha csupán arról volna szó, hogy a zsíros arcbőr óltudatos kezeléssel állandóan zsírmentes lehet, akkor egyszerű és könnyű esettel állnánk szemben. — Előző cikkemben, azonban már kifejtettem, hogy a zsíros arcbőr zsírosága a kisebbik bajt jelenti, csupán ennek az állapotnak a kiábrósítása — a megszereznek melyek a póruscsúcs

ván: mily elragadó is az ellentét a rózsák között.

A magyar kisebbség a csehszlovák külpolitikában a második világháború végén és a befejezését követő hónapokban

BÉLA ANGYAL

The Hungarian Minority in Czechoslovak Foreign Policy at the End of World War II and in the Following Months
Keywords: Slavic nation-state; collective guilt; Beneš decrees; the Allied powers and the Hungarian question; Hungarian armistice agreement; Košice Government Programme; Potsdam Conference; Czechoslovak–Hungarian population exchange agreement

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v28y2026i2.02>

A csehszlovákiai magyarság történetében a második világháború befejező szakasza és a háború utáni újjáépítés első hónapjai külpolitikai szempontból is kivételesnek számítanak. Ebben az időszakban a csehszlovák kormánypolitika a szláv nemzetállam megteremtését, a német és a magyar kisebbség fõlszámolását tűzte ki célul. Mivel nem volt mûködõ, legitim parlament, ezekben a hónapokban születtek meg azok a köztársasági elnöki dekrétumok és a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) rendeletei, amelyek a nemzetállam kialakítását voltak hivatottak szolgálni. Ezek a jogszabályok a kisebbségekhez tartozók millióit fosztották meg állásuktól, vagyonuktól és állampolgárságuktól és juttatták a kitelepítés sorsára. A magyar kisebbség helyzete és jövõje nem csupán acCsehszlovákia és Magyarország közötti kapcsolatokban vált kulcskérdéssé, a nagyhatalmak diplomáciai szolgálatai is fölfigyeltek a problémára. A háború utáni rendezés, a békekonzferenciára való fõlkészülés idõszakában a nagyhatalmaknak is érdekük volt, hogy elejét vegyék acCsehszlovákia és Magyarország közötti ellentétek fokozódásának és hozzájáruljanak a feszültséget okozó kisebbségi kérdés rendezéséhez.

A csehszlovákiai magyarság történetének ezt a legnehezebb idõszakát kutató történészek elsõsorban a magyar kisebbséget sújtó sérelmek fõltárására, a bekövetkezett kényszermigrációkra és azok következményeinek bemutatására fókuszáltak. A diplomáciai csatornákon háttérben zajló információcserékre, jegyzékváltásokra, tárgyalásokra, egyeztetésekre kevesebb figyelmet fordítottak, holott ezek jelentõsen befolyásolták a csehszlovákiai magyarság sorsát. Munkámban levéltári források alapján igyekszem föl-

vázolni az egyes érdekelt országok külpolitikai szempontjait, terveit, melyeket a magyar-kérdés megoldása érdekében fogalmaztak meg és ez irányban megvalósítottak. A cseh, szlovák és magyar levéltári források mellett cseh és magyar forráskiadványokra, továbbá a világhálón is elérhető, a múlt század hatvanas éveiben publikált amerikai diplomáciai iratokra támaszkodtam.

A londoni csehszlovák kormány tervei és a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötése

Az Edvard Beneš vezette csehszlovák nyugati emigráció tevékenysége kezdetektől a müncheni egyezmény jóvátételére, annak minden gyakorlati és jogi következményének a föl-számolására irányult. A nagyhatalmak részéről elsőként a Szovjetunió jelezte, hogy érvénytelennek tekinti a müncheni egyezményt.¹ Hónapokig tartó bonyolult tárgyalások után 1942-ben a brit kormány is érvénytelennek mondta ki a müncheni egyezményt.² Miután Beneš a müncheni egyezmény jóvátételét elérte, elsősorban arra törekedett, hogy a háború után újjászülető Csehszlovák Köztársaság (CSSZK) határait és békéjét hosszú időre biztosítsa. Ennek biztosítékát abban látta, hogy az országban élő nemzeti kisebbségek számát radikálisan csökkenti, végső soron megteremtí a csehek és a szlovákok nemzetállamát. A német és a magyar kisebbséghez való viszonya a háború alatt bizonyos változáson ment keresztül, módosult a nemzetközi és katonapolitikai események hatására.³

Elsősorban a 3 milliós német kisebbség kitelepítéséhez kellett megnyernie a szövetséges nagyhatalmak támogatását. A brit háborús kormány 1942. július 6-án tartott ülésén Anthony Eden külügyminiszter benyújtott memorandum alapján határozatot fogadott el, melyben egyetértését fejezte ki „a német kisebbség háború utáni transzferének⁴ általános elvével” a közép- és délkelet-európai országokból. Erről a másnap

1 Němeček, Jan et al. (eds.): *Dokumenty československé zahraniční politiky (DČZP). B/3/1. Československá zahraniční politika v roce 1942. Svazek I. (1. leden–31. červenec 1942) Ústav mezinárodních vztahů, Historický ústav Akademie věd ČR. Praha, 2010. 158. sz. dok. Beneš följegyzése Molotov szovjet külügyi népbiztossal folytatott tárgyalásáról. 1942. június 9. 336–339. p.*

2 Archiv ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZVČR), Londýnský archiv důvěrný, 137. doboz. Jegyzékváltás Jan Masaryk külügyminiszter és Anthony Eden brit külügyminiszter között. 1942. augusztus 5.

3 A csehszlovák emigráció kisebbségekkel kapcsolatos háború alatti terveiről bővebben lásd Angyal Béla: A londoni Beneš vezette emigráció tervei a csehszlovákiai német és magyar kisebbség föl-számolására (1940–1945) I–II. rész. *Regio*, 2024, 2. sz. 50–71.; 3. sz. 161–180. p.

4 A második világháború alatt és után született angol és cseh nyelvű dokumentumokban legtöbbször az angol transfer szóval jelölték a német és magyar kisebbségi csoportok kényszer-kitelepítését. Angol hivatalos dokumentumokban előfordul az expulsion szó is, amely ki-

tartott tárgyaláson Eden szóban informálta a csehszlovák emigráció vezetőit,⁵ Beneš kifejezett kérése ellenére azonban írásban hivatalosan a háború végéig ezt nem erősítette meg. 1943 nyarán Beneš tárgyalásokat folytatott Franklin D. Roosevelttel amerikai elnökkel, aki elvben elfogadta a kisebbségek Csehszlovákiából való kitelepítésének gondolatát, de csak arra tett ígéretet, hogy támogatni fogja a Szudéta-vidéken élő német lakosság transzferét.⁶

Beneš 1943 decemberében 20 évre szóló szövetségi szerződést kötött a Szovjetunióval, az ekkor lefolytatott tárgyalásokon Joszif V. Sztálin határozottan támogatta a csehszlovákiai német és a magyar lakosság kitelepítésének gondolatát. A szovjet félnek átadott csehszlovák memorandumok értelmében a nemzetállam kialakítására irányuló kitartó erőfeszítések része volt a magyar kisebbség fölszámolása, amelyet elsősorban a magyarországi szlovákokkal történő lakosságcserevel kívántak megoldani.⁷ A moszkvai tárgyalások kevésbé ismert mozzanata, hogy a szovjet fél titoktartást kért a tárgyalások eredményeivel kapcsolatban, és kérésére nem adtak ki zárónyilatkozatot sem. A tárgyalások befejezése után a csehszlovák delegáció által készített átfogó zárónyilatkozat javaslat orosz fordítását átadták a szovjet félnek.⁸ A zárónyilatkozat szövegében egyebek között a következő olvasható: „7. Fegyverszünet. [...] A CSSZK kormánya elsősorban alapvető fontosságúnak tartja, hogy a fegyverszüneti feltételek között rögzítsék: [...] c. elfogadják a német és magyar lakosság Csehszlovákiából történő transzferének elvét,

üzést, elűzést, kitoloncolást jelent. A cseh szakirodalomban az utóbbi évtizedekben leggyakrabban az odsun szó szerepel az angol transfer kifejezés fordításaként, amely nem korrekt, mivel eredetileg eltolást, elmozdítást, elszállítást jelent. A szlovák szakirodalomban a transfer szót leginkább a vysídlenie, presídlenie szavakkal helyettesítik. Magyar szakfordításokban a transfer szó helyett a szlovákban használtaknak megfelelő jelentésű áttelepítés, kitelepítés szavak fordulnak elő. Tanulmányomban az angol és cseh szövegek magyar fordításában minden esetben megtartottam az eredeti helyén a transfer kifejezést, az expulsion szót pedig kiűzésnek fordítottam.

- 5 Národní archiv (NA), Archiv Huberta Ripky (AHR), sign. 1-5-19-4. fol. 115–121. p. Megbeszélés Edennel. Hubert Ripka titkos jelzettel ellátott beszámolója a köztársasági elnöknek. 1942. július 7.
- 6 Beneš, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, Orbis, 1947 289. p.
- 7 Beneš moszkvai tárgyalásairól lásd Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), fond Edvard Beneš, oddíl II 1939–1945 (EB II). 196. doboz, sign. V 186/62A-C/6. András Károly: *Benes Moszkvában I–II. rész. Új Látóhatár*, 1985, 137–168. 425–453. p.; Gulyás László (szerk.): *Az 1943 decemberi Beneš – Sztálin – Molotov megbeszélések dokumentumai*. Szeged, A JATE Történelem diákkör kiadványa, 1993. [Documenta Historica 11.]; Němeček, Jan a kol.: *Československo-sovětská smlouva 1943*. Praha, Historický ústav, 2014.
- 8 A javaslat cseh szövege és az orosz fordítása megtalálható AÚTGM, fond EB II., 196. doboz, sign. V 186/62A-C/8. Az orosz fordítás megjelent *DČZP B/4/2. Československá zahraniční politika v roce 1943 Svazek II. (1. srpen–31. prosinec 1943)*. Praha, Historický ústav, 2020, 400. sz. dok. 315–321. p.

és Csehszlovákiát nemzetközi szinten elismerjék csehszlovák nemzetállamként, azaz a csehek és szlovákok államának, amelyhez csatlakozik a Kárpátontúli Ukrajna különleges autonóm rendszerrel.”

Beneš a javaslatra kézzel azt a megjegyzést írta, hogy a szovjet külügyminisztérium munkatársa közölte vele: „végül is jobb lenne nem aláírni, mivel abban az esetben szükséges lenne ezt közölni Angliával és az Egyesült Államokkal, de ez teljes mértékben megfelel annak, amit egymás között megbeszéltünk és amiben megegyeztünk.”⁹

1944 januárjában a londoni emigráns kormány egy tárcaközi bizottság létrehozását kezdeményezte a kisebbségi lakosság transzferének előkészítésére. A bizottság feladatának a transzferrel kapcsolatos részletes tervek kidolgozását és az egyes tárcák elképzeléseinek összehangolását jelölte meg.¹⁰ A tárcaközi bizottság az év folyamán számos anyagot vitatott meg, melyekre jellemző volt, hogy kidolgozásuknál Beneš lakossági transzferrel kapcsolatos Moszkvában kifejtett nézetei voltak a meghatározóak. A tárcaközi bizottság által előkészített anyagok szintézisének tekinthető a Hubert Ripka, a londoni kormány külügyminisztériumának államminisztere által készített *A német kisebbség problémája Csehszlovákiában* c. memorandum, amelyet 1944. november 23-án adott át a három nagyhatalom kormányának. Ez volt az egyetlen hivatalos memorandum, amelyet a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban a csehszlovák emigrációs kormány átadott a szövetségeseknek. A 26 pontból álló titkos jelzettel ellátott dokumentumban a németek transfere mellett magyarokkal kapcsolatos intézkedéseket csupán a 20. pontban említ a memorandum. „A magyar kisebbség jelenléte Csehszlovákiában kevésbé veszélyes problémákat okoz, mint a német kisebbséggel keletkezett problémák, a csehszlovák kormány azonban fenntartja a jogot ennek a memorandumnak javaslataival analóg módon föllépni a magyar kisebbség azon elemei ellen, akik bebizonyították ellenséges viszonyukat a köztársasághoz. Mellesleg megjegyezhető, hogy a jelentős szlovák kisebbség léte a München előtti Magyarországon lehetővé teszi ennek a problémának a nagyrészbéli megoldását a lakosságcsere alapján.”¹¹

A csehszlovák kormány memorandumára a Szovjetunió részéről nem érkezett reakció. A brit kormány véleményét Philip Nichols nagykövet jelezte 1945. január 17-én Jan Masaryknak küldött levelében, amelyet 1945. március 8-án kelt jegyzékében hosszabban is kifejtett.¹² Ebben kijelentette, Őfelsége kormánya elismeri, hogy megkapta a csehszlovák

9 DČZP B/4/2. Az orosz nyelvű 400 sz. dokumentumhoz fűzött b) jegyzet. 319. p.

10 Vojenský historický archiv Praha, fond Štáb pro vybudování branné moci, 6. doboz. čj. 316/1944 Taj. 3. odd.

11 A memorandum angol és cseh nyelvű szövege megtalálható NA, AHR, sign. 1-7-13b, és AÚTGM, EB II., 79. doboz, sign. V 47/8.

12 DČZP B/6. *Československá zahraniční politika na sklonku války 1945 (1. leden–16. květen 1945)* Historický ústav. Praha, 2015. 25. sz. dok. P. Nichols levele J. Masarykhoz 1945 január 7. 152–153. p. 95. sz. dok. P. Nichols jegyzéke J. Masarykhoz 1945. március 8. 277–279. p.

kormány 1944. november 23-án kelt memorandumát a csehszlovákiai német kisebbség problémájáról, az abban szereplő javaslatokat „gondosan és szimpátiával tanulmányozták”. Mivel ez a memorandum a német kérdés egészével kapcsolatos nagyon fontos problémákat vet föl, először a többi nagy szövetségesével kívánja megvitatni a transzfer kérdését. Ezért fölhívta a csehszlovák kormányt és Beneš köztársasági elnököt a megfontolt nyilvános kijelentésekre, és ha ilyeneket tesz, egyértelműen jelezze, hogy ezt a programot a főbb szövetségesek megfontolására előterjesztette, de még nem kapta meg hozzá azok egyetértését.

Az amerikai kormány véleményét 1945. január 16-án kelt táviratában ismertette a csehszlovák emigráns kormány mellé rendelt Rudolf E. Schoenfeld ügyvivővel. „Az amerikai kormány [...] kész megvizsgálni a problémát annak érdekében, hogy kielégítő megoldást találjon a jövőre nézve. Ez a megoldás természetesen figyelembe kell, hogy vegye a jegyzékében említett Csehszlovákia igényeit, valamint a probléma tágabb vonatkozásait is, az egész Európa jövőbeli békéjének és biztonságának általános intézkedéseivel összefüggésben, [...] Az amerikai kormány ezért úgy véli, hogy az Önök levelében tervezett transzfereket csak megfelelő nemzetközi megállapodás alapján, [...] és nemzetközi felügyelet mellett szabad végrehajtani. [...] Az ilyen nemzetközi megállapodások megkötéséig az amerikai kormány úgy véli, hogy nem szabad egyoldalú lépéseket tenni nagy csoportok transzferálásra, és a fenti nyilatkozatokból úgy értelmezi, hogy a csehszlovák kormány nem tervez ilyen egyoldalú lépéseket.”¹³ A magyar kisebbséget egyik nyugati kormány sem említette válaszában.

Moszkvában 1944 végén tárgyalások kezdődtek a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormánnyal megkötendő fegyverszünetről. Hubert Ripka öt pontban foglalta össze a csehszlovák követeléseket, amelyeket átadott az Európai Tanácskozó Bizottság szovjet tagjainak és rögzíteni kívánt az egyezményben. A müncheni egyezményt követő Csehszlovákiát érintő határváltozások semmissé tételén és a háborús anyagi kárpótláson kívül tartalmazta a javaslat, hogy „a tűzszünet feltételei közé iktassák be a transzfer és a magyar lakosság cseréjének elvét a CSSZK-ból”.¹⁴ Zdeněk Fierlinger csehszlovák nagykövet a Londonból kapott utasítások alapján Moszkvában az 1945. év elején a szövetségesek képviselőivel folytatott tárgyalásokon következetesen próbálta átültetni a csehszlovák emigráns kormány követeléseit a magyar fegyverszüneti egyezménybe. Vjacseszlav M. Molotov külügyi népbiztostól ígéretet kapott az előadott kérések támogatására.

13 *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. (FRUS) 1945. General: Political and economic matters, Vol. II.* Washington, 1967. Az amerikai külügyminisztérium R. Schoenfeld ügyvivőnek küldött távirata. 1246–1247. p. R. Schoenfeld 1945. január 31-én Londonban adta át az amerikai kormány jegyzékét Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszternek. DČZP B/6. 45. sz. dok. 183–184.

14 NA, AHR, sign 1-39-11-3. H. Ripka távirata Z. Fierlinger moszkvai nagykövetnek. 1944. december 30.

A csehszlovák diplomácia erőfeszítései csupán részleges eredményt hoztak, a brit és az amerikai moszkvai követ elzárkózott a transzfer elvének a fegyverszüneti egyezményben való rögzítésétől.¹⁵ Elsősorban arra hivatkoztak, hogy ezt a kérdést a majdani békekonferencián kell rendezni. Joseph Grew amerikai ügyvezető külügyminiszter 1945. január 15-i sürgönyében a csehszlovákiai magyarok transzferének kérdésében így informálta William Harriman nagykövetet: „Bizalmas tájékoztatásul közlöm; a minisztérium nem támogatja a magyaroknak Csehszlovákiából való nagyarányú kiűzését (expulsion), és úgy véli, hogy az esetleges transzferre csak Csehszlovákia és a legfőbb szövetséges kormányok közötti megállapodás után kerülhet sor.”¹⁶

A magyar fegyverszüneti egyezményt 1945. január 20-án írták alá Moszkvában Kliment Vorosilov marsall és a magyar kormány képviselői. Az egyezmény nem tartalmazta a magyar kisebbség transzferének elvét. Tartalmazta viszont a csehszlovák emigráció legfontosabb követelését, München jóvátételét, az első bécsi döntés után Magyarország által megszerzett területek kiűrését. Magyarország kötelezte magát, hogy visszavonja az összes magyar csapatokat és a közigazgatást az 1937. december 31-én fennállott határai mögé. Tartalmazta továbbá a kártérítés kötelezettségét, a Szovjetuniónak 200 millió, Csehszlovákiának és Jugoszláviának pedig együttesen 100 millió amerikai dollár összegben. Rendelkezett arról, a békekötésig szovjet vezetés alatt Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEB) állítanak föl az egyezmény végrehajtásának nemzetközi ellenőrzésére. A fegyverszüneti egyezmény arról nem tesz említést, hogy a Magyarország által fizetendő háborús jóvátétellel kapcsolatos ügyek intézésére Csehszlovákia és Jugoszlávia is katonai missziót működtethetett a SZEB mellett, melyek azonban nem voltak hivatalosan tagjai a bizottságnak, annak ülésein és döntéseiben nem vehettek részt. Erről a lehetőségről külön levélben értesítette Molotov Fierlinger nagykövetet. A budapesti SZEB mellett létrehozott csehszlovák delegátus hivatala a háborút követő években jelentős szerepet játszott a két ország kapcsolatában.¹⁷

15 Angyal Béla: Az 1945. januári magyar fegyverszüneti egyezmény és a csehszlovák emigráns kormány. *Történelmi Szemle*, 2024, 4. sz. 543–566. p.

16 *FRUS 1944. The British Commonwealth and Europe. Vol. III.* Washington, 1965, 975–976. p.

17 Csehszlovákia 1945–1947 között Magyarországgal mint korlátozott szuverenitású országgal a SZEB mellett létrehozott kormánydelegátus hivatalán keresztül tartotta fenn a külkapcsolatot. A Csehszlovák Köztársaság csupán a párizsi békeszerződés életbe lépése, 1947. szeptember 15-e után, létesített hivatalos diplomáciai kapcsolatot Budapesttel. A SZEB magyarországi szerepéről lásd Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Budapest, IKVA, 1995.

A kassai kormányprogramtól a potsdami konferencia befejezéséig

A Szlovák Nemzeti Tanács 1944. szeptember 29-én határozatot hozott arról, hogy Szlovákia egész területén minden törvényhozó és végrehajtó hatalom őt illeti meg, függetlenül attól, hogy az ország egyes részeit saját hadereje vagy a szövetséges haderők szabadítják föl.¹⁸ A magához ragadott hatalomból következett, hogy 1945 elején a szovjet hadsereg nyugati irányú előretörése nyomán a szlovák politikai vezetésnek is szembe kellett néznie a magyar kérdéssel. A Szlovák Nemzeti Tanács Kassán újította föl a tevékenységét és 1945. február 4-én kiadott egy programnyilatkozatot (manifesztumot), amelyben a népi hatalom feladatait jelölte ki a fölszabadított területeken. Ebben a dokumentumban a magyar kisebbség problémáját még nem transzferrel kívánta megoldani, differenciáltan viszonyult a kérdéshez. A nyilatkozat szerint a szlovákiai magyar lakosság jövőbeli helyzete attól válik függővé, „miként viszonyulnak majd a szlovák nemzethez, az új Csehszlovákiához és azok demokratikus szláv orientációjához. A demokratikus gondolkodású magyarok kötelesek lesznek fölszámolni minden fasiszta, szlovákellenes és hungarista elemet”. A nyilatkozat kijelenti továbbá, az „elmagyarosított szlovák származású polgároknak lehetővé tesszük, hogy bekapcsolódjanak a szlovák nemzet életébe.”¹⁹

A Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) 1945. február 28. és március 1. között rendezett kassai konferenciáján határozatot fogadtak el a magyarok által a szlovák népen elkövetett bűnök jóvátételéről, a bűnösök megbüntetéséről. A párthatározatot ismertető plakát hirdette: a dél-szlovákiai termékeny földet, „amelyről a magyar grófok és feudális urak a szlovák földművest elűzték a hegyekbe, vissza kell adni a szlovák földműves népnek”.²⁰ A magyar többségű községekbe közigazgatási bizottságok kinevezését sürgette, amely mellé tanácsadó jelleggel segédbizottságok alakulhatnak, „a magyar lakosság soraiból a becsületes demokratákból és aktív antifasisztákból”.²¹

18 AÚTGM, EB II., 331. doboz. Dokumenty ke Slovensku 1943–1945. Az SZNT delegációjának levele Němec miniszter és kormánydelegátushoz. 1945. február 12.

19 Klimeš, Miloš et al. (eds.): *Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*. 2. svazek. Praha, Nakladatelství československé akademie věd, 1965, 487. p.

20 Az SZNT Elnöksége Beneš köztársasági elnök dekrétumait megelőzve Kassán 1945. február 27-én kiadta a 4/1945 sz. rendeletét a németek, magyarok, valamint a szlovák nemzet áru- lói és ellenségei mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról és haladéktalan szétosztásáról. A földreformot kívánták elindítani a német és magyar 50 hektárt meghaladó mezőgazdasági földbirtokok kártérítés nélküli elkobzásával. A rendeletet az SZNT az 1945. augusztus 23-án kelt 104/1945 sz. rendeletével módosította. Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Komárom, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, 2005, 162–166. p.

21 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL), Békeelőkészítőosztály (Béo) XIX-J-1-a, 43. doboz. Za nápravu krívd, spáchaných Maďarmi na slovenskom národe – a SZLKP szlo- vák nyelvű plakátja.

A magyar kisebbség és a kiépülő új csehszlovák állam közötti viszonyt a Nemzeti Frontba tömörült pártok alkotta új csehszlovák kormány Moszkvában kidolgozott és elfogadott programja rögzítette, amely évekre meghatározta a háború utáni Csehszlovákia fejlődését. A később *kassai kormányprogram* néven elhíresült program abba a Sztálin, Georgi M. Dimitrov és más szovjet vezetők által a háború vége felé kidolgozott koncepcióba illeszkedett, amely a Vörös Hadsereg által megszállt kelet-európai államok békés, fokozatos szovjetizálását írta elő. A koncepció a legfelsőbb szintű szovjet külpolitikát szolgálta, a nagyhatalmak Teheránban elfogadott, majd Jaltában megerősített, többé-kevésbé tartós együttműködésére való törekvésén alapult. A Szovjetunió iránt baráti államokból kialakított biztonsági zóna létrehozását kívánták elérni a nyugati és délnyugati határok mentén.

Ivan M. Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944 elején hosszabb elemzést készített Molotov számára a háború utáni rendezésről. Az ellenséges államok és az ellenség által megszállt országok jövőendő állami berendezkedésével kapcsolatban ezt írta: „A Szovjetunió abban érdekelt, hogy a háború után nevezett országok társadalmi berendezkedése a népfront eszméjének szellemében a széles demokrácia elvein nyugodjék. [...] A szovjeteknek az az érdekük, hogy a háború után az ellenséges és ellenség által megszállt országokban az államrendszerek a széles demokrácia elvein épüljenek fel. Ezen cél elérése érdekében Angliával és az USA-val együttműködve megengedhető bizonyos befolyás az említett országok belügyeire.” Csehszlovákiának Majszkij fontos szerepet szánt a befolyási övezet kialakítása során. Ezért „a Szovjetunió számára előnyös, ha egy erős Csehszlovákia létrehozására törekszik, amely lakossága hangulatára, valamint a nemrégiben megkötött kölcsönös segítségnyújtási egyezményre tekintettel képes arra, hogy fontos közvetítője legyen befolyásunknak Közép- és Délkelet-Európában. Konkrétan, Csehszlovákiát minimum régi határai közt kell helyreállítani [...]. A csehszlovákok kérésének megfelelően a németeket ki kell telepíteni az ország területéről.” Fontosnak tartotta a hosszú közös határ kialakítását a Szovjetunió és Csehszlovákia között.

Magyarország, mint vesztes állam szovjet részről nem számíthatott nagylelkű elbárálásra. „[...] a Szovjetunió nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában. Ezért a Szovjetunió politikájának Magyarországgal kapcsolatban arra kell korlátozódnia, hogy megőrizze a magyar államot, de lehetőség szerint szűkítse területét a néprajzi elvet szigorúan követve. Azokban az esetekben, ha az adott elv alkalmazásában valamilyen kétség merül fel, a kérdést Magyarország ellenére kell megoldani.”²²

A népfrontpolitika és a fokozatos szovjetizálás meghirdetésével a szovjet vezetők lemondtak az 1943-ban fölosztatott Kommunista Internacionálé által korábban hirdetett

22 Majszkij, Ivan M.: A jövőendő világ kívánatos alapelveiről (1944). *Külpolitika*, 1996, 3–4. sz. 154–184. p.

„világforradalom” és „proletárdiktatúra” eszméjének terjesztéséről, és lehetőség nyílt nemzeti utak keresésére a szocializmushoz.²³

A kormányprogram létrejöttében kulcsszerepet játszott a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) moszkvai emigrációban dolgozó vezetése. A párt taktikai lépéseit a Nemzeti Front kormánya létrehozása során, sőt magát a kormányprogramot is Dimitrov, a Komintern korábbi főtitkára, az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságán létrehozott Nemzetközi Információk Osztályának (NIO) vezetője hagyta jóvá. Dimitrov az Internacionálé fölösztatása után lett a NIO vezetője, ahová gyakorlatilag transzformálták a Komintern korábbi feladatait és kapcsolatait. Az osztály működésének irányításával Molotov külügyi népbiztost bízták meg.²⁴

Dimitrov 1944. december 6-án fogadta Klement Gottwald főtitkárt és a CSKP néhány vezetőjét, ahol kijelentette: „Ne vessük föl a Csehszlovákia szovjetizálásának kérdését. Mikor lesz megfelelő az idő a szovjet Csehszlovákia kérdésének felvetésére, erről most nem fogunk vitatkozni. Ez nem olyan egyszerű és könnyű, mint sokan gondolják. A cseheknek és a szlovákoknak saját fejlődésük révén kell eljutniuk a szovjethatalomhoz.” Dimitrov egyértelműen kifejtette a véleményét a Kárpátalján 1944 őszétől kibontakozott ukrán elszakadási mozgalommal kapcsolatban is. „Ami Kárpátontúli Ukrajnát illeti, úgy vélem, a csehek és a szlovákok, valamint a közös államuk érdeke, hogy Kárpátontúli Ukrajna csatlakozzon a Szovjetunióhoz. Parancs, hogy a kárpátontúli ukránok mozgalmát ne akadályozzuk.”²⁵

A csehszlovák kommunisták 1945 első hónapjaiban az egyeztetett elvek szellemében készítették elő a tárgylásokat az új kormány megalakításáról. Az egyeztetések március végén zajlottak le Moszkvában a londoni emigráns kormány és az SZNT képviselőivel. A CSKP-n kívül a többi részt vevő párt fölkészületlenül érkezett a tárgyalásokra. A kommunisták kész programtervezettel álltak elő, melyet Dimitrov már előzetesen jóváhagyott.²⁶

A kormányprogram kinyilvánította a szövetséget a Szovjetunióval és a jövőben a többi szláv állammal; a nyugati nagyhatalmakkal csupán baráti kapcsolatokat kívánt ápolni. A szlovákok és a csehek szláv nemzetállamának elvét hirdette meg, melyet az összes csehszlovák párt elfogadott. A VIII. fejezet a német, valamint a magyar kisebbség

23 Mrasko, G. P – Noszkova, A. F.: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 1996 2. sz. 49–80. p. Marjina, Valentina V.: Sovjetski a československí komunisti na prahu mieru: vypracovanie spoločného politického algoritmu v rokoch 1944–1945. *Historický časopis*, 1998, č.4, 607–630. p.

24 Marjina, V. V.: Sovjetski a československí..., 608. p.

25 NA, fond 100/24 Klement Gottwald. a. j. 1544, Sv. 173. fol. 426–428. p. Publikálva Kaplan, Karel (szerk.): *Pražské dohody 1945–1947. Sborník dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny ve spolupráci se Státním ústředním archivem, 1992, 1. sz. dok. 10–11. p.

26 A tárgyalásokról készült jegyzőkönyvek megtalálhatók NA, fond 100/24, a. j. 1532, Sv. 172.

kollektív felelősségét hangsúlyozta a köztársaság szétverésében, ezzel politikai alapot teremtett a lakosság tömeges kitelepítésére, olyan időszakban, amikor a nagyhatalmak erről még nem döntöttek. A program értelmében, az aktív antifasiszták kivételével, a német és a magyar kisebbség tagjainak az állampolgárságát megszüntetik, lehetőséget adva, hogy ezek a polgárok optálásért folyamodhassanak Csehszlovákiához, a köztársaság illetékes hivatalainak azonban joguk lesz ahhoz, hogy ezeket a kérelmeket individuálisan bírálják el. A XI. fejezet egy új földreformot helyezett kilátásba, melynek célja, hogy a „cseh és szlovák földet” egyszer s mindenkorra kiragadja a „német–magyar nemesség” és a nemzetárulók kezéből. A földeket és a velük összefüggő egyéb vagyont minden kártérítés nélkül javasolta elkobozni.²⁷

A kormányprogram Kassán 1945. április 5-én történt kihirdetése után a szlovák közvélemény és a politikusok jelentős része a magyar lakosság kitelepítését befejezett tényként kezelte, annak ellenére, hogy a nagyhatalmak közül egyedül a Szovjetunió támogatta egyértelműen, igaz, az is csak szóban, a németek és a magyarok transzferét. A magyar fegyverszüneti egyezményben és egyéb dokumentumokban rögzített, az 1938 után a Magyarországhoz csatolt területekre érkezett közalkalmazottak – korabeli gúnynevükön *anyások*, *anási* – kitoloncolása a nyár elején zajlott le. A budapesti Népgondozó Hivatal kimutatása alapján azonban a Magyarországra kitoloncoltak csaknem fele polgári személy volt és a kiutasított közalkalmazottak csaknem 20 százaléka már a bécsi döntés előtt Csehszlovákiában élt.²⁸ A szlovák belügyi szervek jelentése alapján 1945. július 1-ig 31 780 személyt többnyire csak kézipoggyással kísértek a magyar határra.²⁹

A magyar kormány a szlovákiai magyarellen es intézkedések kapcsán a szovjet irányítás alatt álló budapesti SZEB-nél tiltakozott. Az ország vezetésének a teljes diplomáciai elszigeteltségében más lehetősége nem volt.³⁰ A magyar külügyminisztérium 1945

27 A kormányprogram szövegét lásd a Kassán 1945-ben megjelent *Program prvé domáci vlády republiky. Vlady národní fronty Čechů a Slováků. Sbírka dokumentů*. Vydalo Ministerstvo informací.

28 MNL OL, Béó, 44. doboz, 41 091/Bé/1945 Kimutatás a jelenleg Csehszlovákiához tartozó területről menekült és kiutasított magyar közalkalmazottokról és polgári lakosságról az 1945. nov. 10-i állapot szerint. A Népgondozó Hivatal kimutatásában összesen 23 819 Csehszlovákiából érkezett személy szerepelt.

29 SNA, Poverenictvo vnútra Prezídium, 14. doboz. Správy o činnosti poverenictva za rok 1945.

30 „Mint hogy a briteket és az amerikaiakat kizárták a SZEB ügyeiből, nem volt olyan fórum, ahová a magyarok a szovjetek erőszakos cselekményei és a fegyverszüneti egyezmény megsértése miatt fordulhattak volna. A magyar függetlenséget alaposan megnyirbálták. A semleges hatalmak diplomáciai képviselőit már a szovjet megszállás kezdetén távozásra kényszerítették. Az ország elszigetelődött. A kormány nem újíthatta fel diplomáciai kapcsolatait a SZEB engedélye nélkül. [...] Minden külföldi utazáshoz szovjet engedély kellett” – írta Kertész István, a Külügyminisztérium Békeelőkészítőosztályának vezetője a visszaemlékezéseiben. Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947*. Budapest, Európa–História, 1995, 80. p.

áprilisa és 1945. október 3. között 144 jegyzéket küldött, melyekben főleg az a magyarok üldözése ellen. A jegyzékek szövege többnyire azzal a kéréssel zárult, „a magyar kormány tisztelettel kéri a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, szíveskedjék a jegyzék szlovák nyelvű fordítását eljuttatni a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő csehszlovák kormánydelegátushoz és járjon közbe a csehszlovák kormányánál”.³¹ A SZEK szovjet vezetése továbbította ezeket a jegyzékeket Dalibor Miloš Krno csehszlovák kormánydelegátushoz, de semmilyen megjegyzést nem fűzött hozzájuk és semmilyen lépést nem tett a csehszlovák kormány irányában. Dalibor Krno ritkán reagált a jegyzékekre, a prágai külügyminisztérium által kidolgozott válaszok minden esetben teljesen elutasítóak voltak.

A szlovákiai magyarok helyzete a magyar kormány tiltakozásai ellenére tovább romlott Csehszlovákiában. 1945 tavaszán, nyár elején több olyan köztársasági elnöki dekrétum, valamint SZNT-rendelet látott napvilágot, amelyek korlátozták a német és a magyar kisebbség emberi és polgári jogait. Megindult a magyar oktatási nyelvű iskolák felszámolása, július 31-ig az összes magyar nemzetiségű pedagógust „minden a szolgálati jogviszonyból eredő jogosultságtól megfosztva” elbocsátották az állami és közszolgáltatból.³² A magyar tanítók ezrei tengődtek hónapokon, éveken keresztül, fizetés és nyugdíj nélkül.

A csehszlovák külpolitikának a háború befejezése után számos feladattal kellett megküzdenie a CSSZK megújításával és a háború utáni rendezéssel kapcsolatban. Ezek között kulcsszerepet játszott a német és a magyar kisebbség kitelepítése, a határok megállapítása, a háborús jóvátétel és a nagyhatalmakhoz való viszony kérdése. Az amerikai prágai ügyvivő, Alfred Klieforth június végén Washingtonba küldött táviratában a kisebbségi problémát „az ország újjáépítése kulcsfontosságú kérdésének” nevezte.³³

A csehszlovák kormánynak a háború befejezése után minden szomszédjával feszült volt a viszonya. Még a legfőbb szövetséges Szovjetunióhoz való viszonyt is beárnyékolta Kárpátalja kérdése. A háború alatt meghirdetett München előtti határok érinthetetlenégének elve komoly csorbát szenvedett azzal, hogy a bevonuló szovjet hadsereg által támogatott ukrán elszakadási mozgalom fölhívása nyomán a területről 1944 végén kénytelenek voltak kivonni a csehszlovák közigazgatást. Sztálin 1945. január 23-án Benešnek küldött levelében bejelentette igényét „Kárpátontúli Ukrajnára”.³⁴ Az 1945. június 18-i kormányülésen Jan Šrámek miniszterelnökhelyettesnek, a néppárt elnökének

31 MNL OL, Bó, 44. doboz, f. 110–114.

32 Az elbocsátó végzéseket az 1945. május 25-én kelt 44/1945 Tt. sz. SZNT rendelet alapján adták ki.

33 *FRUS 1945, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) Vol. I.* Washington, 1960. A. Klieforth távirata a Külügyminisztériumnak. 1945. június 28. 645. p.

34 NA, AHR, sign. USD 34/1367a. Sztálin levelének cseh fordítása és Beneš 1945. január 29-én kelt válasza.

kijelentésére, miszerint a terület átadásáról csupán az alkotmány szerint reguláris választások útján létrejövő Nemzetgyűlés dönthet, a kormány kommunista tagjai idegesen reagáltak. Gottwald miniszterelnök-helyettes Sztálin levelére hívta föl a figyelmet, és arra figyelmeztetett, a késlekedés Kárpátalja kérdésében gyengítené a csehszlovák álláspontot a München előtti határok érinthetetlenségében. Vladimír Clementis külügyi államtitkár pedig úgy reagált; Kárpátaljára „a történelmi határokról szóló alapelv nem érvényes”.³⁵

Az északi szomszéd Lengyelországgal kapcsolatban Csehszlovákia megalakulásától datálható határvita újult ki Teschen (Těšín), és az 1920-ban Lengyelországhoz, majd 1939-ben a Tiso-féle Szlovákiához csatolt árvi és szepességi területek hovatartozása kérdésében. A háború végén Lengyelország határának jelentős nyugatra tolásával, a Csehszlovákiával hosszan határos keleti német területek Lengyelország közigazgatása alá helyezésével újabb határvita keletkezett, mivel Glatz (Kladsko), Hultschin (Hlubčicko) és Ratibor (Ratibor), korábban Németországhoz tartozó térségeire Csehszlovákia is igényt tartott.

Magyarországgal szemben is területi követeléseket fogalmaztak meg. Az SZNT Elnöksége az 1945 nyarán kidolgozott javaslata alapján két kisebb magyarországi területet kívánt Csehszlovákiához csatolni: az Ipoly folyó alsó szakaszának bal parti részét, beleértve Balassagyarmat városát, valamint a Szilicei-fennsík egy részét, Aggtelek környékét. A harmadik szlovák határkiigazításra vonatkozó kérést, a pozsonyi hídfő kiszélesítését csak később, 1945 novemberében-decemberében fogalmazták meg a béke-előkészítés során.³⁶

A Szudéta-vidéken 1945 májusában a csehszlovák katonaság megérkezése után – a nagyhatalmak beleegyezése nélkül – elkezdődött a német lakosság kiűzése, melyet „evakuálásnak” neveztek. A cseh szakirodalomban a német határvidéken az 1945 őszéig történeteket „divoký odsun”-nak, vad kiűzésnek nevezik. A csehszlovák katonaság tömeggyilkosságokkal kísért akciói során németek tízezreit rakták át embertelen körülmények között a határon Ausztriába és Németország szovjet hadsereg által megszállt zónájába. A nyugati nagyhatalmak részéről tiltakozások érkeztek és követelték a kiűzések leállítását. A csehszlovák kormány igyekezett a forradalmi hangulattal, az államigazgatás kiforratlanságával, képlékenységgel magyarázni a történeteket és a cseh nép spontán bosszúhadjáratának beállítani a német határvidéken kialakult helyzetet.³⁷ A csehszlovák

35 NA, fond 100/24, a. j. 1494. Sv. 137. Jegyzőkönyv a kormány 31. 1945. június 18-án tartott üléséről. II. pont A lengyel kérdés.

36 SNA, Úrad Predsedníctva SNR, 184. doboz.

37 A német lakosság 1945-ben zajlott „vad elűzéséről” lásd Staněk, Tomáš–Arburg, Adrian von: *Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září). Soudobé dějiny.* 1. část, 2005, č. 3–4. 465–533. p.; 2. část, 2006, č. 1–2. 13–49. p.; 3. část, 2006, č. 3–4. 322–376. p.

kormány ülésén is elhangzott a kérés, hogy elvárják a Nemzetvédelmi Minisztériumtól, adjon részletes jelentést a német transzfer végrehajtásáról, a katonaság tevékenységéről a határvidéken. Gottwald elismerte, hogy „csak egyfajta titkos transferről van szó, mivel az oroszok nem okoznak nehézségeket”. Leszögezte továbbá, hogy a transzfer esetében a nép történelmi kéréséről beszélhetünk, és ezt a kérdést tisztázni kell.³⁸

Csehszlovákia háború utáni külpolitikáját illetően kulcsfontosságú volt a csehszlovák kormánydelegációnak Zdeněk Fierlinger kormányfő vezetésével 1945. június végén Moszkvában lezajlott látogatása. Csehszlovákia a legfőbb szövetségesétől, a Szovjetuniótól várt támogatást elsősorban a nemzeti kisebbségek kitelepítése és a lengyel határkiigazítások kérdésében. A csehszlovák kormány 1945. június 25-én egy nyilatkozatot adott át Moszkvában a szovjet kormánynak, amely a német és a magyar lakosság túlnyomó többségének kitelepítését „a Csehszlovák Köztársaság legfontosabb, lehet mondani életbevágó kérdésének” nevezte.³⁹ Szembetűnő, hogy a nyilatkozat nem tett különbséget a német és magyar kisebbséggel kapcsolatban foganatosítandó intézkedések hatását és időrendjét illetően. A nyilatkozat sajnálatát fejezi ki, hogy a németek és magyarok kitelepítése jelentős nehézségekbe ütközik, mivel a brit–amerikai haderők parancsnoksága ideiglenesen nem engedélyezi a letelepítésüket az általuk megszállt német területekre. A lengyel hatóságok, amelyek Csehszlovákia szomszédságában szintén jelentős német területeket tartanak megszállva, ugyancsak megtagadták a német lakosság kitelepítését ezekre a vidékekre.⁴⁰ A csehszlovák kormány „nagyon hálás lenne a szovjet kormánynak, amennyiben lehetővé tenné a magyarok azonnali kitelepítését Magyarországra, a németekét pedig Németország és Ausztria azon részeibe, amelyek a szovjet katonai szervek ellenőrzése alatt vannak”.⁴¹

A transzfer kérdését Fierlinger miniszterelnök és Clementis államtitkár június 28-án Sztálinnal is megvitatta. A kormányfő kérdésére, hogy mi legyen a németek és magyarok kitelepítésével, a szovjet jegyzőkönyv alapján Sztálin így felelt. „Mi önöket nem fogjuk gátolni. Zavarják el őket. Hadd tapasztalják meg saját magukon, mit jelent a mások uralma.” Fierlinger az elhangzottak után azt kérte a szovjet vezetőtől, utasítsák a szovjet csapatokat, hogy működjenek együtt a csehszlovák szervekkel a németek és a magyarok kitelepítésében. „Talán a mi katonáink akadályozzák Önöket ebben?” –

38 NA, fond 100/24, a. j 1494, Sv. 137. Jegyzőkönyv a kormány 28., 1945. június 8-án tartott üléséről. VII. pont V. Clementis államtitkár külpolitikai beszámolója.

39 DČZP. C/1. *Československá zahraniční politika po osvobození 1945. (16. květen–31. prosinec 1945)*. Praha, Historický ústav, 2022, 79. sz. dok. A kormány nyilatkozata a németek és a magyarok kitelepítéséről a CSSZK területéről. 1945. június 25. 199–201. p.

40 Ennek az volt az oka, hogy a lengyelek is a csehszlovákokéhoz hasonló módszerekkel űzték el onnan a német lakosságot a szovjetek által megszállt németországi zónába. Sőt a Glatz környékén lakó cseh kisebbség egy része is hasonló sorsra jutott.

41 DČZP C/1. 79. sz. dok. 199–201.

kérdezte Sztálin. „Fierlinger azt mondja, hogy nem akadályozzák, de jó lenne az aktív támogatás.”⁴²

A csehszlovák kormány július 2-án tartott ülésén értékelte a kormányküldöttség moszkvai útját, amelynek a legjelentősebb eredménye a szovjet–csehszlovák szerződés aláírása volt Kárpát-Ukrajna csatlakozásáról az Ukrán SZSZK-hoz.⁴³ Fierlinger pozitívan értékelte a tárgyalásokat, csupán a lengyel kérdésben folytatott megbeszéléseket tartotta eredménytelennek.⁴⁴ „A kérésünket illetően a transzfer ügyében Sztálin álláspontja teljesen pozitív. Megengedi nekünk a kitelepítést Németországba és Magyarországra, és bizonyos mértékben Ausztriába. Molotovnak voltak bizonyos aggályai, hogy a transzfer ne történjen túl gyorsan és túl keményen. Ellenzi a németek különleges megjelölését és a felesleges szigorúságot, és úgy véli, hogy a drasztikus intézkedéseket elsősorban azok ellen kell alkalmazni, akik aktívan támogatták Hitlert, és nem azok ellen, akik a háború alatt passzívan viselkedtek.”⁴⁵

A kormányküldöttség tagja volt Ripka, aki ekkor a külgazdasági miniszter posztját töltötte be és terjedelmes titkos jelzetű jelentést készített a moszkvai tárgyalásokról. Ebben árnyalja a kormány számára készült jelentés egyes megállapításait. A transzfer kérdésében megjegyzi: „számomra teljesen világos volt, hogy Visinszkijnek és Molotovnak távolról sincs olyan radikális álláspontja, mint Sztálinnak. Sztálin őszintén a németek és magyarok legszélesebb transzferét támogatja, Molotov és Visinszkij a németek szervezett transzferét, de úgy tűnik, nem az összes németét; kétségtelenül Visinszkij és Molotov eléggé tartózkodóak a magyarok transzferét illetően. Visinszkijnél megkíséreltem tisztázni, hogy a magyarokat illetően a fasiszta elemek transzferén kívül inkább a magyar és a szlovák lakosság kicseréléséről van szó Csehszlovákia és Magyarország között.

42 Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2005, 48. sz. dok. Részlet J. V. Sztálinnak Zd. Fierlinger csehszlovák miniszterelnökkel és V. Clementis államtitkárral folytatott megbeszéléséről készült feljegyzésből. Lejegyezte: V. Zorin. 119–120. p.

43 DČZP. C/1. 90. sz. dok. A szovjet–csehszlovák szerződés Kárpát-Ukrajnáról. 1945. június 29. 250–252. p. Kárpátalja Ukrajnához csatlakozásával a szovjet birodalom megjelent a Kárpát-medencében, jelentős hosszúságú határa alakult ki Csehszlovákiával és Magyarországgal. Ez nagyban hozzájárult befolyásának növeléséhez Közép-Európában.

44 A Szovjetunió igyekezett a csehszlovák–lengyel kérdésben semlegesnek mutatkozni, nem akart közvetlenül beavatkozni a határvitába, nehogy rontsa a kommunisták megítélését Csehszlovákiában és Lengyelországban. A vita lezárására az 1947. februári meghamisított lengyel választásokat követően került sor, amely a szovjetizálás folyamatának befejezését jelentette. Moszkva nyomására március 10-én aláírták a lengyel–csehszlovák szerződést. Csehszlovákia északi határa megegyezett a München előtti határvonallal. Dejmek, Jindřich et al.: *Československo. Dějiny státu*. Praha, Nakladatelství Libri, 2018, 389–391. p.

45 DČZP. C/1. 101. sz. dok. A CSSZK kormányküldöttségének jelentése a csehszlovák–szovjet tárgyalásokról a 36. kormányülésen. 1945. július 2. 277–288. p.

Sztálin két alkalommal nagyon élesen beszélt a magyarok ellen, hangsúlyozta, hogy a magyarok éket vertek a szlávok közé és mindig a németeket szolgálták.⁴⁶

Fierlinger miniszterelnök Sztálinnak tolmácsolt kérése, hogy utasítsák a szovjet csapatokat, segítsék a németek és a magyarok kitelepítését, nem volt véletlen elszólás. Elsősorban a magyar lakosságot illetően nem volt alaptalan, ugyanis a Dél-Szlovákiát megszállva tartó szovjet csapatok parancsnokai 1945 kora tavaszán sok magyarok lakta településen magyar nemzetiségű kommunistákat helyeztek a községek élére. A CSKP a két háború között jelentős befolyással rendelkezett a magyar vidékeken, és érthető volt, hogy a magyar kommunisták együttműködtek a megérkező Vörös Hadsereggel a településeiken. Az 1945 tavaszán-nyarán életbe lépett magyarellenos intézkedések gyakran fölháborították a szovjet katonai vezetőket. M. I. Burcev, a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoport-főnöksége VII. Osztályának parancsnoka több G. Dimitrovnak írt jelentésében beszámolt a szlovákiai magyarok helyzetéről: „A magyarok kitelepítése durva módszerekkel történik. Nem adnak nekik időt javaik eladására vagy megőrzésre történő átadására, nincsenek közlekedési eszközök; ezért aztán a gyerekeknek, öregeknek, betegeknek, terhes asszonyoknak gyalog kell több tíz kilométert megtenni a magyar határig.”⁴⁷ Dimitrov Burcev levelét elküldte Molotovnak, kísérvőlevelében a következő megjegyzéssel: „Hasonló tartalmú beszámolókat kaptunk Magyarországról, Rákosi elvtárstól.” Azt javasolta, a csehszlovák hatóságok figyelmét föl kellene hívni arra, hogy „a szlovák közigazgatás által alkalmazott módszerek helytelenek és nagyon kellemetlen következményekkel járhatnak”.⁴⁸

Arthur Schoenfeld követ, az Egyesült Államok magyarországi diplomáciai képviselője 1945 május közepén Budapestre történt megérkezése után néhány nappal kérdéssel fordult a State Departmenthez és fölvilágosítást kért arra vonatkozóan, mi Washington hivatalos álláspontja a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyar kisebbség kiutasítását illetően. Tette ezt azért, mivel Gyöngyösi János, az ideiglenes magyar kormány kiskapárt által jelölt külügyminisztere kért tőle információt az egyre aktuálisabbá váló problémát illetően. Joseph Grew ügyvezető külügyminiszter 1945. június 4-én választáviratot küldött A. Schoenfeldnek. „Az Egyesült Államok kormánya a németeknek a Csehszlovákiából való kiűzése kérdésében előzetes nézeteit a csehszlovák kormányhoz ez év januárjában intézett jegyzékében az alábbiakban körvonalazta: 1. E probléma megoldásának nemcsak Csehszlovákia szükségleteit kell figyelembe vennie, hanem az Európa jövőbeli békéjével és biztonságával kapcsolatos általános megfontolásokat és

46 NA, AHR, sign. ÚSD 34/1363/2. A moszkvai út 1945. június 21. csütörtöktől június 30. szombatig.

47 Vida I.: *Iratok a magyar-szovjet...* 47. sz. dok. M. I. Burcev titkos jelzetű levele G. M. Dimitrovhoz. 1945. június 19. 117–119. p.

48 Uo. 201. sz. jegyzet, 118–119. p.

a szövetséges németországi megszálló hatóságok előtt álló különleges problémákat is. 2. A kisebbségeket csakis a nemzetközi igazságosság elveinek megfelelően és ilyen célból kötött nemzetközi egyezmények végrehajtásaként szabad transzferálni. 3. A transzferált személyek rendezett körülmények között való letelepülésének céljából a transzfernek csak fokozatosan szabad történnie. 4. Az előbb említett nemzetközi egyezmények megkötéséig nem szabad egyoldalú intézkedéseket tenni nagy embercsoportok transzferálására. A minisztérium úgy véli, hogy ezek az elvek ugyanúgy érvényesek a magyar ajkú kisebbségek Csehszlovákiából, Jugoszláviából vagy Romániából való kiűzésének esetére is. [...] A minisztérium azonban indokolatlannak tartana minden olyan kísérletet, amely egy etnikai kisebbségi csoport minden tagját kizárólag etnikai származásuk alapján az állam elleni bűnözőként kezelné, akiket kiűznének.”⁴⁹

Az amerikai kormányzat megpróbált a brit és a szovjet kormánnyal összehangolt lépéseket tenni a magyar kisebbség Csehszlovákiából, Jugoszláviából és Romániából Magyarországra tervezett kitelepítése ellen. Grew a Budapestre küldött tájékoztatással egyidejűleg táviratot küldött Londonba, melyben arra szólította föl John Winant amerikai nagykövetet, érdeklődj meg, hogy a brit kormány egyetért-e azzal, intézzenek a magyar kisebbség kérdésében közösen megkeresést a csehszlovák és a jugoszláv kormányhoz. Végül kérte a nagykövetet: a londoni csehszlovák külképviseleten keresztül informálisan hozza a fentiek lényegét a csehszlovák kormány tudomására.⁵⁰

Winant megkeresésére a londoni külügyminisztérium tartózkodóan reagált, nem érezte közvetlenül érintve magát, hetekig nem adott érdemi választ az amerikai javaslatra. A potsdami konferencia előtt a washingtoni brit nagykövetség táviratában azt javasolta a State Departmentnek, Anglia és az Egyesült Államok külön vitassa meg „az európai etnikai kisebbségek transzferének egész kérdéskörét”.⁵¹ Az amerikai kormány memorandumában ezt elutasította, azzal érvelve, hogy a két ország álláspontja világos. „Az

49 *FRUS 1945, Europe Vol. IV.* Washington, 1968. 928–929. J. Grew távirata A. Schoenfeldnek. Az amerikai kormány álláspontját A. Schoenfeld 1945. június 12-én írásban is átadta Gyöngyösi külügyminiszternek. Gyöngyösi írásban válaszolt az amerikai jegyzékre. Köszönettel nyugtázta azt és kijelentette, „a magyar kormány meglegedéssel állapítja meg, hogy az Egyesült Államok kormányának ebben a kérdésben elfoglalt álláspontja teljes mértékben megfelel az Atlanti Charta szellemének s az amerikai nép nagy és nemes hagyományainak. [...] Sajnálattal kell azonban megállapítani, hogy a csehszlovákiai magyarok üldözése egyáltalán nem ezeknek az elveknek jegyében, hanem a Szlovákiában oly termékeny talajra talált náci ideológiának és módszereknek megfelelően folyik.” Majd hosszasan sorolta a szlovákiai magyarokat ért sérelmeket. MNL OL, Külügyminisztérium XIX-J-1-j (1945-1964) Csehszlovákia 16b. 31. doboz.

50 *FRUS 1945, Europe, Vol. IV.* J. Grew távirata J. Winant londoni nagykövethoz. 1945. június 4. 929–930. p.

51 *FRUS 1945, The Conference of Berlin Vol. I.* A washingtoni brit nagykövetség távirata az amerikai külügyminisztériumhoz. 1945. június 28. 644–645. p.

Egyesült Államok álláspontját a csehszlovákiai kisebbségek transzferével kapcsolatban 1945. január 31-én közzétették a csehszlovák kormánnyal válaszul a csehszlovák kormány 1944. november 23-i jegyzékére. [...] A külügyminisztérium úgy véli, hogy a brit és az amerikai kormány egyértelmű politikai nyilatkozatai alapján jelenleg nincs szükség véleménycserére az európai etnikai kisebbségek transzferének teljes kérdésköréről, és ezt el lehet halasztani a közelgő háromoldalú konferenciára e kérdés esetleges megvitatásáig.”⁵²

Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt (MKP) főtitkára 1945 januárjában szovjet emigrációból történt hazatérése után rendszeresen küldött jelentéseket Dimitrovnak Moszkvába a magyarországi politikai helyzetről.⁵³ Először májusi jelentésében említette meg a szlovákiai magyarság üldözését. A kialakult helyzet egyre kellemetlenebbé vált az MKP számára, Rákosi attól tartott, a csehszlovákiai magyarság üldözéséről érkező hírek gyengítik a pártja tömegekre gyakorolt befolyását, a magyar demokrácia gyengüléséhez, a belpolitikai küzdelmek során a „reakció” erősödéséhez vezetnek. 1945 június végén személyesen utazott Prágába, hogy a csehszlovák kommunista vezetővel tárgyaljon a kérdésről.

„A cseh elvtársakkal folytatott tárgyalások nem vezettek eredményre” – konstataulta Dimitrovhoz címzett 1945. július 28-án kelt levelében.⁵⁴ „A mi fejtegetéseinkkel szemben a legerősebb érvként azt hozták fel, hogy Sztálin elvtárs a csehszlovák delegációval június végén folytatott tárgyalásai során a magyarok kérdésében azt a határozott véleményét fejezte ki, hogy úgy kell kezelni őket, mint a németeket, s a magyarokra célozva állítólag szó szerint a következőket mondta: »Csapjanak oda nekik.« Az elvtársak azzal is érveltek, hogy nekik a nagyszláv föderációra kell irányt venniük, és ezért tesznek ilyen intézkedéseket a magyarokkal szemben. Ezzel szemben én azt mondtam, hogy egy ilyen föderáció csak akkor lehet erős, ha megnyeri magának a román és a magyar demokráciát. Ezenkívül arra hivatkoztak, hogy az ő magyarokkal szembeni terveiket, sőt törvényjavaslataikat is Moszkvában dolgozták ki, s azokat Sztálin és Molotov elvtársak jóváhagyták. A legfontosabb érv, amelyet különösen Gottwald elvtárs húzott alá, az volt, hogy ők ezen a téren már olyan messzire mentek, hogy irányvonaluknak lényeges megváltoztatása egy nagy politikai vereséggel lenne egyenlő, és Csehszlovákiában nem értenék meg.” Azt is közzétették Rákosival, hogy a csehszlovák kormány napokon belül törvényt bocsát ki, amely minden magyart megfoszt állampolgárságától, „s minden

52 *FRUS 1945, The Conference of Berlin Vol. I.* A washingtoni külügyminisztérium memoranduma a washingtoni brit nagykövethez. 1945. július 11. 647–649. p.

53 A levelek magyar fordítása megjelent Vass Henrik: *Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Múltunk*, 1991, 2–3. sz. 245–288. p.

54 Vida I.: *Iratok a magyar–szovjet...* 56. sz. dok. Rákosi Mátyás levele G. M. Dimitrovhoz. 134–136. p.

egyek magyarnak, a kommunistáknak is egyenként kell és egyénileg kell kérelmeznie a csehszlovák állampolgárságot”.⁵⁵

Clementis államtitkár Beneš köztársasági elnök és a csehszlovák kormány nevében 1945. július 3-án hivatalosan kérte a szövetséges nagyhatalmokat, hogy az állam és kormányfők közelgő potsdami konferenciáján vitassák meg a német és a magyar kisebbség kitelepítésének ügyét. Arra hivatkozott, hogy a szövetséges kormányok az 1944 novemberében átadott memorandumban megfogalmazott „javaslatokat megértéssel fogadták, vagyis elvileg nem emeltek ellenük különösebb kifogást. Minden szövetségesünk csupán arra mutatott rá, hogy a transzfernek szervezett módon, a tervnek megfelelően és a vonatkozó szövetséges szervekkel egyeztetve kell lezajlania. Tekintettel arra, hogy ez a transzfer 2–2,5 millió németet és körülbelül 400 000 magyart érint, a cseh kormány meggyőződött arról, hogy elengedhetetlenül fontos, hogy a javaslatot tervszerűen és szervezett módon kell végrehajtani. A csehszlovák kormány jelenleg a transzfer tervét és megfelelő szervezését készíti elő”. Clementis memoranduma a magyarokkal kapcsolatban első alkalommal fogalmazta meg egyértelműen, hogy a kitelepítésük „népcsere” formájában is történhet. „A magyarok transzferét illetően a csehszlovák kormánydelegátus ezt a kérdést megvitathatja a budapesti Ellenőrző Bizottsággal, azzal a céllal, hogy a magyar népesség Szlovákiából történő transzferének nagy része népcsere alapján történhetne, mivel Magyarországon körülbelül 345 000 szlovák él,⁵⁶ akik Szlovákiába szeretnének költözni.”⁵⁷

A szövetséges nagyhatalmak képviselői az 1945. július 17-től augusztus 2-ig Potsdamban tartott konferencián valóban megvitatták *A német lakosság rendezett transzfere* kérdéskörét. „A konferencia a következő megállapodásra⁵⁸ jutott a németek Lengyelor-

55 Uo. 135–136. p.

56 A csehszlovák politikusok a tervezett lakosságcsereéről folytatott tárgyalások során gyakran hangoztatták, hogy 300–400 ezer magyarországi szlovák kíván áttelepülni Szlovákiába, ezt a számot azonban semmilyen valós adat vagy fölmérés nem támasztotta alá. A Clementis jegyzékében itt említett 345 ezres számról a brit Research Department Foreign Office azt állította, túlzott és irreális. Kuklík, Jan–Němeček, Jan: *Osvobození Československo očima britské diplomacie. (Zpráva britské ambasády z Prahy v roce 1945)*. Praha, Univerzita Karlova v Praze Nakladatelství Karolinum, 2010, 481 sz. jegyzet a 198. oldalon.

57 *FRUS 1945, The Conference of Berlin. Vol. I. V.* Clementis memoranduma Klieforth prágai amerikai ügyvivőhöz. 1945. július 3. 646–647. p.

58 Milan Churaň cseh történész munkájában hangsúlyozza, hogy Potsdamban a németek transzferéről nem jogi jellegű, hanem politikai döntés született. Tehát nem „határozat”, mint az egyes magyar és cseh fordításokban olvasható, hanem megállapodás, angol eredetiben agreement. A nagyhatalmak gyakorlatilag tudomásul vették, hogy Csehszlovákiából és a Lengyelországhoz csatolt keleti német területekről a német lakosság jelentős részét már elűzték. A németek kiűzését azonban rendezett körülmények között, humánusan kívánták folytatni. A politikai jellegre utal az is, hogy a konferencián jóváhagyott két dokumentum a *Közlemény* (Communiqué) és *Jegyzőkönyv* (Protocol) címet kapta. Azzal kapcsolatban, hogy

szágból, Csehszlovákiából és Magyarországról történő áttelepítéséről (removal): A három kormány minden szempontból megvizsgálta ezt a kérdést, és elismeri, hogy Németországba kell transzferálni a németek vagy azoknak a csoportjainak egy részét, akik Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradnak. Egyetértenek abban, hogy minden transzfernek rendezett és humánus módon kell történnie.” A Németországban működő Szövetséges Ellenőrző Tanácsnak adták feladatuk, vizsgálja meg, hogy ezeket a németeket hogyan lehet a legméltányosabban elosztani a különböző megszállási övezetek között. Erről hivatalosan tájékoztatták a csehszlovák és a lengyel kormányt; Magyarország esetében a budapesti SZEB-et, mert Magyarországgal a szövetséges nagyhatalmak nem álltak diplomáciai kapcsolatban; „és arra kéri őket, hogy tartózkodjanak a német lakosság további kiűzésétől, amíg az illető kormányok meg nem vizsgálják az Ellenőrző Tanácsban részt vevő képviselők jelentését.”⁵⁹ A csehszlovákiai magyar kisebbség kitelepítése vagy cseréje azonban a konferencia egyetlen fórumán sem került napirendre, sem a kiadott *Közleményben*, sem a *Jegyzőkönyvben* erről nem esik szó.

A csehszlovák állampolgárság rendezéséről szóló már többször előre jelzett köztársasági elnöki 33/1945 sz. alkotmánydekrétumot 1945. augusztus 2-i dátummal írta alá Beneš elnök. A jogszabály előkészítése még 1943 nyarán elkezdődött, a londoni emigráns kormány és a köztársasági elnöki iroda is többször tárgyalta a tervezetét. A végső szövegváltozatát 1945. július 10-én hagyta jóvá a Fierlinger-kormány.⁶⁰ Taktikai okokból augusztus elejéig vártak a megjelentetésével. Ugyanis 1945. augusztus 2-án ért véget a három nagyhatalom potsdami konferenciája, és a csehszlovák kormány arra számított, hogy ezen jóváhagyják a kérését a német és a magyar lakosság kitelepítésére az ország területéről. Az alkotmánydekrétum a kollektív felelősség elvén alapult, a német és magyar lakosságot megfosztotta a csehszlovák állampolgárságától. Az aktív antisziszta a dekrétum hatályba lépésétől számított hat hónapon belül kérhették állampolgárságuk visszaadását, azonban minden kérelemről egyénileg dönthettek az illetékes csehszlovák hivatalok. A dekrétum 1945. augusztus 10-i hatályba lépése után a néme-

a döntést a németek kitelepítéséről korábban a csehszlovák politikai elit hozta meg, Churaň idézi Beneš 1945. október 28-án az Ideiglenes Nemzetgyűlés alakuló ülésén elmondott beszédét. „Döntöttünk a német lakosságunknak a Birodalomba történő áttelepítéséről. A szövetségesek nemzetközi szinten megerősítették ezt az álláspontunkat. Ezt számos komoly okkal indokoljuk, nemcsak politikai, hanem erkölcsi okokkal is, és kérem minden politikai döntéshozókat, hogy ezt a kérdést elsősorban erkölcsi szempontból is mérlegeljék.” Churaň, Milan: *Postupim a Československo. Mýtus a skutečnost*. Praha, Nakladatelství Libri, 2001, 6–10. p.

59 *FRUS 1945, The Conference of Berlin Vol. II*. Közlemény a három hatalom berlini konferenciájáról. 1512. p.

60 Jech, Karel–Kaplan, Karel: *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945. Dokumenty*. 1. Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nakladatelství Doplněk, 1995, 345–385. p.

tekkel együtt a magyar nemzetiség tagjai is jogfosztott, diszkriminált személyekké váltak. Megfosztották őket a polgári és politikai jogaiktól, ezzel az alkotmányos védelemtől.

A potsdami konferenciától a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezményig

A potsdami konferencia a magyar kisebbséget illetően nem tett eleget a csehszlovákok kérésének, ennek ellenére a kormány a konferenciát követő hetekben megpróbálta úgy értelmezni a megszületett dokumentumokat, hogy a németek kitelepítéséről szóló jelentés hallgatólagosan a magyar lakosságra is vonatkozik és végre lehet hajtani a kitelepítését. Hubert Ripka azt tanácsolta, hogy az információs miniszter a szlovák közvélemény megnyugtatása érdekében utasítsa a sajtót, ilyen értelemben számoljanak be a konferencia eredményéről.⁶¹

Clementis államtitkár augusztus 13-án megbeszélést folytatott Valerián A. Zorin prágai szovjet nagykövettel, akinek hangsúlyozta: annak ellenére, hogy Potsdamban nem esett szó a magyarokról, jegyzéket küldenek a nagyhatalmaknak, melyekben abból a feltételezésből indulnak ki, miszerint a németek transzferéről szóló elvi beleegyezés a magyar lakosságra is vonatkozik.⁶² A budapesti SZEB-hez kívánnak fordulni, konkrétan Vorosilov marsallal szeretne tárgyalni a csehszlovákiai magyarok kérdéséről. Azt az engedményt teszik, hogy lakosságcserét kérnek. Clementis szerint félmillió szlovák szeretne „visszatérni” a hazájába. Zorin válaszában kijelentette, a Magyarországgal szembeni eljárásnak formálisan másnak kell lennie, már csak azért is, mert a magyaroknak van kormányuk.⁶³

61 NA, f. 100/24, a. j 1494, Sv. 137. Jegyzőkönyv a kormány 43. üléséről. 1945. augusztus 3. fol. 466–467.

62 „A berlini megállapodás nem említi a Csehszlovákiában élő magyar népesség és a Magyarországon élő csehszlovák népesség cseréjét. Ha azonban a berlini konferencián képviselt három nagyhatalom egyetértett a csehszlovákiai németek transzferével, akkor feltételezhető, hogy ezek a nagyhatalmak a magyar lakosság cseréjével is egyetértenek, mivel a csere és gyors végrehajtása mellett ugyanazok az okok szólnak, mint a csehszlovákiai németek transzferének esetében, nevezetesen a közép-európai béke és nyugalom biztosítása, valamint az állam adminisztratív, gazdasági, pénzügyi, társadalmi és egyéb szempontból való gyors helyreállítása és konszolidálása. A csehszlovák kormány ezért kéri, hogy a budapesti Ellenőrző Tanácsot [helyesen Bizottságot – A. B.] bízzák meg a magyar népesség szlovák népességgel való cseréjével összefüggő, a berlini Ellenőrző Tanácsnak a német népesség transzferével kapcsolatban rábízott feladatokkal. A csehszlovák kormány kész arra, hogy Budapestre küldjön egy olyan szakértői delegációt, amely hasonló ahhoz, amelyet Berlinbe kívánnak küldeni.” *FRUS 1945, General: Political and economic matters Vol. II. V. Clementisnek a prágai amerikai nagykövetnek, L. Steinhardtnak átadott jegyzéke. 1945. augusztus 16. 1269–1271. p.*

Beneš október 28-i nemzetgyűlési beszédében fölhevítette a figyelmet, hogy szemben a német kérdéssel a magyarok problémája még megoldatlan. „A magyarok problémáját is meg lehet és meg kell oldani a háború után. Ez nem egyszerű kitelepítéssel fog történni, hanem inkább lakosságcsere alapján. Nálunk alig több magyar él, mint szlovák Magyarországon. Hajlandók vagyunk megegyezni Magyarországgal ebben a cserében. De itt is felhívjuk a szövetségeseket, hogy ne hagyják megoldatlanul a magyar nemzetiség és [Magyarország] valamennyi szomszédjának a problémáját. A mai háború után szükséges, hogy Magyarország és minden szomszédja között a kisebbségek kérdése tisztán nemzetiségi alapon legyen megoldva, és hogy a kisebbségek a mai határok között minden államból átkerüljenek a saját nemzeti államaikba. Magától értetődik, hogy azok a kisebbségek, amelyek nem hajlandók visszatérni nemzeti államukba, véglegesen a másik állam nemzeti asszimilációjának lesznek alávetve.”⁶⁴

V. Clementisnek augusztus 16-án a nagyhatalmakhoz intézett potsdami határozatokkal kapcsolatos jegyzékére hónapokig nem érkezett hivatalos válasz. Tekintettel az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetre, különösen Csehszlovákia és Magyarország viszonyára, James Byrnes amerikai külügyminiszter 1945. október 19-én egyidejűleg táviratban utasította L. Steinhardt csehszlovákiai nagykövetet és A. Schoenfeld budapesti ügyvivőt. Közölnék Prágában és Budapesten: a németeket érintő potsdami megállapodás nem vonatkozik a csehszlovákiai magyarok és magyarországi csehszlovák lakosság cseréjére, a jegyzékben „szereplő feltételezés, miszerint az amerikai kormány beleegyezett egy ilyen cserébe, valójában megalapozatlan. A minisztérium álláspontja ebben a kérdésben továbbra is az, [...] hogy a cseh kormány nem tehet egyoldalú lépéseket a magyar ajkú kisebbség teljes vagy részleges transzferére, és hogy az etnikai kisebbségi csoportokat csak nemzetközi védnökség alatt és a megfelelő nemzetközi megállapodások szerint lehet transzferálni.” Hozzáteszi azonban, „hogy [...] az USA kormánya kedvezően fogadná a cseh és a magyar kormány azon kísérletét, hogy közvetlenül egymás között dolgozzanak ki tervet a szövetséges kormányok elé terjesztés céljából.”⁶⁵

A csehszlovákiai magyarok elleni repressziók a potsdami konferencia után tovább folytatódtak, a csehszlovák és a magyar álláspont összeegyeztethetetlennek tűnt, ezért Gyöngyösi 1945. szeptember 2-án jegyzékkel fordult a Külügyminiszterek Tanácsához. Magyarország meghallgatását kérte és javasolta egy a szövetséges nagyhatalmak kép-

63 AMZVČR, Generální sekretariát A 1945–1954 (GS). 187. doboz. Följegyzés V. Clementis államtitkárnak V. A. Zorinnal, az SZSZSZK nagykövetével folytatott megbeszéléséről, 1945. augusztus 13.

64 Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentná knižnica. Dočasné národné zhromaždenie (1945–1946). A köztársasági elnök beszéde. <https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=47674>

65 *FRUS 1945, Europe. Vol. IV.* J. Byrnes távirata L. Steinhardtnek. 1945. október 19. 937–938. p.

viselőiből álló bizottság kiküldését Dél-Szlovákiába, hogy megvizsgálja a helyzetet és a két állam közötti vitás kérdések elsimításának lehetőségét. A magyarság helyzete összességére rosszabbra fordult, ezért Gyöngyösi 1945. november 20-án újabb memorandumot küldött a három nagyhatalom budapesti képviselőinek. Ebben „Szlovákia magyarlakta területeinek nemzetközi ellenőrzés alá való helyezését” kérte.⁶⁶ A Szovjetunió egyáltalán nem válaszolt ezekre a memorandumokra, az amerikai és brit reakció sem volt kedvező és a kétoldalú tárgyalásokat szorgalmazták.⁶⁷

Dalibor Krno 1945. október 9-én kelt levelében javasolta a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökének, kezdjenek közvetlen tárgyalásokat a lakosságcseréről.⁶⁸ Krno október 20-án fölkereste Gyöngyösi külügyminisztert és személyesen tolmácsolta a csehszlovák kormány meghívását közvetlen tárgyalásokra „a szlovákiai magyarok kitelepítése és a népcsere tárgyában”.⁶⁹ Gyöngyösi elvben elfogadta a meghívást, csupán kikötötte, hogy a tárgyalásokra az új kormány megalakulása után kerülhet sor.⁷⁰

A háború utáni első hivataloscsehszlovák–magyar kormányközi tárgyalásokra Prágában került sor 1945. december 3. és 6-a között. A két tárgyalófél által előterjesztett javaslatok összeegyeztethetetlenek voltak és mint az várható volt, a tárgyalások eredmény nélkül értek véget. A Clementis által előterjesztett csehszlovák javaslat szerint a magyar lakosság egy részét a paritásos lakosságcsere keretében, a többi egyoldalúan telepítenék át Magyarországra; a Szlovákiában maradó lakosság végül megkaphatná a csehszlovák állampolgárságot, de kisebbségi jogokkal nem rendelkezhetne. Gyöngyösi az egyoldalú kitelepítést elutasította, a népcsere feltételül pedig a magyarellenos intézkedések visszavonását, az áttelepítendő magyarok kiválasztásába való beleszólást, valamint a lakosságcsere után visszamaradó magyarok kisebbségi jogainak biztosítását vagy lakóterületükkel együtt Magyarországhoz csatolását szabta. Clementis kijelentette, hogy a magyar kérdés megoldása a határok megváltoztatásával lehetetlen. Ő a szövetséges nagyhatalmak helyett a budapesti SZEB bekapcsolását javasolta a lakosságcserebe, és

66 MNL OL, Béó., 44. doboz. 120/res. Be./1945 Gyöngyösi memoranduma G. Puskin szovjet, A. Schoenfeld amerikai és A. Gascoigne brit követhoz. 1945. november 20.

67 Kertész I.: *Magyar békeillúziók...* 237–238. p.

68 G. Vass István (szerk.): *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15. – 1946. február 4.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005. D. Krno magyar nyelven írt levelét közli az 1945. november 27-i 71. minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének 71/b mellékleteként. 179–180. p.

69 MNL OL, Béó., 43. doboz. fol. 8.

70 Magyarországon 1945. november 4-én nemzetgyűlési választásokat tartottak, amelyet a Független Kisgazdapárt fölényesen, a szavazatok 57 százalékát megszerezve nyert meg. A szociáldemokraták 17,4%, a kommunisták csupán 17% szavazatot kaptak. A november 15-én megalakult Tildy Zoltán vezette kormányban Gyöngyösi János megtartotta a külügyminiszeri tárcát.

kijelentette: Magyarország a saját német lakosságának kitelepítésével biztosíthat helyet a Csehszlovákiából kitelepített magyaroknak.

A csehszlovák–magyar lakosságcsereéről szóló következő tárgyalásokra a nagyhatalmak folyamatos nyomására 1946. február 6. és 10-e között került sor Prágában. Kisebb kölcsönös engedmények után a második tárgyalás egyezmény megkötésével ért véget. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt hivatalosan 1946. február 27-én Budapesten írták alá V. Clementis államtitkár és Gyöngyösi János külügyminiszter. Az egyezmény V. cikke fölhatalmazta a csehszlovák kormányt arra, hogy annyi magyar nemzetiségű személyt telepíthessen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre. A csehszlovák kormány szabad kezet kapott a kitelepítendő magyarok kiválasztására is. Az egyezményhez mellékelt jegyzőkönyv⁷¹ alapján a csehszlovák fél ígéretet tett arra, hogy a magyar kisebbség kérdésének végleges rendezéséig fölfüggeszti több magyarokat sújtó intézkedés végrehajtását, így a vagyonekbevételeket, a deportálásokat, és az elbocsátott magyar közalkalmazottaknak szociális segílyt folyósít.

A tényleges népcsere elkezdésére azonban több mint egy évet, 1947 áprilisáig kellett várni, mivel mindkét fél bizakodva tekintett a közelgő párizsi békekonferenciára, és a szövetséges nagyhatalmaktól várt támogatást céljainak eléréséhez.

71 A lakosságcsere-egyezmény megkötésével kapcsolatos iratok, köztük a *Jegyzőkönyv a Csehszlovákiában élő magyar lakosság és a Magyarországon élő szlovák és cseh lakosság kérdésének szabályozására vonatkozó értekezlet első szakaszáról* megtalálhatók: AMZVČR, GS, 172. doboz.

BÉLA ANGYAL

THE HUNGARIAN MINORITY IN CZECHOSLOVAK FOREIGN POLICY AT THE END OF WORLD WAR II AND
IN THE FOLLOWING MONTHS

In the history of the Hungarian minority in Czechoslovakia, the final stage of World War II and the post-war months represent an exceptional period from a foreign policy perspective. During this time, Czechoslovak government policy aimed to establish a Slavic nation-state and to eliminate the German and Hungarian minorities. These months saw the birth of the presidential decrees and the regulations of the Slovak National Council which, based on the principle of collective guilt, were intended to serve the formation of the nation-state. The situation and future of the Hungarian minority became a key issue not only in the relations between Czechoslovakia and Hungary, but also caught the attention of the Allied powers' diplomatic services. The Allies were interested in preventing the escalation of conflicts between the two countries and contributing to the settlement of the minority question. The exchange of diplomatic information, notes, and negotiations significantly influenced the fate of Hungarians in Czechoslovakia. The Anglo-Saxon powers explicitly stated that the Czechoslovak government could not take unilateral steps regarding the total or partial transfer of the Hungarian-speaking minority and urged bilateral negotiations. Ultimately, under pressure from the great powers—primarily the Soviet Union—the Czechoslovak–Hungarian population exchange agreement was signed, which temporarily eased the tension between the two countries.

A Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának tevékenysége Nógrád-Hont vármegye területén (1945. szeptember – 1946. február)

MÁTÉ BACSA

The Activities of the Antifascist Front of Slavs in Hungary in Nógrád-Hont County (September 1945–February 1946)

Keywords: Antifascist Front of Slavs in Hungary; Nógrád-Hont County; Slovaks in Hungary; population exchange; re-emigration

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v28y2026i2.03>

1. Bevezető

A tanulmány célja a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának (a továbbiakban AFS), azon belül is elsősorban annak Nógrád vármegyei tevékenységének bemutatása a lakosságcsere-egyezmény aláírásáig. A szervezet szlovák tagozata tevékenységét Nógrád-Hont vármegye területén 1945 őszén kezdte meg. Az egyezményt formálisan csak 1946 februárjában írták alá, ugyanakkor a szlovák reemigráció előkészítése és népszerűsítése már 1945 folyamán megkezdődött különböző szervezeti és propagandaeszközökkel. A regionális szintű szervezetek mellett helyi csoportok is alakultak azokon településeken, ahol jelentősebb szlovák nemzetiségi közösségek éltek.

A szlovákság 1945 előtti magyarországi egyesületi és pártpolitikai szerveződésével többek foglalkoztak már, viszont az AFS tevékenységéről monográfia még nem készült. A szervezet tevékenységével az 1980-as években kezdtek el foglalkozni magyar és szlovák történészek. Csehszlovákiában Ján Bobák (Bobák 1984) Magyarországon pedig Lázár György (Lázár 1985) írt tanulmányt a témában. A szervezet munkája legtöbbször a lakosságcsere történetével foglalkozó tanulmányokban és monográfiákban kerül elő,

mint az áttelepülést segítő szerv.¹ Az AFS iratanyaga a Szlovák Nemzeti Levéltárban (SNA) található, amelyet a történészek eddig csak csekély mértékben dolgoztak fel. Miloš Momko felhasználta a fond irait, s tanulmányában bemutatja a szervezet 1945 és 1948 közötti történetét, felépítését és politikai szerepét (Momko 2009). A magyarországi történészek közül Bánszki Hajnalka használta azokat kutatásai során Nyíregyháza vonatkozásában (Bánszki 2021).

1.1. Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának létrejötte és céljai

Azon politikai szerveződések egyike, amelyek a magyarországi szlovákság politikai érdekképviselőit látták el, a Szlovák Nemzeti Egység Pártja (Strana slovenskej národnej jednoty) volt. A párt megalapítását az tehetette lehetővé, hogy az Eszterházy János által vezetett Magyar Párt a magyarok érdekképviselőit elláthatta a Jozef Tiso vezette első Szlovák Köztársaságban. A kölcsönösség elve alapján így Magyarországon is engedélyezték egy olyan párt létrehozását, amely a szlovákság érdekképviselőit látta el. A pártot 1941. augusztus 21-én Érsekújváron alapították meg, központjának viszont Budapestet jelölték meg. Első vezetőjének Böhm Emanuelt választották meg. A párt folyóirattal is rendelkezett, amelynek neve Slovenská jednota (Szlovák Egység) volt. Tagsága kezdetben differenciált volt: alapításakor inkább jobboldali irányultság jellemezte, a háború végéhez közeledve a baloldali szárnya erősödött meg. (Momko 2009, 83. p.; Skala 2010, 3–4. p.) A pártnak országos szinten hét körzete volt, amelyből kettő a Délvidéken helyezkedett el. (Bobák 1984, 6. p.)

Magyarországon az 1942-ben Ondrej Kulík által vezetett Szláv Brigád már antifasiszta szervezetnek volt tekinthető. A szovjet hadsereg előrenyomulásával a Délvidéken élő szlávok szervezetekbe tömörültek, és 1943 márciusában Temesváron létrehozták a Romániai Szlávok Kulturális-Demokratikus Szövetségét, amely a térségben célul tűzte ki az antifasiszta mozgalom szervezését. 1944 végén a szovjet csapatok által megszállt Románia területén létrehozták a Szlávok Antifasiszta Bizottságát, amelynek székhelye Temesváron volt. A szervezet tagozatokra oszlott, amelyek között megtalálható volt a csehszlovák is. Célja az volt, hogy a szláv népességet egységbe tömörítse a fasizmus ellen. (Bobák 1984, 7. p.) Az újonnan alapított szervezet tagjai szorgalmazták egy magyarországi szervezet felállítását. Ennek egyik első állomása volt, hogy a romániai szervezeti tagok 1945. január 31-ére tanácskozásra hívták a magyarországi szlovákokat és szerbeket Nagylakra. A kongresszuson 48 küldött vett részt;² a tanácskozás eredményeként létrehoztak egy tizenegy főből álló bizottságot, amely elkészítette a Szlávok

1 Lásd. Tóth 1993, 20–21, 161. p.; Vadkerty 2001, 241–246. p.; Kugler 2000, 35–44, 65–66. p.; Krupa 2007, 173–178. p.; Bánszki 2021, 51–54, 61, 71–75, 101, 110. p.

2 Ján Bobák tanulmányában településenként tételesen sorolja fel a magyarországi szlovák és szerb résztvevőket.

Memorandumát, melyet a kongresszus elfogadott. A memorandumban célul tűzték ki a fasizmus elleni harc folytatását, egy a romániaihoz hasonló bizottság létrehozását, ehhez kérvényezték a Szovjet Főparancsnokság közvetítését a magyar ideiglenes kormányhoz, valamint tiltakoztak a magyar hatóságok elnyomó törekvései ellen. (Bobák 1984, 7–8. p.; Momko 2009 83–84. p.)

1945. február 11-én Tótkomlóson létrehozták a Szlávok Antifasiszta Bizottságának Magyarországi Csehszlovák Tagozatát. A tagozat létrehozásában és működtetésében az 1945 januárjában feloszlott Szlovák Nemzeti Egység Pártjának Magyarországon maradt vezetői és tagjai, továbbá a Szláv Brigád tagjai is részt vettek. Alakuló ülését 1945. február 13-án tartották Battonyán. A tanácskozáson 165 küldött vett részt a szervezet helyi szervezeteiből, továbbá nyolc vendég a romániai bizottság csehszlovák tagozatának központjából, Nagylakról. A kongresszus elfogadta a szlovákok és jugoszlávok egységes országos szervezetének megalapítását Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja (AFS) néven. A szervezet központjának Békéscsabát jelölték ki. Vezetőjének Michal Francisci evangélikus lelkészt választották. A két alelnöki posztra a szlovákok közül Ondrej Beňt, a szerbek közül Stevan Nedučičot választották, titkárnak a szerb Dragutin Nedučičot és a szlovák Ján Sekerkát. A kongresszus döntött egy központi folyóirat kiadásáról, amelyet *Sloboda* (Szabadság) címmel először 1945. június 9-én jelentettek meg. Az elfogadott programjuk hat pontból állt: (1) A magyarországi szlávok nemzeti jogaiért, teljes egyenjogúságukért való küzdelem; (2) A szervezeti munkát minden esetben a bolsevizmus és a kommunizmus alapelveiből kiindulva kell végezni; (3) A szlovákok és szerbek számára igazságos földreform; (4) A szlávok képviselőitnek elérése a magyar parlamentben és teljes szavazati jog biztosítása a nők számára is. (5) Szoros és kölcsönös együttműködés a magyar néppel; (6) Elérni, hogy minden magyarországi szláv belépjen az AFS-be. (Bobák 1984, 9–10 p.; Tóth 2004, 44. p.; Momko 2009, 85. p.)

Az AFS szlovák tagozata a nemzetiségi jogokért tett erőfeszítések mellett 1945 júniusától a magyarországi szlovákok áttelepítésének lehetőségével is elkezdett foglalkozni. Ennek keretében egy 40 tagú delegáció látogatott el a Csehszlovák Köztársaságba, amely alkalmon tájékoztatták a csehszlovák kormány tagjait a magyarországi szlovákság helyzetéről, az áttelepülési szándékukról és megállapodást kezdeményeztek a konkrét lépésekről. (Bobák 1984, 11–12 p.; Momko 2009, 85. p.)

Az ország területét több körzetre osztották fel, amelyek élén egy-egy körzeti titkár állt. A területi irodák feladata a helyi szervezetek tevékenységének összehangolása volt, továbbá a békéscsabai, majd később a budapesti központi vezetőséggel való kapcsolattartás. A titkároknak kötelező volt látogatniuk a körzetükhöz tartozó településeket és helyi szervezeteket. Ők feleltek a *Sloboda* terjesztéséért, új szervezetek alapításáért, a bizalmi emberek gyűjtéséért, fogyasztási szervezetek, szlovák könyvtárak, szlovák tanítási nyelvű iskolák létrehozásáért. (Momko 2009, 90–91. p.)

A helyi fiókszervezetek a legalacsonyabb szintjét képviselték az AFS-nek. Az alapítás egyik feltétele az volt, hogy legalább 20, az adott településen élő rendes tagnak kellett

kérelmeznie, majd a Front közgyűlésének engedélyeznie. A helyi elnökség vezető tisztséget betöltő tagjainak száma három és kilenc között mozgott. Feladatuk volt a szervezet vezetése, a taggyűlések összehívása és a központi szervek utasításainak végrehajtása. A szervezeteknek havonta kellett üléseket tartaniuk: itt választották meg a közgyűlés küldötteit, a helyi elnökséget és az elnököt. A tagságnak több kategóriája is volt: rendes tag (18 évnél idősebb személy), ifjúsági tag (14–18 év közötti fiatalok), alapító tag (24 év feletti személy, belépéskor 200 kg búza mindenkor értékének megfelelő pénzüsszeget kellett befizetniük), tiszteletbeli tag (kiemelkedő érdemeket szerzők). A szervezet tagjainak 12 kg búza értékének megfelelő éves tagdíjat és 2 kg értékű rendkívüli különadót kellett befizetniük. (Momko 2009, 91–92. p.)

1.2. Nógrád vármegyei szlovákság

A 17. század végén és a 18. elején a török kiűzésével párhuzamosan az északi vármegyékben élő földbirtokosok fokozatosan visszatértek az elnéptelenedett Nógrád vármegyei birtokaikra. Ezekre a birtokaikra kezdetben spontán, majd szervezeten érkeztek az északi vármegyék sűrűn lakott, rossz minőségű termőfölddel rendelkező településeiről szlovák telepesek. A katolikus, református és evangélikus földbirtokosok tudatosan törekedtek arra, hogy saját felekezetükkel megegyező telepeseket hívjanak birtokaikra. (Zólyomi 1983, 165–167. p.)

Nógrád vármegyébe három nagyobb szakaszban érkeztek a telepesek: az első szakaszban (1688–1696) elsősorban a földesurak irányításával azokra a településekre, amelyek rendelkeztek lakossággal 1688 előtt. A második szakaszban (1696–1711) a földesúri telepítések mellett a spontán költözések is gyakoriak voltak, és a már lakott településeken kívül a pusztákra is egyre többen érkeztek. Elsősorban Nyitra, Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom és Szepes vármegyéből érkeztek Nógrád, Hont, Gömör és Kis-Hont, Heves és Borsod vármegyék egyes részeire. A harmadik szakaszban (1709–1728) már a korábban elnéptelenedett pusztákra kezdtek települni a telepesek, s kizárólag szlovákok érkeztek. A legnagyobb arányú elvándorlások egészen 1740-ig tovább folytatódtak, viszont spontán vándorlás során hatalmas tömegek indultak az Alföld török hódoltsági időkben elnéptelenedett területeire, például Pest, Heves, Külső-Szolnok, Csongrád, Csanád, Békés vármegyék és a Jászság területére. (Praznovszky 1987, 36–38.)

A magyarországi szlovákság asszimilációs folyamatáról már többen készítettek összefoglaló munkákat és tanulmányokat (Tilkovszky 1989), ugyanakkor a Nógrád vármegyei szlováksággal kisebb arányban foglalkoztak (Horváth 1994). A következőkben Nógrád vármegyei települések példáján mutatom be az asszimiláció folyamatát olyan közösségekben, amelyek később az AFS bázisai lettek.

Az 1880-as években írták össze az ország népességét anyanyelvi hovatartozásuk szerint. Nógrád vármegyében, ha mai közigazgatási területét vesszük alapul, akkor a szlovák anyanyelvet bevallók száma 15 102 fő volt, amely 1920-ig 7 606 főre csökkent. (Szomszéd–Pálházy 2000, 31. p.) A korabeli sajtó- és levéltári források alapján az mond-

ható el, hogy a vármegye vezetői az 1910-es évektől kezdődően toleránsak voltak a szlováksággal szemben. Horváth a Nógrádi Hírlap 1913. december 14-én megjelent számából a következőt idézi: „A nemzetiségekkel szemben csak egy út van. Nem elrabolni nyelvüket, oly kényszerhelyzetet teremteni, amelyből belássák, hogy saját nyelvük mellett az államot is hasznos, sőt szükség tudni.” (Horváth 1994, 19. p.)

1. táblázat. Népeség magyar és szlovák anyanyelv/nyelvismeret szerint, Nógrád megye mai területén, 1880–1960³

Év	Népeség	Magyar anyanyelv	Szlovák anyanyelv	Szlovák nyelvismeret
1880	124 034	99 756	15 102	–
1890	142 315	124 596	12 951	–
1900	160 288	140 464	15 490	–
1910	175 355	163 794	8 548	–
1920	183 837	173 506	7 606	–
1930	200 438	192 899	5 483	18 597
1941	211 253	204 628	3 223	17 015
1949	214 757	211 174	471	10 126
1960	235 676	232 408	1023	10 727

A két világháború között a Nógrád vármegyei szlovákság körében fele-fele arányban oszlottak meg a római katolikus és az evangélikus vallás követői. Az evangélikus szlovákság tovább őrizte meg szokásait és nyelvét is. Így például az evangélikus közösségekben az 1920-as évekig többségében a szlovák nyelvet használták az egyházi alkalmon. A balassagyarmati evangélikus egyházközségben a vármegye- Sztranyavszky Sándor akkori főpán és Rákóczy István volt kormánybiztos – és egyházi vezetői – dr. Kossaczky Arnold egyházi főjegyző – vezetésével kezdeményezték a magyar nyelvű istentiszteletek számának a növelését 1924-ben. Tíz évre rá, 1934-ben teljesen eltörölték a szlovák nyelvű istentiszteleteket. (Horváth 1994, 30–32. p.) Nógrád vármegye falvaiban ez a folyamat lassabban haladt, de az 1940-es évekre az istentiszteletek nyelve dominánsan a magyar lett, ugyanakkor a legalább havi egyszeri szlovák nyelvű igehirdetés a legtöbb településen megmaradt.

Lucfalván az első világháborúban elhunyt hősi halottak emlékművének avatásával kapcsolatban közölt cikket a *Nógrádi Hírlap* 1924. november 8-ai száma. Az avatást végző lelkész, Sztolár Miklós⁴ beszédében kiemelte az általa vezetett közösségről, hogy

- 3 Szomszéd–Pálházy 2000, 31. p., MNL OL XXXII-23-h-1930-121. Anyanyelv és nyelvismeret. Nógrád-Hont – Somogy – községi táblák járasonként., MNL OL XXXII-24-h-I-2 49. A. 15. 1941. évi népszámlálás. Anyanyelv és nyelvismeret; 1941. évi népszámlálás, 1983, 92–95. p.
- 4 Szende (Sztolár) Miklós (1893–1970) evangélikus lelkész. Első szolgálati helye 1918-tól Kiss István Nógrádi evangélikus főesperesnél volt Sámsonházán, majd 1921-ben Kiss István püspökké választása után püspöki másodlelkészként működött. 1924-ben kapott meghí-

„[...] tót ajkú, de magyar szívű község”. (Horváth 1994, 23–24. p.) Sztolár Miklós teológushallgatóként vállalta el a sámsonházi segédlelkészi állást úgy, hogy állítása szerint „[...] még mint konyhanyelvet sem bírok annyira, hogy azt tudásnak lehetne nevezni.”⁵ Ennek ellenére hat éven át ellátta feladatát Sámsonházán, majd a nem messze lévő Lucfalván helyezkedett el 1924-ben, s ezt a közösséget 1967-ig vezette. Az 1929. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben Sztolár megjegyzi, hogy az istentiszteleteket többségben tót nyelven tartja. Magyar nyelvű istentiszteleteket minden hónap első vasárnapján, egyházi ünnepek (húsvét, karácsony) másodnapján és a nemzeti ünnepeken tartanak. A vasárnap délutáni és a hétköznapi két könyörgésen egyet magyarul, kettőt pedig szlovákul tart. A gyülekezetbe járó minden család rendelkezik egy-egy szlovák nyelvű Bibliával, továbbá minden családnál van szlovák és magyar nyelvű énekeskönyv. (Sztolár 1929, 10–12. p.) Raffay Sándor 1933-ban írt művében kiemeli, hogy teljes liturgia csak a tót nyelvű egyházakban maradt fenn, ezek közül is a legteljesebb Lucfalván, ahol a magyar istentiszteletet is teljesen a tót rendje szerint tartják. (Raffay 1933, 66. p.) Már megváltoztatott nevén Szende Miklós ezen dokumentumra hivatkozva készítette el a lucfalvai liturgikus rendről jelentését.⁶

1940-ben a lelkész arról számol be, hogy vasárnaponként a délelőtti istentiszteleteket felváltva magyar és szlovák nyelven tartja, a délutáni istentiszteleteken és a többi egyházi alkalmon (egyházi ünnepek első napja és nemzeti ünnepek, keresztelés, esketés, temetés) csak magyarul, az egyházi ünnepek második napján szlovákul.⁷ 1941-ben tovább csökkent a szlovák nyelvű egyházi alkalmak száma. A lelkész egyik jelentésében már arról számol be, hogy „az istentiszteletek túlnyomórésztben magyarok, de még minden második vasárnap d. e. van tót nyelvű istentisztelet.”⁸ A lucfalvai gyülekezetben a harmincas évek elején még uralkodó szlovák nyelv és liturgia rendkívül gyorsan veszített jelentőségéből. A korábban meghatározó anyanyelvi kultúra 1940-re meggyengült, 1941-re pedig a szlovák nyelvű alkalmak száma havi egyre csökkent, jelezve a közösség hitéletének gyors ütemű elmagyarosodását. Ez tükröződik a népszámlálási adatoknál is: míg 1930-ban 929 fős lakosságából 733 fő vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, addig 1941-ben 1016 fős lakosságából mindössze 371 fő. (Szomszéd–Pálházy 2000, 106. p.) Ha a nyelvismereti adatokat vizsgáljuk meg, kiderül, hogy 1930-ban a lakosságából 787 fő,⁹ 1941-ben 746 fő beszélt a szlovák nyelvet.¹⁰

vást a lucfalvai gyülekezettől, amelyet elfogadott. Egészen 1967-ig volt a Lucfalvai Evangélikus Egyházközség lelkésze. Bacsa 2025a.

5 EOL Nógrádi em. Esperesi irattár (9. doboz) Sztolár Miklós theol. 1918. június 5.

6 EOL Dunáninneri E. E. (16. doboz) 71/1937. 1937. augusztus 12., 1. p.

7 Uo. (66. doboz) Lucfalva (1916–1941) 66/1940. 1940. március 17., 1–2. p.

8 Uo. 116/1941. 1941. május 19., 1–2. p.

9 MNL OL XXXII-23-h-1930-121.

10 1941. évi népszámlálás, 1983, 93. p.

Horváth kiemeli a vanyarci gyülekezetet és forrásként a *Nógrádi Hírlap* 1934. május 6-ai számából arra hivatkozik, hogy a gyülekezet Farkas Lajost hívta meg lelkésznek, és az egyház tagjai arról határoztak, hogy az „[...] új lelkész kedvéért lemond a tót nyelvű istentiszteletek tartásáról.” (Horváth 1994, 29. p.) Ezzel szemben a levéltári forrásokból az derül ki, hogy Králik Ervin¹¹ 1912–1934 közötti szolgálati ideje után 1934-ben Farkas Ferenc – a püspöki levelezésben Lajos keresztnévét használták – orosházi segédlelkészt hívták meg Vanyarcra. A gyülekezet azt a kikötést tette, hogy csak akkor maradhat a gyülekezet lelkivezetője, ha egy év alatt megtanul szlovákul.¹²

Végül nem tudta megtanulni a szlovák nyelvet és előnyben részesítette a magyar istentiszteletek tartását.¹³ Kritikaként rótták fel neki, hogy a baptistákkal túlságosan jó viszonyt ápolt: „[...] a baptisták nem térvének vissza az egyházba, hanem ő baptistásítaná (sic!) el a gyülekezetet, mert nem bírja a tót nyelvet [...]”¹⁴ Mihalovics Samu esperes nem javasolta a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület püspökének, hogy Farkas tovább vezesse a gyülekezetet. A gyülekezet – 85 tagja által aláírt – nyilatkozatot adott ki, melyben kijelentették: „[...] mi szeretjük Hazánkat, Hittünket, egyházunkat, de vanyarcon még mindig kell a tót nyelv használata [...]”¹⁵ Farkas után a szlovákul beszélő Kertész Ferencet hívták meg lelkésznek.¹⁶ Vanyarc esetében a népszámlálások azt mutatják, hogy ott az asszimiláció folyamata korábban elkezdődhetett. A bevallott anyanyelvi adatoknál nagyobb arányú csökkenés 1900 és 1930 között következett be: 1900-ban 822 fő, 1910-ben 503 fő, 1920-ban 175 fő, 1930-ban és 1941-ben 73 fő vallotta anyanyelvének a szlovákot. (Szomszéd–Pálházy 2000, 160. p.) A nyelvismereti adatok is változtak, viszont pozitív irányban, az 1930-as népszámláláson 1002 fő¹⁷ 1941-ben 1079 vallotta, hogy beszéli a szlovák nyelvet.¹⁸

11 Králik Ervin Pál (1885–1934) evangélikus lelkész. 1885. július 8-án született a Hont vármegyei Középpalotán. Középiskoláit Selmechányán végezte, majd tanulmányait a pozsonyi teológiai akadémián folytatta. 1908–1909 között első szolgálati helye segédlelkészként Mezőberény volt, ahol szlovák nyelvű istentiszteletek is tartott. 1909-ben a Zólyom vármegyei Hortára helyezték mint rendes lelkészt. 1911-ben Legéndre került, ahol hét hónapig szolgált. 1912. március 3-án került Vanyarcra, 1934-ig vezette a gyülekezetet.

12 Schultz 1950, 2. p.

13 EOL Dunáninnyi E. E. Elnöki iratok (15. doboz) 296/1935. Mihalovics Samu béri lelkész-főesperes levele. 1935. június 21.

14 Uo. (14. doboz) Mihalovics Samu béri lelkész-főesperes levele. 1933. október 22. 1–2.

15 Uo. (15. doboz) A vanyarci gyülekezet nyilatkozata. 1934.

16 Kertész Ferenc (?–1947) evangélikus lelkész. Vanyarc településén 1936 és 1947 között szolgált. 1945-ben a Nemzeti Bizottság elnöke és a Magyar Vöröskereszt Vanyarc községi Fiókjának elnöke. Szlovák nyelven beszélt és több alkalmat is úgy tartott. 1947 tavaszán tragikus hirtelenséggel meghalt. HU-MNL-NVL-V.630 249/1946.; Schultz 1950, 2. p.; Leblanc 1975, 45. p.

17 MNL OL XXXII-23-h-1930-121.

18 1941. évi népszámlálás, 1983, 94. p.

A másik példa az egyházi életben bekövetkező változásokra a Vanyarccal szomszédos Galgaguta esete. A gyülekezet vezetője 1909 és 1934 között Meskó Károly volt.¹⁹ 1912-ben szlovák és magyar nyelven is felszentelte többedmagával az újonnan felépített parókiát.²⁰ 1922-ben az első világháborúban felajánlott két harang helyére újakat helyeztek, amelyek felszentelése szintén magyar és szlovák nyelven is megtörtént.²¹ 1927-ben a közgyűlés egyhangúlag elfogadta a magyar istentiszteletek számának növelését. Ettől kezdve minden év május 1. és október 1. között felváltva magyar és szlovák nyelven tartották az alkalmakat, az ezen kívüli időszakban pedig szlovákul. A lelkész jelentésében megállapította, hogy mind a két alkalom igen látogatott volt.²² Meskó véleménye szerint „[...] az utóbbi időben az istentiszteletek nyelve erősen magyarosodott”.²³ Galgagután a népszámlálási adatoknál 1910-ben 501 fő, 1920-ban 22 fő, 1930-ban 142 fő, 1941-ben pedig 155 fő vallotta, hogy szlovák az anyanyelve. (Szomszéd–Pálházy 2000, 79. p.) A nyelvismereti önbevallásában 1930-ban 698 fő,²⁴ 1941-ben pedig 625 fő beszélt a szlovák nyelvet.²⁵ Így Galgagután fokozatos és békés, a közösség által kezdeményezett nyelvváltási folyamat zajlott, a szlovák istentiszteletek száma fokozatosan csökkent. Vanyarcon ezzel szemben a korszak asszimilációs törekvéseit a sajtóban sikertörténetként mutatták be, ám a levéltári forrásokból az derül ki, hogy a helyi közösség egy része ellenállt és a felsőbb egyházi hatóságoknak is kijelentették igényüket egy új lelkész iránt.

Horváth Sámsonházával kapcsolatban azt emeli ki, hogy a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület központja volt Kiss István püspök 1922–1935 közötti szolgálati ideje alatt. Megjegyzi, hogy dr. Sztranyavszky Sándor, a Nemzeti Egység Párt parlamenti képviselője és az egyházkerület felügyelője rendszeresen felkereste a vármegye szlovák településeit, így például Sámsonházát és Terényt is 1936-ban. Az 1940-es években a település képviselő-testülete kijelentette, hogy a tót ajkú lakosság a magyar szülőföldjét és hazáját épp olyan hévvel szereti, mint magyar testvéreit. (Horváth 1994, 12., 28–29. p.)

19 Meskó Károly (1887–1934) evangélikus lelkész. 1884. október 28-án született Zólyomlipcsén. Családja nemesi származású, édesapja Gáspár gyógyszerész és egyházfelügyelő volt. Elemi iskolát Tótpelsőcön végezte, majd gimnáziumi tanulmányait Besztercebányán, Pozsonyban és Rozsnyón. Katonai pályára szánták, ugyanakkor a teológiai akadémián kezdte meg tanulmányait Eperjesen, majd Pozsonyban fejezte be. A magyar, szlovák, cseh, német és latin nyelvet érti és beszéli. 1908 és 1909 között bányai segédlelkész volt. 1909-től 1934. május 22-én Galgagután bekövetkező haláláig a galgagutai evangélikus gyülekezet vezetője volt. Meskó 1930b, 12. p.; Gerhát 1950, 2. p., EOL Dunáninnyi E. E. Elnöki iratok (14. doboz) Meskó Károly gyászjelentése. 1934. május 22.

20 Meskó 1930a, 58–59. p.

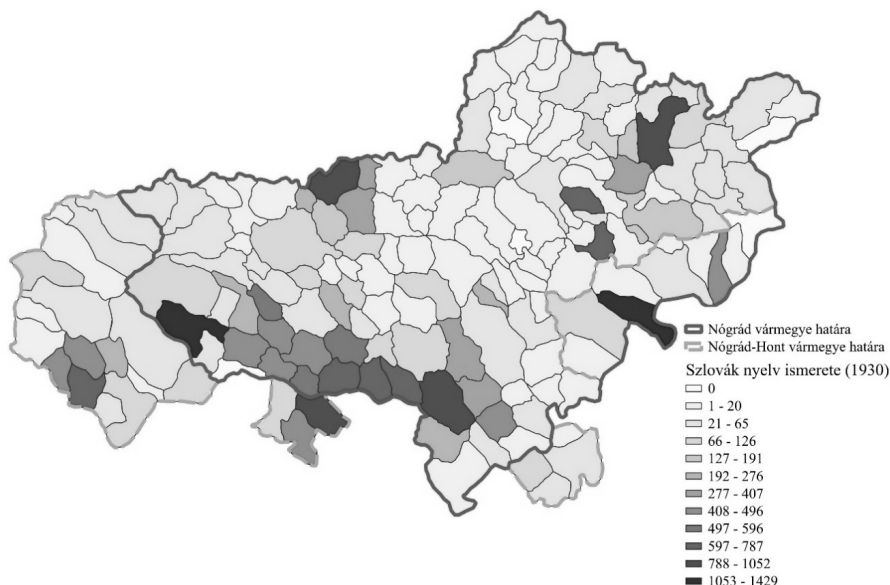
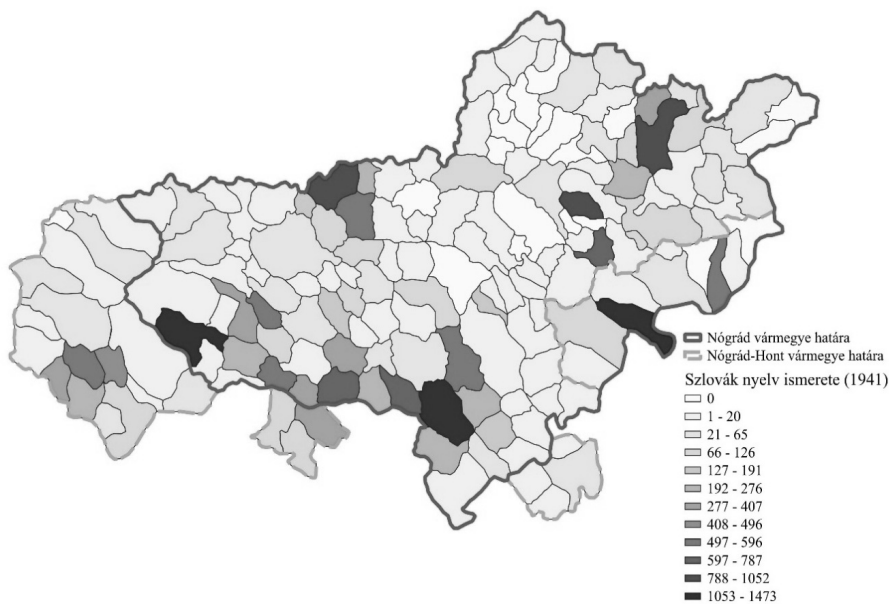
21 Meskó 1930a, 62–63. p.

22 Meskó 1930a, 73. p.; Gerhát 1950, 2. p.

23 Meskó 1930b, 17. p.

24 HU-MNL-OL-XXXII-23-h-1930-121.

25 1941. évi népszámlálás, 1983, 92. p.

1. térkép. Szlovák nyelvismeret településenként Nógrád-Hont vármegyében. (1930)²⁶2. térkép. Szlovák nyelvismeret településenként Nógrád-Hont vármegyében. (1941)²⁷

26 MNL OL XXXII-23-h-1930-121.

27 MNL OL XXXII-24-h-I-2 49. A. 15.; 1941. évi népszámlálás, 1983, 92–95. p.

Az 1930. évi népszámláláson a vármegye területén 5 483 fő vallotta, hogy szlovák anyanyelvű. Ugyanakkor az adott népszámláláson a nyelvismereti adatokat is felvették, ami az anyanyelven kívül beszélt valamennyi nyelv számbavételét jelentette. Beszélt nyelv az a nyelv, amelyen az illető személy másokat megérteni és magát megértetni képes. Nógrád vármegye mai területén ez a szám 1930-ban 18 597 fő volt.²⁸ Az 1941. évi népszámláláson a szlovák anyanyelvet bevallók száma tovább csökkent 3 223 főre, ezzel szemben a nyelvismereti adatok szerint kisebb arányban csökkent a szlovák nyelvet megértők száma: összesen 17 015 fő vallotta, hogy beszéli a szlovák nyelvet.²⁹

2. Az AFS tevékenysége Nógrád-Hont vármegyében

Az első világháború után egyesítették Nógrád és Hont vármegyék Magyarországon maradt részeit, az 1923. évi XXXV. tc. alapján így jött létre Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye. Majd az 1939. évi VI. tc. Bars és Hont k. e. e. vármegye néven újjászervezte, a korábban Nógrád vármegyéhez csatolt részeket átcsatolták. Nógrád vármegye így különvált, és azon települések is a közigazgatáshoz tartoztak, amelyeket 1938-ban visszacsatoltak. A második világháború után a 4330/1945. ME. sz. és ennek végrehajtására vonatkozó 150.000/1946. BM sz. rendelet értelmében Nógrád vármegye, valamint Bars és Hont k. e. e. vármegye Magyarországon maradt településeit Nógrád és Hont vármegye néven egyesítették, majd később a megyerendezés alkalmával új határt alakítottak ki. (Galcsik, 2005, 40–42. p.)

A Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának célja volt, hogy körzetek és irodákat alakítsanak ki a szlovákok által lakott vidékeken: Nógrád-Hont vármegye területén két körzet kialakítása kezdődött meg, amely felosztotta a megyét egy nyugati és egy keleti körzetre. Mind a két terület élére egy-egy körzeti titkárt neveztek ki. Az AFS Nyugat-Nógrád területén 1945 szeptemberében kezdte meg működését Galgaguta központtal. Az élére Ján Šulánt (Sulyán János) nevezték ki körzeti titkárnak, aki 1945. szeptember 20-ától töltötte be ezt a tisztséget. (Bacsa 2024, 128. p.) Šulán Pitvaroson született 1911. augusztus 3-án, az iparismesterséget tanulta ki.³⁰ 1945. január 31-én a romániai Szlovák Antifasiszta Bizottságának csehszlovák tagozatának központjába, Nagylakra utazott két szintén Pitvaroson lakó, a településen központi funkciókat betöltő Kulík András evangélikus és Ondrusz Pál baptista lelkészekkel. (Bobák 1984, 7. p.) A helyi szlovákság szervezésében központi szerepet töltöttek be, 1945 áprilisában Pozsonyba ment egy delegáció tagjaként, és kérték a csehszlovák kormányzati szerveket, hogy a pitvarosi szlovákok Csehszlovákia területére költözhessenek a magyar üldözések elől.

²⁸ MNL OL XXXII-23-h-1930-121.

²⁹ MNL OL XXXII-24-h-I-2 49. A. 15.; 1941. évi népszámlálás, 1983, 92–95. p.

³⁰ SNA f. AFS inv. č. 57. Obvodová tajomníci AFS.; Uo. inv. č. 65. 1945. szeptember 26., 1–2. p.

(Krupa 2007, 173. p.) Egy rendőrségi vallatásról készített jelentésében beszámolt arról, hogy kérdéseket tettek fel neki arról, hogy miért hagyta el Pitvarost és információkat kértek a makói rendőrséggel kapcsolatos ügyéről. Azért kérdezték ezt, mivel a helyi földosztó bizottság körül „rendesen felkavarta a vizet”, továbbá Csehszlovákiában Beneš elnöknel is járt a Michal Francisci vezette delegáció tagjaként.³¹

Ezért történhetett meg az, hogy őt helyezték titkári pozícióba Galgagután, egyrészt mivel a Front Békés vármegyei szervezeténél már bizonyította szervezőképességét és hűségét, másrészt azért, hogy a magyar hatóságok ne indíthassanak ellene eljárást. A harmadik ok pedig az lehetett, hogy a korábbi szlovák szerveződéseknek kevés tagjuk volt vagy egyáltalán nem voltak képviseltetve Nyugat-Nógrád területén. A Front munkáját 1946. április 30-ig segítette, viszont a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (a továbbiakban: CSÁB) felsőpetényi és balassagyarmati vezetőségével konfliktusa alakult ki. A felsőpetényi vezetőséggel azért, mivel véleménye szerint hanyagul végezték a szervezőmunkát a szlovákság körében, s többször visszaéltek pozíciójukkal; a CSÁB és AFS közötti további konfliktusok elkerülése végett március 30-án áthelyezték.³² A balassagyarmati körzet vezetője – Vladimir Manica³³ – ellen panaszt nyújtott be, mivel túlságosan szoros és személyes viszonyt ápolt Šul'án feleségével, ami nem volt illő egy népművelési iskola vezetőjéhez. A viszonyról azt írta, hogy május 15-ig személyesen elintézik az ügyet.³⁴ 1946 júniusában Šul'ánt baleset érte, és akkor hagyta ott az AFS munkáját.³⁵ Végül 1946 októberében költözött át családjával Csehszlovákiába.³⁶

Kelet-Nógrád területén Ondrej Očovajt (Ocsovai András) nevezték ki körzeti titkárnak, aki 1918. augusztus 13-án született paraszti családban Lucfalván. Fiatalkorában a kőművesszakmát tanulta meg és az 1931-ben Lucfalván kibontakozó baptista felekezethez csatlakozott tágabb családjával együtt.³⁷ Az AFS-be 1945. március 10-én lépett be, ezt igazolja a későbbi megbízatása, amelyben azt a feladatot kapta, hogy szülőfalujában szervezze meg a helyi alapszervezetet.³⁸ Körzeti titkárnak 1945. szeptember 7-én nevezték ki – ez egy rendőri kihallgatásról tett jelentéséből derül ki.³⁹ (Bacsa 2024,

31 Uo. inv. č. 65. 1946. január 22., 1–2. p.

32 Uo. 1946. április 1., 1–2. p.

33 Vladimír Manica. Népművelési iskola igazgatója, a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság VIII. Balassagyarmati körzeti kirendeltségének vezetője. Bacsa 2025b.

34 SNA f. AFS inv. č. 66. 688/1946. 1946. május 13., 2–3. p.

35 Uo. 82. 960/1946. 1946. június 13.

36 Sloboda, 1946. október 16., 4. p.

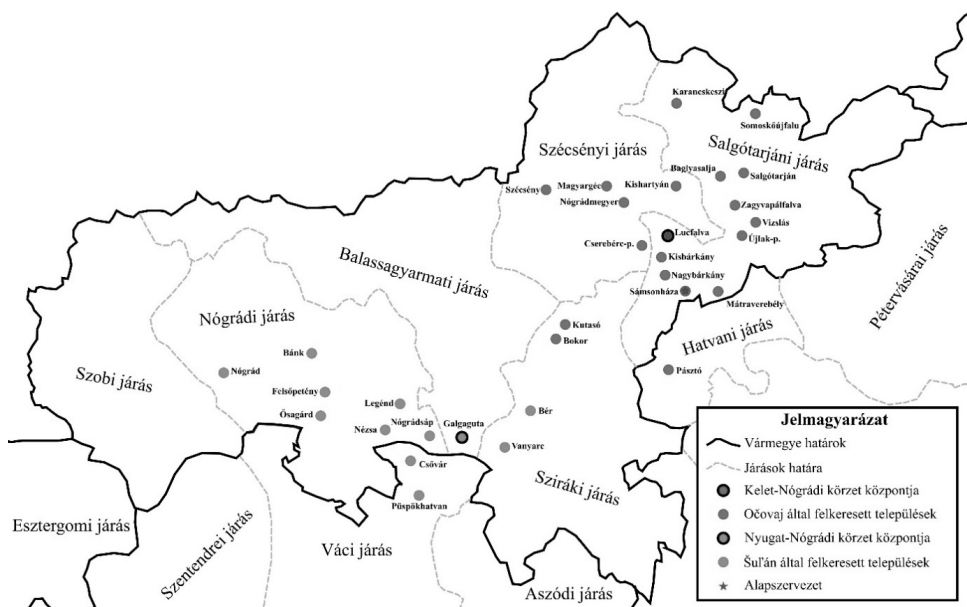
37 *Békehírnök*, 1931. január 10., 12. p., *Békehírnök*, 1932. szeptember 24., 270. p., *Békehírnök*, 1935. szeptember 28., 285. p., *Békehírnök*, 1938. szeptember 24., 288. p., *Békehírnök*, 1939. október 1., 281. p.

38 SNA f. AFS. inv. č. 85. 198/1945. 1945. szeptember 14.

39 Uo. inv. č. 67. 938/1946. 1946. május 30.

128. p.) Ugyanakkor egy kérelméhez kapcsolódóan azt vallotta, hogy október 1-jén nevezték ki körzeti titkárnak.⁴⁰

3. térkép. A Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja által felkeresett települések Nógrád-Hont vármegye területén. (1945 szeptembere és 1946 februárja között)⁴¹

Többször próbálta kérvényezni áttelepülését, így például 1946 júniusában a morvaországi Ostravába vagy a környékére kívánt települni és textiláru-kereskedést nyitni,⁴² de kérelmét elutasították.⁴³ Többször próbálták más AFS-körzetbe áthelyezni, például az aszódiba 1946. augusztus 15-ei határidővel, erre végül nem került sor.⁴⁴ A következő kísérlet 1947 áprilisában történt – mivel több összetűzése is volt a salgótarjáni rendőrséggel –, ekkor a kiskőrösi körzet élére akarták helyezni Pavol Lacho helyére, akit Nyíregyházára tovább küldtek volna.⁴⁵ Végül ezt sem tudták teljesíteni, mivel Očovaj kilépett az AFS-ből.⁴⁶ A körzeti titkári munkáját 1947 áprilisáig látta el, majd illegálisan hagyta el Magyar-

40 Uo. inv. č. 82. 1278/1946. 1946. június 26.

41 SNA f. AFS inv. č. 65. VII. Felsőpetényi körzet.; SNA f. AFS inv. č. 67. IX. Salgótarjáni körzet.

42 Uo. inv. č. 82. 1278/1946. 1946. június 26.

43 Uo. 1946. augusztus 18.

44 Uo. inv. č. 83. 835/1947. 1946. augusztus 7.

45 Uo. 863/1947. 1947. április 11.

országot. A Telepítési Hivatal rimaszombati irodájában felvett jegyzőkönyvből az derült ki, hogy 1947. április 18-án szökött át sietve, amit az is bizonyít, hogy a CSÁB salgótarjáni székhelyű központjában kiadott igazolását otthon hagyta, és családjától sem tudott búcsút venni. Egyrészt kérvényezte, hogy feleségét és két gyermekét minél hamarabb költöztessék át, másrészt hogy a csehországi Plzeňbe helyezték el, ahol valamelyik ottani gyárban kívánt munkát vállalni.⁴⁷

2.1. A vármegye nyugati területén végzett tevékenység

Első jelentését Šulán 1945. szeptember 26-án készítette el, amelyben Ősagárd és Nógrád településeket kereste fel. Ősagárdal kapcsolatban megjegyzi, hogy az istentiszteletek magyarul és szlovákul is tartanak, két tanító van a faluban, ahol a sváb származású szlovákul nem tudó pedagógust nem, a szlovákul beszélő tanítónőt pedig kedvelik.⁴⁸ Nógráddal kapcsolatban legfontosabb megállapítása, hogy a kb. 2100 fő lakosság eredetileg szlovák származású volt, de az ott tevékenykedő római katolikus pap – Csáki József⁴⁹ – és az iskolában csak magyarul tanítók tették őket magyarokká.⁵⁰ Bánk településén is végzett toborzó tevékenységet, ahol eredményeket is elért, továbbá a lakosok kérték, hogy Békéscsabával testvértelepülési viszonyt alakíthassanak ki.⁵¹ Felsőpetény településéről is azt állapította meg, hogy elmagyarosodott szlovákok élnek ott, megjegyzi, hogy az ottani lelkész rossz véleménynyel volt az AFS munkájáról. Amikor szeptember 23-án a templom mellett a *Sloboda* számait árusították, egyesek azzal utasították vissza, hogy nem tudnak olvasni, mások azzal, hogy nem értenek szlovákul, végül pedig azzal, hogy az ő családjukban baj lenne, ha szlovák újságot olvasnának. Nehézséget okozott a szervezésben, hogy sokak a Volksbunddal azonosították a szervezetet. A körzeti titkár munkáját nehezen megoldhatónak találta, mivel csak egy biciklivel rendelkezett, így a napi több mint 20 kilométer megtétele csökkenti az előadásokra szánt idejét.⁵²

Galgaguta és Vanyarc településével kapcsolatos első jelentését november 20-án írta meg, arról, hogy felkereste a falvak vezetőit. Azt állította a lakosságról, hogy „[...]

46 Uo. 1202/1947. 1947. április 18.

47 ŠA-BB OOÚ-RS (12. doboz) 982/1947.

48 SNA f. AFS inv. č. 65. Ősagárd és Nógrád. 1945. szeptember 26., 1–2. p.

49 Csáki József (1879–1957) római katolikus plébánosesperes. 1879. március 5-én született a Nyitra vármegyei Berzsényben. 1901-ben szentelték pappá. Sáríban volt káplán 1901 és 1905 között. 1906-ban lett Bugyi plébániájának adminisztrátora, 1907-től 1926-ig Bugyi plébánosa, majd esperese. 1926 és 1955 között Nógrád plébánosesperese. Chobot 1917, 716. p., *Új Ember*, 1957. október 27., 4. p.

50 SNA f. AFS inv. č. 65. Ősagárd és Nógrád. 1945. szeptember 26., 1–2. p.

51 Uo. Bánk. 1945. szeptember 26.

52 Uo. Felsőpetény. 1945. szeptember 26., 1–2. p.

rendes szlovákok, de továbbra is a reakciós eszmék hatása alatt élnek.”⁵³ Összekeverik a Frontot a Volksbunddal, így a szervezet tagjaitól tartanak. A körzeti titkár azt a javaslatot tette, hogy ha tartanának egy nyilvános beszédet és közben a hiánycikkekből (például cukor, zsír, ruha) tudnának osztani, akkor meg lehetne nyugtatni és csatlakozásra biztatni a helyieket.⁵⁴ Nézsa települést novemberben kereste fel először, ahol a lakosság nehezményezte a szovjet katonák visszaéléseit.⁵⁵ Šulán hangsúlyozta, hogy nagyon nehéz a „szláv eszme” hirdetése azon a vidéken, ha ilyen túlkapások történnek a szlovákokkal szemben. Megjegyzi, hogy ha szlovákokat a magyar nemzet gyűlöli és szidja is, legalább nekik ne kelljen rájuk megszállóként tekinteni, hanem mint felszabadítókra.⁵⁶

Šulán 1945. december 30-án tartotta meg nyilvános beszédét Galgagután, amelyen 60-70 fő vett részt. A résztvevőknek megmutatta a *Sloboda* című lap egyik mintapéldányát, és egy rölapot. A jelenlévők szlovák naptárak iránt is érdeklődtek, ám azok éppen nem voltak készleten. A gyűlésen a helybeliek megosztották panaszait a körzeti titkárral. A legnagyobb problémának azt nevezték meg, hogy nincs saját községi jegyzőjük, így ügyeik intézése miatt a hét kilométerre lévő Bercelre kell járniuk. A körzeti titkár ígéretet tett arra, hogy a probléma megoldása érdekében felkeresi a hatóságokat.⁵⁷

Vanyarcon 1946. január 1-jén tartotta meg az év első gyűlését. Az előadáson közel ezer ember vett részt és kiosztásra került 50 példány a *Slobodából* és a szlovák naptárakból is.⁵⁸ A rendezvény miatt feljelentették a titkárt, és január 1-jén egy rendőr jelent meg galgagutai háza előtt. A rendőr előtte felkereste Kertész Ferenc vanyarci lelkészt, aki tanúsította, hogy a magyarokra nem tett sértő megjegyzéseket, és betartotta demokratikus törvényeket. A rendőr tájékoztatta Šulánt, hogy bár rendelkezik házkutatási paranccsal, de a meghallgatott tanúk vallomása alapján nem történt törvénysértés, így nem fogja alkalmazni a parancsot. Ezt követően beszélgettek, Šulán behívta a házába a rendőrt, aki ott is aludt, majd január 3-án reggel távozott.⁵⁹

A körzeti titkárnak nem ez volt az első összetűzése a rendőrséggel és a politikai nyomozókkal. 1945. december 29-én kelt jelentésében arról számolt be, hogy egy titkosrendőr kereste fel. A gyanú akkor merült fel benne, amikor egyik galgagutai bizalmasa azzal kereste meg, hogy egy balassagyarmati személy van nála, aki állítólag ismeri Šulánt, sőt a barátjának is tekinti. Az idegen magyarul mutatkozott be:⁶⁰ azt állította,

53 Uo. 1945. november 20., 5. p.

54 Uo.

55 Uo. 1945. november 20., 1–2. p.

56 Uo. 1945. november 20., 5. p.

57 Uo. 1945. december 31.

58 Uo. 1946. január 14., 1. p.

59 Uo. 2. p.

60 Uo. 1945. december 29., 3. p.

hogy ő Pavel Kováč csehszlovák állampolgár és az oroszai cukorgyárban dolgozik mint gondnok. Kováč csehszlovák cigarettával kínálta meg a titkárt, ehhez a gyújtóját is kölcsönadta, amely szintén csehszlovák volt. Ezekkel a tárgyakkal próbálta elnyerni bizalmát, majd célzott kérdéseket tett fel: kinek dolgozik; Csehszlovákiának dolgozik-e; védi-e a csehszlovák követség; van valamilyen biztosítóka szláv államtól? A titkár azt válaszolta, hogy egy mozgalomnak dolgozik, amely a Magyarországon élő szláv kisebbségek jogaiért küzd. Erre Kováč megjegyezte: ha nem jár közben senki az érdekében, akár egy-két hónapra vagy akár fél évre is bebörtönözhetik.⁶¹

Kováč megpróbálta meghívni Csehszlovákiába, ígéretet téve, hogy elintézi számára az állampolgárságot és bevezeti különféle befolyásos körökbe. Azzal hitegette, hogy ezután nyugodtan tovább folytathatja nógrádi tevékenységét, és ha jól végzi a munkáját, még parlamenti képviselő is válhat belőle.⁶² Azzal is próbálta meggyőzni, hogy unokatestvére balassagyarmati alispán,⁶³ és ott is tudna számára hasznos kapcsolatokat intézni. A beszélgetés során Kováč utalt Šulán Nézsán tartott beszédére. A nézsai alkalomról készült jelentésben utalt arra, hogy bizonyos hölgyek jegyzőkönyvbe vették beszédét. Kihangsúlyozta, hogy nem tudja, miért rögzítették, mivel már nincs olyan csendőrség vagy rendőrség, amely vádiratként fogadná el a szlovák nyelven tartott gyűléseket.⁶⁴ Megosztotta továbbá, hogy egy Sentinmaji – lehetséges Szentiványi – nevű, Sziráki járásban tevékenykedő politikai biztos is hallott már a tevékenységéről.⁶⁵ Végül a titkár visszautasított minden ajánlatot és személyleírást adott feletteseinek a provokátorról, hogy nézzenek utána kilétének.⁶⁶

A harmadik alkalommal 1946. január 18-án került összetűzésbe a rendőrséggel. Nézsai községbe január 17-én érkezett meg feleségével együtt azzal a céllal, hogy a Sloboda számait szétossza és rendezze az 1945. november 20-án tartott gyűlés ügyét.⁶⁷ A nézsai gyűlésen részt vett a falu elöljárósága: dr. Frajna András plébános⁶⁸ és a községi bírósági elnök. A közönség a szlovák nyelvű köszöntést követően követelte, hogy előadását magyarul tartsa meg. Miután a titkár bejelentette, hogy aki nem akarja meghallgatni, az távozzon, erre három ember ment ki a teremből. Az alkalmon jegyzőkönyvet is készítettek előadásáról, amelyet átadhattak a hatóságoknak.⁶⁹ A helyi lakosok közül Šulán bizalmi

61 Uo. 1945. december 29., 1. p.

62 Uo. 2. p.

63 Ezzel a kijelentéssel dr. Kovács Jenőre célzott, aki 1945 június 18-tól volt Nógrád-Hont vármegye alispánja. Jakab 1973, 24. p.

64 SNA f. AFS inv. č. 65. 1945. november 20., 4. p.

65 Uo. 1945. december 29., 4. p.

66 Uo. 4–5. p.

67 Uo. 1945. november 20., 1–4. p.

68 Dr. Frajna András. Római katolikus pap. Nézsai plébánosa 1942 és 1947 között. VPKL Plébánia It Nezsai Historia domus 1905–2008, 63. p.

emberét egy Sólyom vezetéknévű rendőr a politikai osztályról ki is hallgatta. A vád szerint az érintett uszító cikket írt a *Slobodába*, így a továbbiakban nem tudta a titkárt segíteni.⁷⁰

Január 18-án virradóra letartóztatták Šulánt és feleségét, majd a körzeti titkárt Keszegre szállították, ahol megkezdődött a vallatása. A november 20-ai események felvázolása után a következőket mondta a rendőröknek: „Azzal, hogy engem így elfogtak, csak meg akarják félemlíteni azokat, akiknek az előadásom tetszett, és Önök félelemben akarják tartani a szlovákokat, ugyanabban a félelemben, mint amiben a korábbi sovíniszta kormány tartotta őket.”⁷¹ A rendőr arra próbálta kényszeríteni, hogy vallja be: arra biztatta a lakosokat, kérvényezzék Magyarország egyes területeinek Csehszlovákiához csatolását. Mivel ennek nem tett eleget, így Rétságára, a járási rendőrségre szállították.⁷² Az általános kérdések után faggatni kezdték, hogy miért hagyta el Pitvarost, és információkat kértek makói tevékenységéről is.⁷³ A kihallgatást vezető rendőr százados azt is kérdezte, hogy folytatott-e toborzó tevékenységet a Nógrád vármegyei szlovákok körében, biztatva őket az áttelepülésre. A titkár ezt tagadta, mire a rendőr kijelentette: „Ha egyszer megpróbálna beszélni arról, hogy a nógrádi szlovákokat áttelepítsék, akkor mi magát megöljük.”⁷⁴

A rendőr századossal folytatott beszélgetést követően Sólyom rendőrhadnagy – egy Csehszlovákiából kiutasított magyar – folytatta tovább a kihallgatást. Kifejtette, tudomásuk van arról, hogy szeptember óta felkereste Bánk és Felsőpetény települést és hogy a helyi alapszervezetek alapításában is részt vett. A titkár véleménye szerint a magyar kormány kétszínű politikát folytatott, mivel a külvilág felé a szlovákokat megillető szabadságjogokat hangsúlyozta, miközben a helyi hatóságokon keresztül módszeresen akadályozta a nemzetiségi szervezkedést és folyóiratok terjesztését.⁷⁵ A beszélgetés közben egy másik rendőr lépett be – szintén egy kitoloncolt magyar –, aki szidalmazásokkal illette a szlovák nemzetiséget.⁷⁶ A rendőr elmagyarázta, hogy a hatóságok azért nézik rossz szemmel a szlovákok szervezkedését a térségben, mert tartanak tőle, hogy a békekonferencia alatt – a szlovák öntudat megerősödése esetén – Csehszlovákia igényt formálhatna Nógrád vármegye egyes részeire vagy teljes területére.⁷⁷

69 SNA f. AFS inv. č. 65. 1945. november 20., 3–4. p.

70 Uo. 1945. december 25.

71 Uo. 1946. január 22., 1–2. p.

72 Uo. 2. p.

73 Uo.

74 Uo. 3. p.

75 Uo. 4–5. p.

76 Uo. 6. p.

77 Uo. 5–6. p.

Rétság után Balassagyarmatra szállították, ahol Kovács Béla, a politikai osztály nyomozója és egy rendőr alezredes hallgatta ki. Az alezredes a magyar elnyomásról kérdezte a titkárt és példának – az alezredes – a saját családját hozta fel, mivel nagyszülei szlovákok voltak, és nem érte őket megkülönböztetés. Ő rendőr alezredes, a testvére pedig nyomozó lett Budapesten, de a szlovák nyelv megtanulását nem tartották fontosnak. A titkár ezzel kapcsolatban a következőket jegyezte fel jelentésében: „Az ilyen emberek nem érezték a magyar elnyomást, mert önként mondtak le a szlovák nyelvükről.”⁷⁸ A következő kihallgatás időpontját január 21-ére tűzték ki, abban a négy napban mindössze kétszer kapott ételt. Ezek miatt fenyegetően lépett fel ellenük és követelte, hogy küldjenek valakit a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól. Január 21-én egy rövid kihallgatás után elengedték.⁷⁹ 1946 februárjában a lakosságcsere-egyezmény megkötése előtt felkereste még Bér, Csővár, Püspökatvan és Legénd településeket is.⁸⁰

2.2. A vármegye keleti területén végzett tevékenység

Ondrej Očovaj Kelet-Nógrád körzeti titkár Šulánnal ellentétben máshogyan építette fel jelentéseit: míg Šulán törekedett egy-egy településről, annak szlovák lakosságáról és tevékenységéről részletesen, összefüggő szöveges formátumban írni jelentéseit, addig Očovaj feltehetően egy mintát követve készítette el ezeket, amelynek összesen 25 pontja volt, de ezek közül is nem mindegyik ponthoz fűzött információt. Részletesebben a jelentések 25. pontjában fejtette ki adott heti tevékenységének legfontosabb történéseit.

Szülőfalujában kezdte meg szervezőmunkáját mint az AFS egyik bizalmi embere.⁸¹ Körzeti titkárként első fennmaradt jelentését az 1945. október 13. előtti heti tevékenységéről írta, melyben kifejtette, hogy a körzet központjának Lucfálvát jelölte ki, ahol egy kis szobában rendezte be irodáját.⁸² A településen feltehetően 1945 szeptembere óta szervezte a Front tevékenységét, amelynek eredményeképpen 24 fő csatlakozott az AFS-hez mint tag. Így a legalább 20 taggal rendelkező településen 1945. október 15-én hozták létre az alapszervezetet, amely az első volt Nógrád-Hont vármegyében.⁸³ Az alapszervezet létrehozása után Lucfálván további 50 tag csatlakozott az AFS munkájához, és Očovaj kifejtette, hogy a falvakban könnyebben tud tagokat toborozni, mint a váro-

78 Uo. 7. p.

79 Uo. 8. p.

80 Uo. Bér és Csővár, 1946. február 22.; Uo. Püspökatvan, 1946. február 22.; Uo. Legénd, 1946. február 27.

81 SNA f. AFS. inv. č. 85. 198/1945. 1945. szeptember 14.

82 Uo. inv. č. 67. 4/1945. 1945. október 13., 1–2. p.

83 *Sloboda*, 1945. november 3., 3. p.

sokban. A Csehszlovákiába való áttelepülés agitálása is elindulhatott, mivel a jelentésében megjegyzi, hogy 26 olyan személy él a településen, aki áttelepülne.⁸⁴ (Bacsa 2024, 129. p.) Október 30-i jelentésében újabb 32 fő csatlakozott, és ismét hangsúlyozta az áttelepülési szándékukat, kiemelve, hogy foglalkozásukat tekintve bányászok szeretnének átköltözni.⁸⁵

1945. november 17-én azt a jelentést tette, hogy nehezen megy a szervezés, hiányolta, hogy ígéretei ellenére a vezetőség még nem kereste fel a körzetet.⁸⁶ Ennek ellenére ugyanazon a napon sikerült megalapítani a körzet második alapszervezetét Sámsonházán.⁸⁷ November 24-ei jelentésében a titkár kiemelte, hogy sokan elmenekültek Csehszlovákiába, ami akadályozta az AFS szervezőmunkáját. Ismételten hangsúlyozta a november 17-i jelentésben foglaltakat: szükségesnek tartaná, hogy a vezetőség tagjai személyesen is keressék fel a területet, mivel a helyiek félnek, és nem hisznek a titkárnak.⁸⁸

A szervezet rendezvényeinek lebonyolításában nagy szerepe volt a szlovák hatóságok részéről dr. Jozef Ambruš⁸⁹ külképviseleti titkárnak. A körzetet először 1945. december 2-án kereste fel.⁹⁰ December 3-án délután három órakor gyűlést tartottak, ahol először Očovaj, majd Ambruš is beszédet mondott. Este nyolc órakor a baptista gyülekezet alkalmán vettek rész közösen.⁹¹ December 9-ei jelentésében az AFS által támogatott szlovák nyelvű iskola alapítása is előkerült Lucfalvával és Sámsonházával kapcsolatban. Korábban a *Slobodában* közölt AFS-becslése szerint Lucfalván 160, Sámsonházán pedig 90 diák beszélt szlovákul.⁹² Lucfalván 150 tagja volt az AFS-nek, ugyanakkor azok, akik az áttelepülést szorgalmazzák nem szívesen támogatták az iskolaügyet, mivel féltek, hogy Magyarországon kellene emiatt maradniuk.⁹³ Ennek ellenére december 15-én

84 SNA f. AFS inv. č. 67. 6/1945. 1945. október 21.

85 Uo. 7/1945. 1945. október 30.

86 Uo. 12/1945. 1945. november 17.

87 Uo. 14/1945. 1945. november 18.; *Sloboda*, 1945. december 1., 5. p.

88 Uo. 19/1945. 1945. november 24.

89 Dr. Jozef Ambruš (1906–?) Középiskolai tanulmányait Trencsénben és Vágújváron végezte, majd egyetemi tanulmányait Franciaországban. Rozsnyón levéltárosként dolgozott, később a Munka- és Szociális Gondoskodásügyi Minisztériumtól az SZKK melletti delegációhoz lett beosztva. A lakosságcsere ideje alatt a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság egyik osztályvezetője. Hatékony propagandát folytatott a későbbi CSÁB V. Esztergomi, VI. Bánhidai és IX. Salgótarjáni körzetekben, elsősorban bányászok körében. Bacsa 2025a.

90 SNA f. AFS inv. č. 67. 20/1945. 1945. december 3.; HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-29-16/b 241/pol/1946. 1946. január 14., 1–2. p.

91 Uo. 20/1945. 1945. december 3.

92 A magyar statisztikai adatok szerint Nógrád-Hont vármegyében 590 diák volt, akik szlováknak számítottak. A *Sloboda* és az AFS becslése szerint 1690 diák élt a vármegye területén, aki szlováknak tartottak. *Sloboda*, 1945. október 6., 4. p.

mind a két településen támogatták a szlovák nyelvű iskola létrehozását,⁹⁴ szavazás róla december 29-én volt, Sámsonházán nem gyűlt össze elegendő diák, Lucfalván 30 gyerekkel tudtak volna indítani iskolát.⁹⁵

1945. december 22-én küldött jelentésében Očovaj nehezményezte, hogy dr. Ambruš az ígérek ellenére december 19-én nem kereste fel a települést. Továbbá azt is jelentette, hogy a hírek szerint a határt lezárták, ami jelentősen visszavetette az áttelepülni vágyók költözési kedvét.⁹⁶ Magyarországról a lakosságcsere-egyezmény ratifikálása előtt átköltözhetek az áttelepülést kérő bányászok, ez volt a lakosságcsere előtelepítési fázisa. (Vadkert 2001, 280. p.) Az AFS helyi megbízottjai csehszlovák diplomaták közreműködésével célzott agitációt folytattak a Nógrád megyei, elsősorban szlovák nemzetiségű bányászok körében. Ennek hatására Lucfalváról és a Salgótarjáni járásból rövid idő alatt tömeges elvándorlás indult meg, amely során családok és egyedülálló bányamunkások jelentkeztek áttelepülésre. A kiköltözések logisztikai hátterét a handlovái bányaüzem biztosította, miközben az érintettek csak korlátozott ingóságot vihetek magukkal. A helyi közigazgatás kezdetben bizonytalanul reagált, mivel a kormány csak 1946. február 2-án adott hivatalos útmutatást az agitáció és az áttelepülések kezelésére. (Bacsa 2024, 129. p., Bacsa 2025a)

A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság által összeállított lista szerint Nógrád-Hont vármegyéből a lakosságcserét megelőzően 276 fő hagyta el.⁹⁷ Ezek közül is kiemelkedett Lucfalva települése, ahonnan 180 fő költözött Csehszlovákiába.⁹⁸ Utólag próbálták összeírni, hogy 1946. augusztus előtt hány személy és honnan érkezett Handlová telepedésére. Összesen 351 gazdasági egység (család) 1824 fővel telepedett le a városban.⁹⁹

93 SNA f. AFS inv. č. 67. 24/1945. 1945. december 9.

94 Uo. 24/1945. 1945. december 15.

95 Uo. 28/1945. 1945. december 29.

96 Uo. 26/1945. 1945. december 22.

97 Balassagyarmat (7 fő), Diósjenő (18 fő), Drégelypalánk (7 fő), Felsőpetény (1 fő), Ipolydamásd (3 fő), Kemence (2 fő), Kóspallag (7 fő), Lucfalva (180 fő), Magyarnándor (2 fő), Márianosztra (6 fő), Nagybörzsöny (5 fő), Nógrád (4 fő), Órhalom (2 fő), Pásztó (3 fő), Salgótarján (7 fő), Sámsonháza (4 fő), Somoskőújfalu (4 fő), Szirák (1 fő), Szob (5 fő), Szuhahuta (2 fő), Vámosmikola (5 fő), Varsány (1 fő). MNL OL XIX-A-15-d-III-8-a Idegen nyelvű kimutatás. Magyarországot az egyezmény megkötése előtt elhagyó személyek. Soznam osób podla §-u 16. Protokolu 1–186. p.; Uo. Dodatok k soznamu odôb podla §-u 16. 6–13. p.

98 MNL OL XIX-A-15-d-III-8-a Soznam osób podla §-u 16. Protokolu 129–132; Uo. Dodatok k soznamu odôb podla §-u 16. 7–9. p.

99 A következő települések és országok fordultak elő lakhely szerint: Bánhida (50 fő), Budapest (7 fő), Dág (213 fő), Dorog (32 fő), Csév (256 fő), Felsőgalla (3 fő), Fis (7 fő), Keszthely (332 fő), Lucfalva (110 fő), Pilisszántó (14 fő), Pitvaros (8 fő), Sárissáp (487 fő), Somor (7 fő), Tardos (51 fő), Tatabánya (100 fő). További két országból úgy, hogy születési helye a családfőnek Magyarország volt: Belgium (16 fő), Franciaország (131 fő). ŠA-N f. OOÚ-H (4. doboz) 555/1946. Lista. 1946. augusztus 23., 1–5. p.

Vadkerty kutatásában azt írja, hogy 1946 márciusában Bánhidát, 1946 júniusában Keszthelyt, Sárissápat, Dág és Dorog települést összesen 1128 fő hagyta el. (Vadkerty 2001, 280. p.) Lucfalva településéről ezen listában 19 gazdasági egység 110 fővel költözött át.¹⁰⁰ Egy későbbi összeírásban, amelyet 1948. augusztus 25-ig vettek fel, az szerepelt Lucfalváról, hogy összesen 108 fő érkezett és élt még a településen.¹⁰¹

Őčovaj az áttelepülés szervezése miatt az év első jelentését nem is küldte el, csak 1946. január 14-én jelentkezett, s kifejtette, hogy már nem csak szavakban van előre-lépés, hanem tettekben is, ami kedvez az agitációnak.¹⁰² Január 21-én filmeket és plakátokat kérvényezett a központtól, amelyek engedélyeztetését a Salgótarjánban állomásozó orosz parancsnoktól kérvényezte.¹⁰³ Február 11-én az újonnan jelentkező bányászokat behívták a rendőrségre,¹⁰⁴ de a február 16-ai jelentésében ezt nem említette meg újra, így nem az áttelepülésük megtiltása miatt rendelték be őket. A vezetőségnek ugyanakkor beszámolt róla, hogy az AFS tevékenysége ellen ellenpropagandát folytatnak, azt terjesztik, hogy az összes AFS-vezető elmenekült Budapestre, és Salgótarjánban a „gyengébbek” maradtak. Ezt nem csak az „egyszerűbb” emberek, hanem az értelmiségiek is terjesztik.¹⁰⁵ A lakosságcsere-egyezmény előtti utolsó jelentésében azt a reményteli kijelentést tette, hogy „nálunk most, hogy az emberek áttelepülnek, nagyon jó beszélnek a Szlovák Államról, így nálunk jobb propaganda nem is lehetne.”¹⁰⁶ Az AFS tagsága így összesen 256 főre növekedett Kelet-Nógrád területén.¹⁰⁷

3. Összegzés

Az AFS Nógrád-Hont vármegye területét két körzetre osztotta: Nyugat- és Kelet-Nógrádra, amelyek élére külön körzeti titkárokat neveztek ki. Nyugat-Nógrádban Ján Šulján tevékenysége elsősorban az elmagyarosodott közösségek megszólítására és a szervezet legitimitásának megteremtésére irányult. Munkáját jelentős nehézségek kísérték: a helyi lakosság bizalmatlansága, a magyar hatóságok rendőri fellépései és megfigyelései, vala-

100 Uo.

101 ŠA-N f. 00Ú-H (9. doboz) 2794/1948. 1948. augusztus 25.

102 SNA f. AFS inv. č. 67. 29/1946. 1946. január 14.

103 Uo. 30/1946. 1946. január 21.

104 Uo. 33/1946. 1946. február 11.

105 Uo. 34/1946. 1946. február 16.

106 Uo. 38/1946. február 23.

107 Az AFS tagságának létszáma településenként: Bokor (8 fő), Cserebérc-p. (1 fő), Kishartyán (1 fő), Kutasó (1 fő), Lucfalva (129 fő), Magyargéc (1 fő), Nógrádmegye (1 fő), Pásztó (1 fő), Salgótarján (25 fő), Sámsonháza (23 fő), Szécsény (2 fő), Zagypálfalva (14 fő). SNA f. AFS inv. č. 67. 1945 október 13. és 1946 február 26. között írt jelentések.

mint a szovjet katonai túlkapások mind akadályozták a szervezést. Csehszlovákiába történő toborzó tevékenységről jelentéseiben nem számolt be, ami arra vezethető vissza, hogy a rendőrség figyelemmel követte tevékenységét. Tevékenysége 1946 közepére fokozatosan ellehetetlenült, majd ő maga is elhagyta Magyarországot. Kelet-Nógrádban Ondrej Očovaj strukturáltabb jelentési rendszerben és következetesebb szervezőmunkával építette ki az AFS hálózatát. Lucfalván és Sámsonházán sikeresen hozott létre alapszervezeteket, amelyek rövid idő alatt jelentős tagságot toboroztak. A körzetben a Front tevékenysége szorosan összekapcsolódott az áttelepülési agitációval, különösen a szlovák nemzetiségű bányászok körében. A hatóságok Šulánnal ellentétben nem zargatták a lakosságcsere-egyezmény megkötése előtt, de később többször is bebörtönözték.

A két körzet tevékenységének összevetése jól mutatja az AFS működésének belső különbségeit és korlátait. Míg Nyugat-Nógrádban a hatósági ellenállás és a társadalmi bizalmatlanság dominált, addig Kelet-Nógrádban az áttelepülés reális lehetősége és a gazdasági motivációk – különösen a bányászat – hatékonyabb mobilizációt tettek lehetővé. Nem utolsósorban a titkárok személyei is hozzájárulhattak: amíg Šulán egy másik vármegyéből „gyökértelenül” érkezett, addig Očovaj helyi születésű volt, és a baptista mozgalom révén olyan településekre is eljutott, ahol a felekezeteknek voltak hívei. Az AFS Nógrád-Hont vármegyei működése összességében hozzájárult a szlovák lakosság politikai aktivizálásához és az áttelepülések felgyorsításához.

Irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

MNL OL A-15 Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság

MNL OL XIX-J-1-j-19-16/b Csehszlovákia

Evangélikus Országos Levéltár

EOL Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület iratai

EOL Nógrádi egyházmegye iratai.

Slovenský Národný Archív

SNA fond Antifasistický Front Slovanov v Maďarsku (1945–1948)

Štátny archív v Banskej Bystrici

ŠA-BB fond Oblastná Osídľovacia úradovňa a fondy národnej obnovy v Rimavskej

Sobote (1946–1955)

Štátny archív v Nitre

ŠA-N fond Odídľovacie úrady Fondu národnej obnovy v Nitre, Osídľovacia úradovňa

Handlovej (1945–1951)

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

VPKL Plébánia It Nezsa Historia domus 1905–2008.

Publikált források, kordokumentumok

1941. évi népszámlálás. 3/a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 1983.
- Bacsa Máté 2025a. A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései Nógrád-Hont vármegye területét érintő körzetekből. I. rész. *ArchívNet*, 25. évf. 4. sz.
- Bacsa Máté 2025b. A Csehszlovák különbizottsági osztály összekötőinek jelentései Nógrád-Hont vármegye területét érintő körzetekből. II. rész. *ArchívNet*, 25 évf. 5. sz.
- Chobot Ferenc 1917. *A Váczi Egyházmegye történeti névtára*. Második rész: A papság életadatai. Vác.
- Gerhát Sándor 1950. *A galgagutai evang. egyházközség történetének rövid összefoglalatja 1900–1949-ig*.
- Leblanc Zsoltné (összeáll.) 1975. *A mai Nógrád megye községeiben 1945-1948 között működő nemzeti bizottságok és földigénylő bizottságok vezetői és tagjai*. Salgótarján. (Kézirat) 47. p.
- Meskó Károly 1930a. *Galgaguta canonica visitationális jegyzőkönyve*.
- Meskó Károly 1930b. *Az egyházközség külső állapota*.
- Raffay Sándor 1933. *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez*. Budapest.
- Schultz Jenő 1950. *A vanyarci ágostai hitvallású evangélikus egyház története 1900.-tól 1950.-ig*.

Korabeli sajtó

- Békehírnök* 1931, 1932, 1935, 1938, 1939
- Sloboda* 1945, 1946
- Új Ember* 1957

Szakirodalom

- Balogh Sándor 2002. *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Budapest.
- Galcsik Zsolt 2005. *Nógrád megye közigazgatási és területi változásai 1872–2005 – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból*, 47. Salgótarján.
- Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest.
- Horváth István 1994. *A nógrádi szlovákok 1920–1938 között*. Salgótarján, Mikszáth Kiadó.
- Jakab Sándor 1973. *Nógrád megye története IV. 1944–1962*. Salgótarján.
- Kugler József 2000. *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944–1948*. Budapest, Osiris–MTA KM. /Kisebbségek Kelet-Közép-Európában, III./
- Szomszéd András–Pálházy László 2000. *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára – 17. Nógrád megye*. Budapest.
- Tilkovszky Lóránt 1989. *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945*. Budapest.
- Tóth Ágnes 1993. *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét.

- Tóth István 2018. *Szlovákok a megamaradás és beolvadás válaszfútján*. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány.
- Vadkerty Katalin 2001. *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*. Pozsony, Kalligram.

Tanulmányok és szakcikk

- Bobák, Ján 1984. Antifašistický Front Slovanov v Maďarsku (1945–1947). In Bielik, František–Baláž, Claude (szerk.): *Slováci v zahraničí 10*. Martin, Matica slovenská, 5–27. p.
- Bacsa Máté 2024. Nógrád vármegyei illegális határátlépők a lakosságcsere idején. In Balog Zoltán–Máté György (szerk.): *Dornyay Béla Múzeum Évkönyve. XLVII. Salgótarján*. 127–143. p.
- Gulyás László 2010. A szlovák–magyar lakosságcsere második világháború alatti diplomáciatörténeti előzményei. In Szederjesi Cecília (szerk.): „Vonatok északra és délnek”. *A második világháborút követő szlovák–magyar lakosságcsere története és következményei*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 50–65. p.
- Lázár György 1981. A népek barátságáért, a reakció és a szovinizmus ellen. *Tiszatáj*, 35. évf. 11. sz. 24–30. p.
- Lázár György 1985. Irányzatok és törekvések a magyarországi szlovákság körében (1945–48). *Történelmi Szemle*, 28. évf. 516–530. p.
- Krupa András 2007. A magyarországi szlovákok és a lakosságcsere. In Molnár Imre–Szarka László (szerk.): *Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Komárom, Kecskés László Társaság, 172–187. pp.
- Momko, Miloš 2009. Antifašistický front Slovanov v Maďarsku. *Fórum spoločenskovedná revue*, 11. évf. 5. sz. 79–94. p.
- Praznovszky Mihály 1987. A Nógrád megyei nemzetiségtörténeti kutatások néhány kérdéséről. *Nógrádi Szemle*, 18. évf. 1. sz. 36–40. p.
- Skala Tamás 2010. Adalékok a csehszlovák–magyar lakosságcsere történetéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 12. évf. 2. sz. 3–22. p.
- Tóth István 2004. A magyarországi szlovákok politikai és politikai jellegű szerveződései (1900–1948) In Ihász István–Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 4*. Budapest, 27–48. p.
- Zólyomi József 1983. Nógrád megyei szlovákok. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX*. 165–175. p.

MÁTÉ BACSA

THE ACTIVITIES OF THE ANTIFASCIST FRONT OF SLAVS IN HUNGARY IN NÓGRÁD-HONT COUNTY
(SEPTEMBER 1945—FEBRUARY 1946)

This study examines the activities of the Antifascist Front of Slavs in Hungary (AFS) in Nógrád-Hont County during the period leading up to the signing of the population exchange agreement. The research aims to demonstrate how the organization's Slovak section contributed to the political mobilization of the Slovak community in Hungary and the preparation for re-emigration to Czechoslovakia from the autumn of 1945 to early 1946. The paper reviews the antecedents of the AFS's establishment, its organizational structure, and its program, followed by a detailed analysis of the operations of the two districts in Nógrád, with a particular focus on the work of the district secretaries. This investigation contributes to a more nuanced understanding of the regional operations of the AFS and the logistical and political preparation for the population exchange.

A láthatóság intézményi technikái a Csemadok történeti átmenetében (1990–2025)*

ISTVÁN GAUČÍK

The Institutional Techniques of Visibility in the Historical Transition of Csemadok (1990–2025)

Keywords: Csemadok; institutional visibility; transparency; accountability; governance; minority civil society; post-socialist transition; organizational learning; statutes; financial governance; digital self-representation

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v28y2026i2.04>

A tanulmány a Csemadok 1990 és 2025 közötti történeti átmenetét a láthatóság fogalma felől vizsgálja. A láthatóság nem kommunikációs eszközt jelent, hanem azt a szervezeti képességet, hogy a döntések, felhatalmazások, pénzügyi mozgások és ellenőrzési pontok követhető, visszakereshető nyomot hagynak.¹ A kiindulópont szerint a posztoszocialista kisebbségi civil intézményekben a mozgalmi örökség és a modern civil elszámoltathatósági elvárások nem váltják egymást, hanem egymásra rétegződnek, ezért az intézményi tanulás feszültségek között zajlik. (Nagy 2022, 13., 41–42. p.)

A vizsgálat négy egymást kiegészítő nézőpontot kapcsol össze: (1) az alapszabályok „önéletrajzszerű” olvasatát, (2) a státutumok indikátoros összevetését (küldetés, struktúra, tagság, döntéshozatal, ellenőrzés, pénzügyek, partnerség, inkluzivitás), (3) a két Csemadok-honlap elemzését, mint online önreprezentációt, (4) a háromszintű Csemadok-szerkezet mérlegfókuszú pénzügyi mintázatait 2022–2024-ben.

A következtetés szerint a Csemadok szabályozottsága 2012 után minőségi ugrást mutat, a professzionizált ernyőszervezet képe stabilizálódik, ugyanakkor tartós vakfoltok maradnak az ellenőrzés, a panasz- és jelzőrendszer, valamint az inkluzivitás kodifikálása terén. A tanulmány alacsony költségű, mégis nagy hatású fejlesztéseket java-

* A tanulmány *A közösség láthatóvá tétele. Alapszabályok, mércék és nyilvánosság a Csemadok történeti átmenetében (1990–2025)* című könyvkézirat legfontosabb téziseit foglalja össze.

1 Az átláthatóság azt jelenti, hogy vannak információk és azok hozzáférhetők. Az elszámoltathatóság több az átláthatóságnál. Felelősségi viszonyokat, visszacsatolást és szükség esetén következményeket is jelent. Vagyis nem elég, hogy „látszik” valami. Annak is látszania kell, hogy ki felel érte, hogyan döntöttek, és mi történik, ha gond van.

sol: választási kódexet és pénzügyi szabályzatot, egységesített online dokumentumtárat, nyilvános beszámolási minimumot és egyszerű kötelezettséglistát. Ezek a lépések a bizalom intézményi infrastruktúráját erősítik és hozzájárulnak a szervezet krízisállóságához.

Nézőpont és tét: belülről és kívülről nézve

A „belülről és kívülről” nézőpont egyszerre módszertani és etikai állítás. Módszertani, mert a Csemadok működésének jelentős része informális tudásként, személyes hálózaton keresztül él. Aki belül van, sok mindent magától értetődőnek tekint, aki kívül van, ugyanerről kevés információt talál. Etikai, mert a szervezet története és közösségi funkciója óhatatlanul érzelmi lojalitásokat mobilizál. Ha a vizsgálat célja a tanulás, akkor a kritika és a megértés közötti egyensúlyt kell megtartani, nem stigmatizálni, hanem láthatóvá tenni a működési logikákat.

A kisebbségi civil intézményekről szóló diskurzusokban gyakori csapda, hogy a konfliktusok személyes történetként rögzülnek. Egy-egy választási vita, ingatlanügy vagy támogatási konfliktus gyorsan „ki a hibás?” kérdéssé alakul. A mechanizmusokra fókuszáló olvasat ezzel szemben azt kérdezi, hogy milyen eljárási pontokon válik lehetővé a félreértés, hol hiányzik a dokumentált felhatalmazás, és hol nincsenek olyan csatornák, amelyek a feszültséget időben kezelhetővé tennék. A szervezet számára ez azért fontos, mert a reputációs kockázat a közpénzes működésben nem csupán pénzügyi, hanem közösségi veszteség is. A bizalomvesztés a részvételt is gyengíti.

A tanulmány tehát nem „belső beszámoló” és nem „külső leleplezés”. Inkább olyan köztes nyelvet keres, amelyben a tagság és a nyilvánosság számára is olvashatóvá válik, hogy a Csemadok milyen intézményi fejlődési pályát futott be 1990 után. E pálya megértése nélkül nehéz reális elvárásokat megfogalmazni, és nehéz megkülönböztetni a strukturális késéseket a tényleges hibáktól.²

2 A tanulmány nem külső, „laboratóriumi” megfigyelői nézőpontból született, hanem egy olyan személyes kötődés és tapasztalatanyag talaján, amely két évtizede kapcsol a Csemadokhoz, alapszervezeti elnökként és választmányi tagként. Az 1990-es évek végén az ipolysági Csemadok-alapszervezet keretében végzett szervezői munka, majd 2009-től a hegysíri alapszervezetben folytatott terepmunka, 2017-től a hegysíri alapszervezet koncepcionális és gyakorlati megújítása nemcsak helyi rendezvények, közösségi szerepvállalás és mindennapi szervezési feladatok formáiban jelent meg, hanem fokozatosan olyan tapasztathalmazá állt össze, amely érzékenyebbé tett a szervezet működésének strukturális sajátosságaira is. A lokális és regionális kultúraszervezés szintjein újra és újra megjelentek és továbbra is megjelennek azok a feszültségek, amelyek a „mozgalmi” örökség és a mai civil szektorra jellemző elvárások, a tagság és az országos szint, illetve az informális gyakorlatok és a formális szabályozottság között húzódnak.

Bevezetés: miért a láthatóság felől?

A Csemadok egyszerre örökségintézmény és jelenkori civil ernyőszervezet. Gyökerei a pártállami tömegszervezeti világba nyúlnak vissza, miközben a rendszerváltás után a szlovákiai magyar közösség identitásőrző és kulturális önszerveződésének legszélesebb bázisú intézményévé vált. E kettősség sajátos szervezeti „teherrel” jár. A mozgalmi legitimáció és a mai civil normák – jogbiztonság, átlátható döntéshozatal, ellenőrizhető közpénzhasználat, konfliktuskezelés – nem egy időpontban és nem egyformán épülnek be a mindennapi működésbe, ezért a szervezetben és a róla szóló nyilvánosságban periodikusan visszatérnek a bizalommal, felelősséggel és szabályozottsággal kapcsolatos viták. (Nagy 2022, 141–170. p.)

A tanulmány kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a Csemadok megértését ma már kevésbé segítik az egyes személyekhez kötődő történetek, sokkal inkább a működési mechanizmusok – döntési láncok, felhatalmazások, dokumentáltság, kontroll és beszámolás – szisztematikus vizsgálata. A szerző ezért tudatosan „semleges mezőt” próbál létrehozni. Nem „igazságügyi” rekonstrukciót nyújt, és nem vitairatot ír, hanem a szervezetet szociológiai értelemben vett intézményként olvassa, amelyben a láthatóság intézményi technikákkal teremthető meg. A kérdés nem az, hogy volt-e konfliktus, hanem az, hogy a konfliktus kezelése követhető-e, indokolható-e, és utólag is ellenőrizhető-e.

A láthatóság fogalma ebben a keretben a működés olvashatóságát jelenti: ki mit döntött, milyen felhatalmazással, milyen eljárásban, és milyen nyomot hagy mindez a tagság és a nyilvánosság számára. Az átláthatóság nem erkölcsi bizonyítvány, hanem intézményi technika, amely csökkenti a személyfüggőséget. Az elszámoltathatóság nem büntető logika, hanem visszacsatolás, amely a tanulás és korrekció feltételeit teremti meg.

E megközelítés négy egymásba kapaszkodó elemzési síkra épül. Először a kisebbségi civil mező fogalmi koordinátáit tisztázza. Másodszor az alapszabályok változásait elemzi, mint a szervezeti önkép lenyomatait. Harmadszor indikátorokkal számszerűsíti, milyen pontokon közelít a szervezet a civil „jó kormányzás” minimumaihoz, és hol maradnak vakfoltok. Negyedszer a digitális nyilvánosság és a számviteli önleírás felől olvassa a szervezetet. A honlapok és a mérlegadatok azt mutatják meg, mi válik hozzáférhető tudássá, és mi marad informális háttértudás.

1. Bizalom, átláthatóság és felelősség: a működés társadalmi feltételei

A bizalom a civil szervezetek működésében nem pusztán „jó hangulat”, hanem koordinációs erőforrás. Ott válik igazán láthatóvá, amikor megrendül, amikor a tagság vagy a tágabb közösség azt érzi, hogy a döntések nem követhetők, a felelősség nem világos, vagy a pénzügyi mozgások magyarázat nélkül maradnak. A bizalomhiány sajátos

módon hat a kisebbségi közösségi intézményekben. Mivel a Csemadok a szlovákiai magyar kulturális identitás egyik hordozója, a kritika könnyen identitásvitává alakul, és a konfliktusok polarizálhatják a közösséget. (Ebrahim 2003, 813–829. p.)

Az átláthatóság ilyen helyzetben kétirányú „védőpajzs”. A tagság felé védelem, mert csökkenti az álhírek és félreértések terét. A határozatok, beszámolók és szabályok hozzáférhetősége lehetővé teszi, hogy a viták ne sejtésekből, hanem tényekből induljanak ki. A külső nyilvánosság felé azért védelem, mert a közpénzek felhasználását „olvashatóvá” teszi. Nemcsak azt, hogy mennyi pénz érkezett, hanem azt is, milyen feltételekkel, milyen kötöttségekkel és milyen elszámolási renddel.

A felelősség kérdése a Csemadok esetében különösen összetett, mert a szervezet háromszintű struktúrában működik. (Varga 2005, 405–411. p.) Ha egy alapszervezet hibázik, az reputációs kockázatot jelent az országos szervezetre nézve is, ha az országos szint döntései nem követhetők, az helyben gyengítheti a részvételt. A felelősség ezért nem „felfelé mutogatás” vagy „lefelé tolás”, hanem felhatalmazási és beszámolási lánc. A lánc ott törik meg, ahol a döntési kompetenciák nem egyértelműek, vagy ahol az egyesületi dokumentáció nem hozzáférhető.

A tanulság nem az, hogy a Csemadok „átláthatatlan”, hanem az, hogy a posztmozgalmi működésből örökölt, személyes koordinációra épülő technikák mellett a nyilvános elszámolás és jogorvoslat technológiái lassabban épültek ki. Ez a késés nem rendkívüli, a posztszocialista civil mezőben általános jelenség. A kérdés inkább az, hogy a szervezet képes-e ezt a történeti örökséget úgy integrálni, hogy a 21. századi elvárásoknak is megfeleljen, és közben megőrizze a helyi autonómiák mozgásterét.

2. Fogalmi keret: kisebbségi civil társadalom, governance és legitimáció

A civil társadalom klasszikus értelmezésében az önkéntes társulások tere részben független az államtól és a piactól. Közvetíti az igényeket, kapcsolatokat épít és részvételi csatornákat teremt. (Pietrzyk-Reeves 2008, 76. p.)

A kisebbségi civil társadalom ennél érzékenyebb koordinátarendszerben működik. Nem csupán „civil szervezetek kisebbségi tagozata”, hanem etnikai-kulturális alapú önszerveződési tér, amelyet jogi, nyelvi és szimbolikus aszimmetriák formálnak. Ilyen helyzetben a modernizáció és a nemzetállami logika nem kiegyenlítősen hat. A többségi nacionalizmus erősödése gyakran védekező reflexeket, záródást és lojalitás-kényszert termel, miközben a közösségi intézményeknek a mindennapi túlélés technikáit kell fenntartaniuk. (Székely 2012, 60. p.)

Ebből következik, hogy a kisebbségi civil intézményekben a „részvétel” és a „pluralizmus” sokszor sajátos alakzatban jelenik meg. A kulturális lojalitás létezhet anélkül, hogy a formális tagsági részvétel erős lenne. A közösségi energia gyakran alkalmakhoz és ügyekhez kötődik, nem pedig intézményi rutinokhoz. A szervezeti feladat ilyenkor

nem pusztán a toborzás, hanem olyan csatornák és szolgáltatások építése, amelyek az alkalmi részvételt befogadják és idővel kötődéssé alakítják.

A vizsgálat központi fogalma a governance, mely nemcsak testületek és tisztségek, hanem irányítás, ellenőrzés, belső szabályozás és beszámolás összefüggő rendszere.³

A governance minőségét az elszámoltathatóság és az átláthatóság adja. Elszámoltatható az a szervezet, amely döntéseit és erőforrás-felhasználását indokolni tudja és korrekcióra kényszeríthető. Átlátható az, amelyben a működés nem informális tudásként, hanem dokumentált, hozzáférhető információként is létezik. (Anheier 2005, 72., 76., 225., 237–239., 241, 254. p.)

Kisebbségi civil intézményekben mindez a legitimáció „háromszögében” válik különösen élessé: a tagság, a tágabb közösség és az állami/donori támogatási rendszerek egyszerre jelentenek elvárást és erőforrást. A támogatás nem pusztán pénz, hanem eljárásrend, hiszen kijelöli, milyen dokumentumokat kell megőrizni, mit tekint a rendszer „rendben lévőnek”, és milyen minimumokat vár el a szervezettől. Amikor a döntések „belülről” születnek, a tisztességes eljárás követhetősége még fontosabb. A bizalom nem személyes, hanem eljárási konstrukcióvá válik. (Morauszki 2012, 104–106., 108–112. p.)

3 A governance-rendszer fogalma azt jelenti, hogy egy szervezetet – legyen az állami intézmény, vállalat, alapítvány vagy civil egyesület – milyen módon irányítanak és működtetnek. Ide tartozik, hogy kik döntenek, miről döntenek, milyen szabályok szerint járnak el, hogyan oszlanak meg a felelősségek, és milyen módon ellenőrzik egymást az egyes szereplők. A governance tehát nem azonos a governmenttel, vagyis a kormánnyal. Nem egy konkrét kormányzati szervet jelent, hanem azt a keretet, amelyen belül a döntéshozatal, az irányítás és az ellenőrzés zajlik.

Egy szervezet governance-rendszere magában foglalja az alapszabályt, a különféle belső szabályzatokat (például szervezeti és működési szabályzat, pénzügyi szabályzat, etikai kódex), a döntéshozó testületek és tisztségviselők (közgyűlés, elnökség, igazgatótanács, felügyelőbizottság stb.) pontos feladat- és hatásköreit, valamint azokat az eljárásokat, amelyek a döntések előkészítését, meghozatalát és végrehajtását szabályozzák. Ugyanígy a governance-rendszer része az átláthatóság és az elszámoltathatóság módja is: hogyan, milyen formában számol el a szervezet a tagságnak, a támogatóinak vagy a nyilvánosságnak, miként követhető nyomon a döntések indoklása, illetve a pénzeszközök felhasználása.

Amikor azt mondjuk, hogy egy szervezet governance-rendszerét erősíteni kell, az azt jelenti, hogy világosabbá, átláthatóbbá és következetesebbé kell tenni a döntéshozatalt, csökkenteni a személyi függéseket és az informális alkukat, valamint beépíteni olyan ellenőrzési és visszacsatolási mechanizmusokat, amelyek csökkentik a visszaélések lehetőségét, és hosszú távon erősítik a bizalmat. A jól működő governance-rendszer lényege, hogy a szervezet működése ne egyes személyek jóindulatától vagy informális befolyásától függjön, hanem átlátható, szabályokon és intézményesített eljárásokon alapuló keretek között valósuljon meg.

3. Rétegek és feszültségek: a Csemadok szervezeti átmenete (1990–2025)

A Csemadok 1990 és 2025 közötti átalakulása nem egyetlen fordulat, hanem rétegek egymásra csúszása. A késő szocialista mozgalmi piramis logikája – felülről szervezett koordináció, informális lojalitások, „magától értetődő” szereposztások – a rendszerváltás után sem tűnik el, inkább új környezetben kezd működni. Ezzel párhuzamosan a jogi és finanszírozási feltételek civil szervezeti nyelvet kényszerítenek ki (egyesületi működés, jogi személyek, felelősség és nyilvántartás).

A szervezeti átmenet egyik fő dilemmája, hogy miként tartható fenn a helyi kezdeményezések mozgástere, miközben országos szinten is tiszta felhatalmazási és beszámolási láncokra van szükség. A Csemadok esetében különösen hangsúlyos a „kétféle Csemadok” tapasztalat: a központi szint, illetve a területi választmányok politikai-ideológiai legitimációs terhei és a helyi alapszervezetek mindennapi kulturális munkája nem mindig illeszkedik egymáshoz zökkenőmentesen. A konfliktusok gyakran nem rossz szándékból, hanem a szintek közötti információáramlás, kompetenciahatárok és dokumentáltság hiányosságaiból születnek.

Az alapszabályok ebben a folyamatban egyszerre szolgálnak tükörként és eszközként. Tükör, mert a szövegben sűrítve jelenik meg a szervezet önképe: mit tart a közösség feladatának és milyen nyelven beszél önmagáról. Eszköz, mert a statútumok kijelölik a felelősség határait és megmutatják, mit tesznek láthatóvá, illetve mit hagynak homályban. Amikor például a tagsági jogok, a jogorvoslat vagy az ellenőrzés csak sejtetve jelenik meg, a működés könnyen személyfüggővé válik, amikor viszont eljárások és dokumentálási minimumok épülnek be, csökken az improvizáció tere és lehetősége.

A rétegzettség három fő szála a statútumokban is kirajzolódik: (1) a kulturális-identitásörző mozgalmi szerep nyelve; (2) a többfunkciós ernyőszervezet intézményi elemei; (3) a modern civil működés felé tett lépések, amelyek a döntés, felelősség, ellenőrzés és pénzügyi eljárásrend explicit kimondásában mérhetők. A tanulási folyamat nem lineáris, vannak gyorsabb és lassabb szakaszok, és vannak olyan területek, amelyek tartósan késnek. (Végh–Varga 2003, 127–176. p.; www.csemadok.sk; www.csemadok.hu.eu.)

4. Mozgalmi piramistól jogi személyek hálózataig: az alapszabályok önéletrajzszerű olvasata

Az alapszabályok „önéletrajzszerű” olvasata azt jelenti, hogy a szövegeket nem pusztán jogi mellékletként, hanem szervezeti önleírásként kezeljük. Az 1990-es évek statútumai erősen küldetés-központúak. A magyar közösség kulturális életének szervezése, az anyanyelvi műveltség fejlesztése, az identitás és érdekvédelem hangsúlyos. A nyelvezet retorikus, a mozgalmi reflexek erősek, miközben a civil működés technológiai – válasz-

tási eljárások, visszahívhatóság, független ellenőrzés, panaszkezelés – alig vagy egyáltalán nem jelennek meg.

1993 és 1997 körül a szervezeti önkép tisztul, a struktúra áttekinthetőbbé válik, de a demokratikus verseny és ellenőrzés kodifikációja továbbra is gyenge. A tagság alapelvei ugyan rögzítettek, mégis hiányzik a jogok tételes kibontása: információhoz jutás, javaslattétel, belső kifogás, panasz. A pénzügyi fejezetben megjelenik a vagyonkezelés, de a kötelezettségvállalás, költségvetés és zárszámadás eljárási rendje még nem épül ki.

A következő nagyobb lépés 2003–2006 körül látható. Ekkor a Csemadok ernyőszervezeti képe letisztul, intézményi elemek jelennek meg, bővül a vagyon- és pénzügyi rész, és érzékelhető a civil szabályozási nyelv hatása. Ugyanakkor a részvételi csatornák és a független ellenőrzés technikái ekkor sem válnak a statútum központi részévé, ami később sérülékenységi pont maradhat.

2012-től minőségi ugrás figyelhető meg. A professzionizált, stabil ernyőszervezet képe bontakozik ki, a tagsági és pénzügyi keretek, partnerségi logika kontúrai, valamint a működés részletesebb rögzítése jelenik meg. A 2016-os és 2021-es változatok inkább konszolidálnak és finomhangolnak. A 2025-ös alapszabály egyszerre tekinthető folytatásnak és korrekciónak, mert egyszerűsíti a csúcson lévő struktúrát (például bizonyos testületek megszüntetésével), a felhatalmazás láncát tisztítani igyekszik, és több ponton közelebb hozza a szabályozást a civil „jó kormányzás” elvárásaihoz (például az ingatlanvagyon feletti testületi kontroll elvi erősítésével és a regionális kiegyensúlyozottság elvének kódolásával).

A statútumtörténet fő tanulsága mégsem az, hogy „van” vagy „nincs” modern civil működés, hanem az, hogy a szervezet a saját múltjával vitázva, arra reflektálva keresi a jövő formáit. A normák és a gyakorlat közötti távolság sokszor jelentős, mégis éppen a normák létezése jelzi a tanulási folyamatot. A kulcskérdés: miként lehet olyan sokszintű struktúrát fenntartani, amely mozgásteret ad helyben és közben országos szinten átlátható, felelősséggel járó irányítást biztosít? (Farkas 2022, 189–190. p.)

4.1. Három réteg, három legitimációs nyelv: identitás, intézmény, eljárás

Az alapszabályokban megjelenő három réteg – identitásörző mozgalom, intézményi ernyőszervezet, modern civil működés – nem csupán tematikus bontás, hanem három különböző legitimációs nyelv. Az identitásörző nyelv a közösségi szolgálat és a kulturális küldetés morális nyomására épít: „mi vagyunk a közösség intézménye”. Az intézményi nyelv a funkciók és kapacitások rendjére épít: „mi koordinálunk, összekötünk, reprezentálunk”. A modern civil nyelv pedig eljárási legitimitást kínál: „mi úgy működünk, hogy ellenőrizhető, igazságos és kiszámítható legyen”.

E három nyelv nem békésen egymás mellett él, hanem időnként egymás ellen fordul. Konfliktushelyzetben gyakori, hogy a küldetésnyelv „felülírja” az eljárási nyelvet. A

kritika hűtlenségként jelenik meg és a belső viták gyorsan identitásvitává alakulnak. Ugyanakkor a közpénzes működés és a digitális nyilvánosság logikája egyre inkább kikényszeríti az eljárási legitimitást. A küldetés önmagában nem elég, ha a döntések és pénzügyek nyomai nem követhetők.

Az intézményi nyelv köztes jellegű. Egyszerre használhatja a küldetés retorikáját és az eljárások technikáit. Amikor a statútumok bővülnek és részleteződnek, sokszor az történik, hogy a szervezet megpróbálja a közösségi küldetést intézményi rendbe fordítani. Hatásköröket ír le, testületeket nevesít és dokumentálási minimumokat vezet be. A modernizáció itt nem a „demokratizálás” automatikus szinonimája, hanem szabályozottsági tanulás. A működés kiszámíthatósága nő, miközben a részvételi technikák (verseny, visszahívhatóság, jogorvoslat) csak részben erősödnek.

A három réteg egymásra csúszása magyarázza azt is, hogy miért marad tartósan gyenge az ellenőrzés és az inkluzivitás. Ezek a területek az eljárási legitimitás „kemény magjához” tartoznak. Konfliktusok kezelését, kockázatok azonosítását és társadalmi sokféleség tudatosítását igénylik. Ha a szervezeti kultúra alapvetően bizalmi és személyes koordinációra épül, a kritikus észrevételek könnyen támadásnak minősülnek, melyek a szervezet egysége ellen irányulnak. A kihívás ezért nemcsak szabályozási, hanem kulturális. A szervezetnek el kell hinnie, hogy a panaszrendszer, az összeférhetlenség és az audit nem gyanúsít, hanem védi.

A rétegek közötti kiegyensúlyozás egyik lehetséges eszköze a „közérthető intézményi történet”. Ha a szervezet képes röviden elmondani, hogyan születik egy döntés, hogyan lehet kifogást emelni, hogyan kezelik a pénzügyi költötségeket, akkor a küldetésnyelv és az eljárási nyelv nem egymás ellen, hanem egymást erősítve működik. A láthatóság ebben az értelemben narratív munka is: a szabályok nemcsak léteznek, hanem érthetővé válnak.

A statútumok olvasásakor érdemes külön figyelni a fogalomhasználat változására. A „közösség”, „kultúra”, „érdekvédelem”, „partnerség”, „szolgáltatás” és „nyilvánosság” nemcsak szavak, hanem szervezeti prioritások jelzői. Amikor például a partnerség fejezete bővül, az arra utal, hogy a szervezet egyre inkább projekt- és hálózati logikában gondolkodik. Amikor a pénzügyi fejezet részletezettebbé válik, az nem feltétlenül „pénzügyi fordulat”, hanem annak felismerése, hogy a közösségi küldetés erőforrás-felhasználással jár és ezt a tagság felé is érthetővé kell tenni.

A rétegek egymásra csúszása azt is jelenti, hogy a szervezetben egyszerre több „időréteg” működik. Egyes alapszervezetek a helyi közösségi élet ritmusában élnek, ahol a döntés gyors, a koordináció személyes és a bizalom a közvetlen kapcsolatokból táplálkozik. Az országos szint ezzel szemben egyre inkább adminisztratív időben működik (határidők, pályázati ciklusok, beszámolási rendek, jogi megfelelés). Ha e két időréteg között nincs egyensúly, a konfliktusok elkerülhetetlenek. A helyi szint „felesleges papírmunkát” lát, az országos szint pedig „kockázatot” és „olvashatatlanságot”. A lát-

hatóság intézményi technikái éppen ezt segíthetik. Közös minimumokat teremtenek anélkül, hogy uniformizálnák a helyi életet.

A modern civil standardok beépülésének egyik legfontosabb kockázata a túlzott formalizálódás. Amikor a szabályozás elidegeníti az önkénteseket és a szervezet elveszíti közösségi energiáját. Ez a veszély valós, ezért a reformoknak arányosnak és célzottaknak kell lenniük. A tanulmány javaslatai ezért nem „mindenre szabály”, hanem néhány kritikus csomópont megvilágítása (választás, pénzügy, panaszkezelés, nyilvános dokumentumtár). Ezek a pontok adják azt a minimális keretet, amelyben a közösségi energia biztonságosan működhet.

A rétegek között létezhet termékeny szinergia is. A mozgalmi örökség adhat erős küldetésnyelvet, amely vonzza a részvételt, az intézményi rend adhat hálózatot és kapacitást, a modern civil technikák pedig stabilizálhatják a bizalmat és csökkenthetik a reputációs kockázatot. A láthatóság akkor válik valódi erőforrássá, ha a szervezet képes e három réteget nem egymás ellenségeként, hanem egymást erősítőként kezelni.

4.2. Statútum és mellékszabályzatok: hogyan legyen a szabályozás látható és használható?

A statútumok és a mellékszabályzatok viszonya a modern civil működés egyik kulcskérdése. Sok szervezet azért nem ír mindent az alapszabályba, mert rugalmasságot akar – a részletszabályokat könnyebb külön szabályzatokban módosítani. Ez észszerű megoldás, de csak akkor, ha a mellékszabályzatok léteznek, naprakészek és hozzáférhetők. Ha a statútum elvileg utal rájuk, de a gyakorlatban nincsenek, vagy nem találhatók meg, akkor a szabályozás „lyukas”. A kritikus pontokon éppen ott marad homály, ahol a bizalomnak kapaszkodóra lenne szüksége.

A Csemadok esetében a statútumok fejlődése azt mutatja, hogy bizonyos területek – különösen a pénzügyek és a döntéshozatal – egyre részletesebbé váltak, mégis több kulcselem mellékszabályzatokra hárul. Ilyenek lehetnek a választási eljárások részletszabályai, az összeférhetetlenségi rend, a fegyelmi és panaszkezelési eljárás, valamint a pénzügyi kötelezettségvállalás technikai protokolljai. E megoldás önmagában nem rossz, sőt professzionális szervezeteknél gyakori. A kockázat az, hogy a mellékszabályzatok a szervezet belső világában „készségként” élnek, de a tagság és a nyilvánosság számára nem válnak láthatóvá.

A láthatóság erősítéséhez ezért nem feltétlenül az alapszabály újabb bővítése a megfelelő út, hanem egy szabályozási tervrajz létrehozása. Egy ilyen térkép azt jelentené, hogy a szervezet egy oldalnyi áttekintésben felsorolja: mely dokumentumok szabályozzák a működés egyes területeit, hol érhetők el, mi a hatályos verzió és mikor frissítették. Ez lehet a honlapon „Hatályos dokumentumok” menüpont. A tagság számára ez mindenféleképpen segítség: nem kell az egész erdőt ismernie, elég, ha tudja, merre van az ösvény.

A mellékszabályzatok bevezetésének egyik gyakori akadálya a kapacitáshiány. Itt segítenek a sablonok. A szervezet készíthet egyszerű mintadokumentumokat az alapszervezetek számára: pénztárkezelési rend, projektlista, kötelezettséglista, határozati kivonat. A sablonok nem uniformizálnak, hanem adminisztratív terhet vesznek le a helyi önkéntesekről. A központi szint így nem „ellenőriz”, hanem támogat.

A statútum és mellékszabályzatok együtt alkotják a „láthatósági infrastruktúrát”. Ha a dokumentumok rendezettek, hatályosak és hozzáférhetők, a szervezet belső vitái is könnyebben kezelhetők. A konfliktusok nem a személyek szintjén ragadnak, hanem eljárási kérdéssé válnak: mi volt a szabály, hogyan alkalmaztuk, hol kell pontosítani. Ez a szervezeti tanulás alapja.

A szabályozási térkép mellett fontos a dokumentumok „életciklusának” kezelése. A modern szervezetekben nem elég egyszer megírni egy szabályzatot, azt időnként felül kell vizsgálni és jelezni kell, mikor frissítették. Ezt szolgálhatja egy egyszerű verziószám és dátumozás. A honlapon például minden dokumentumnál szerepelhet: hatályos ettől–eddig, elfogadta (testület), legutóbb felülvizsgálta (dátum). Ez minimális munka, mégis radikálisan növeli a jogbiztonságot.

A statútum és szabályzatok egyik gyakori buktatója a fogalomhasználat eltérése. Ha a statútum „elnökséget” említ, a szabályzat pedig „vezetőséget”, vagy ha a pénzügyi dokumentumokban másként nevezik a szinteket, az zavarhoz vezet. A láthatóság egyik technikája ezért a terminológiai egységesítés: egy rövid fogalomjegyzék, amely a honlapon is megjelenhet (természetesen ezek pontos szlovák megfelelői is szükségesek).

A mellékszabályzatok rendszerében külön figyelmet érdemel a képzés és támogatás. Egy ernyőszervezetben a helyi önkéntesek nem feltétlenül rendelkeznek pénzügyi-jogi rutinnal. Ha a központi szint nemcsak szabályt ad, hanem rövid útmutatót és képzést is, az növeli a megfelelést és csökkenti a konfliktusokat. A láthatóság tehát nemcsak dokumentum, hanem kompetencia. A szabályokat használni is tudni kell.

A szabályozási infrastruktúra akkor válik élővé, ha a szervezet a saját kommunikációjában is hivatkozik rá. Például választási időszakban a honlapon megjelenhet a jelölési rend rövid kivonata. Pályázati időszakban a pénzügyi kötelezettségek listája, konfliktus esetén pedig a panaszkezelési csatorna. Így a dokumentumtár nem statikus archívum, hanem működésbe ágyazott tájékoztatás.

A statútum és mellékszabályzatok végső célja az, hogy a szervezet működése ne csak „jó szándék” legyen, hanem kiszámítható rend. Ha ez a rend látható, akkor a Csemadok a saját küldetését is biztonságosabban tudja teljesíteni. A kulturális munka és közösségépítés nem válik adminisztratív viták és bizalmi krízisek áldozatává.

5. Governance-indikátorok: töréspontok, vakfoltok és reformtérkép (1990–2025)

Az indikátoros olvasat abban segít, hogy az alapszabályok változásait ne pusztán leíró kronológiaként, hanem szervezeti „kockázati térképként” értelmezzük. Az indikátorok azt jelzik, mennyire teszi kiszámíthatóvá a státútum a döntést, a felelősséget és az elszámolást. Nem azt, hogy „szerethető-e” a szervezet, vagy hogy mennyire sikeres a kulturális teljesítménye.

A pontozás három töréspontot rajzol ki.⁴ 1990 és 1997 között alacsony, de stabil szint azonosítható. A küldetés és a struktúra valamelyest körvonalazott, a tagság és döntéshozatal technikái viszont gyengék, az ellenőrzés és pénzügyi eljárásrend alig jelenik meg. 2003–2006 között középszintű intézményesülés figyelhető meg. Az ernyőszervezeti funkciók bővülnek, a pénzügyi és partnerségi fejezetek erősödnek, mégis hiányoznak a panasz- és jelzőrendszer, valamint a független felülvizsgálat eszközei. 2012 után pedig a professzionalizáció és a civil jogi-eljárási nyelv egyértelműen megjelenik.

Az indikátorok tematikus olvasata azt mutatja, hogy két terület tartósan a háttérben marad, mégpedig az ellenőrzés és az inkluzivitás. Az ellenőrzésnél nemcsak az ellenőrző testület formális létezése a kérdés, hanem a független felülvizsgálat, a jelzési lehetőségek, a panaszok kezelése és a konfliktusok eljárási mederben tartása. Inkluzivitásnál pedig az, hogy a szervezet mennyire teszi láthatóvá, illetve tudatosan törekszik-e arra, hogy a döntéshozó fórumok összetétele tükrözze a tagság sokféleségét. A reprezentáció többnyire területi és szervezeti szintekben artikulálódik, a modern értelemben vett sokféleség (társadalmi nemek, eltérő élethelyzetek) kevésbé jelenik meg a normákban.

Az indikátorok gyakorlati haszna a reformok tervezésében van. A cél nem a státútum további „túlszabályozása”, hanem az, hogy legyenek alacsony költségű, mégis nagy hatású minimumok. Ilyen lehet egy választási kódex, amely tisztázza a jelölés, verseny, visszahívhatóság és összeférhetetlenség rendjét, egy pénzügyi szabályzat, amely rögzíti a kötelezettségvállalás és beszámolás minimumait, valamint egy panasz- és jelzőrendszer, amelyet a tagság érthetően és biztonságosan használhat. Ezek az elemek nem gyengítik, hanem erősítik a szervezetet. A személyi konfliktusokat eljárási keretbe terelik és csökkentik a reputációs kockázatot.

5.1. Indikátorok részletes metszete

A governance-indikátorok nyolc csoportja tematikus metszetet ad arról, hol erősödött meg a szabályozottság és hol maradt el. A küldetés indikátora azt mutatja, hogy a szer-

4 Ennek részletes módszertani kifejtésére itt nincs lehetőség, de a könyvkézirat tartalmazza.

vezet milyen nyelven fogalmazza meg önmagát. A korai statútumokban a politikai-jogi egyenlőség és a kisebbségi jogérvényesítés retorikája erősen jelen van, később a kulturális és közösségi szolgáltatói funkciók kerülnek előtérbe. A küldetés nyelvének változása ugyanakkor nem depolitizációt jelent, hanem a civil intézményi szerep megerősödését.

A szervezeti struktúra indikátora a mozgalmi piramisból hálózatszerű renddé alakulás történetét teszi mérhetővé. A 1990-es években a központi logika és a járási/területi közvetítők szerepe dominál, később egyre erősebb lesz az önálló jogi személyek hálózata, ahol az alapszervezetek, területi szervek és szakmai társulások összekapcsolódása adja a szervezet tényleges erejét. A strukturális formalizálódás azonban csak akkor válik „jó irányítássá”, ha a hatáskörök és felhatalmazások világosan követhetők.

A tagság indikátora az önkéntesség és a jogok kodifikáltságát méri. A tagság elvi nyitottsága a statútumokban többnyire megjelenik, a tagsági jogok tételes kibontása viszont későn és részlegesen. Itt a civil modernizáció egyik kulcsa a tájékoztatás: a tagok akkor tudnak részvételi jogokat gyakorolni, ha tudják, mit kérhetnek, hol férhetnek hozzá dokumentumokhoz, és milyen csatornákon jelezhetnek problémát. A tagsági jogok kibontása ezért nem bürokrácia, hanem részvételi infrastruktúra.

A döntéshozatal indikátora a választási és határozathozatali eljárások olvashatóságát méri. A Csemadok esetében a döntéshozatal sokáig erősen testületi, delegált logikát követ, ami a területi reprezentációt erősíti. A gyenge pont nem feltétlenül a testületiség, hanem a verseny és visszacsatolás technikáinak hiánya, a jelölési rend, visszahívhatóság, összeférhetetlenség és a határozatok nyilvánossága.

Az ellenőrzés indikátora a legkritikusabb. A belső ellenőrző funkció formálisan több korszakban megjelenik, de a független felülvizsgálat, panaszkezelés, jelzőrendszer és audit mechanizmusai tartósan alulfejlettek. Ennek egyik oka történeti: a mozgalmi kultúrában a konfliktusok kezelése gyakran informális mediáció, nem eljárási rend. A közpénzes működésben azonban ez már nem elegendő, mert a reputációs kockázat gyorsan nyilvánossá válik.

A pénzügyek indikátora azt mutatja, mennyire explicit a költségvetés, vagyonekezelés és kötelezettségvállalás rendje. A statútumok idővel bővülnek, de a részletes pénzügyi szabályzatok gyakran a statútumon kívüli mellékszabályzatokra szorulnak. Ez önmagában nem probléma, ha e mellékszabályzatok elérhetők, naprakészek és összhangban vannak a nyilvános beszámolási gyakorlattal.

A partnerség indikátora a szervezet beágyazottságát méri (szerződéses együttműködések, alapítványi kapcsolatok, intézményi partnerek). A Csemadok erőssége, hogy történetileg széles hálózattal rendelkezik, ugyanakkor a partnerségi logika átláthatósága – például a projekt- és támogatáslisták nyilvánossága – még erősíthető.

Végül az inkluzivitás indikátora jelzi, mennyire reflektál a statútum a társadalmi sokféleségre. A regionális kiegyensúlyozottság elve megjelenhet, a generációk bevonása is hangsúlyos lehet, ám a társadalmi nemek közti egyenlőség vagy a különböző élet-

helyzetű csoportok részvételi esélyeire vonatkozó tudatos vállalások többnyire hiányoznak. Az inkluzivitás itt nem ideológiai program, hanem szervezeti fenntarthatóság. A tagsági bázis megújulása és a közösségi legitimáció hosszú távon csak sokféle részvételi út mellett lehetséges.

5.2. Töréspontok történeti értelmezése: mi változik 1990–1997, 2003–2006 és 2012 után?

A három jelzett töréspont nem csupán pontszámváltozás, hanem a poszt szocialista civil mezőben általános mintázat helyi megjelenése. Az 1990–1997 közötti stabil alacsony szint azt jelzi, hogy a szervezet elsődlegesen küldetés- és identitásközpontú volt, miközben a demokratikus technikák és az ellenőrizhető eljárások még nem váltak belső szükségletté. A politikai és kulturális átmenet turbulens környezetében az „életben maradás” és a hálózati kontinuitás volt a fő szempont. Ilyen helyzetben a formális szabályozottság gyakran tehernek tűnik és a szervezet a személyes koordinációra támaszkodik.

A 2003–2006 közötti középszintű intézményesülés a funkciók bővülésével és a közpénzes működés erősödésével függ össze. Amikor egy szervezet egyre több projektet és partnerséget kezel, a pénzügyi és vagyonkezelési fejezetek óhatatlanul bővülnek. A statútumokban ilyenkor megjelennek a civil szektor szabályozási nyelvének elemei, így a beszámolási pontok, ellenőrző funkciók, dokumentálási elvárások. A részvételi és jogorvoslati technikák azonban sokszor még mindig a háttérben maradnak, mert a szervezet a növekedést nem belső demokratizálási programként, hanem intézményi kapacitásépítésként éli meg.

A 2012 utáni ugrás a professzionalizáció jele. A szervezet ekkor már olyan ernyőszervezetként jelenik meg, amelynek működését nem lehet pusztán helyi önkéntességre és személyes koordinációra építeni. A feladatok és hatáskörök részletes rögzítése, a partnerségi logika és a pénzügyi keretek tisztázása mind arra utal, hogy a szervezet „megtanulja” a civil jogi-eljárási nyelvet. A 2021-es és 2025-ös változatok inkább konszolidálnak, finomhangolnak.

A töréspontok értelmezésénél fontos, hogy az óvatos formalizálódás nem feltétlenül hiba. Kisebbségi közösségi intézményekben a bizalom, a személyes kapcsolatok és a lokális koordináció sokszor a működés alapja. A kérdés az, hogy a személyes koordináció mellé képes-e a szervezet olyan eljárási minimumokat építeni, amelyek krízis idején is működnek. Itt jelenik meg a láthatóság mint krízisállóság, tehát ha a döntések és pénzügyek nyomai olvashatók, a konfliktusok kevésbé rombolják le a reputációt.

A 2025 utáni korszak kihívása tehát kettős. Egyrészt a professzionalizációt úgy kell fenntartani, hogy a helyi mozgástér ne sérüljön. Másrészt a modern governance „kemény magját” – panaszkezelés, audit, összeférhetetlenség, inkluzivitás – úgy kell beépíteni, hogy az ne idegen testként hasson, hanem a közösségi küldetést védő esz-

közként. E kettős cél eléréséhez a statútum önmagában nem elég, mellékszabályzatok, gyakorlatok és nyilvános kommunikáció is szükséges.

A korai korszakban a statútumok „puha” szabályozottságát gyakran a közösségi szükséglet és a politikai környezet magyarázza. Az 1990-es években a szervezetnek egyszerre kellett újraértelmeznie önmagát és fenntartania a működés folytonosságát. Ilyenkor a szabályozás sokszor kompromisszum volt. Elég formális ahhoz, hogy illeszkedjen az új jogrendhez, de elég rugalmas ahhoz, hogy ne törje meg a meglévő hálózatokat. A demokratikus technikák késlekedése ezért részben adaptív, a szervezet nem akarta túl gyorsan „átírni” a belső működést.

A középszakaszban (2003–2006) a kulcskérdés a bonyolódás, hiszen a Csemadok egyszerre bővítette tevékenységeit és próbálta kezelni a több szintből fakadó koordinációs költségeket. A statútumok bővülése sokszor e költségek formalizált válaszaként értelmezhető. A formalizálódás azonban itt még inkább „intézményi”, mint „demokratikus”. A szervezet működőképességét növeli, de nem feltétlenül erősíti a tagsági kontroll és jogorvoslat módszereit.

A 2012 utáni korszakban a legfontosabb változás a szervezet „hivatásszerűvé” válása bizonyos funkciókban. Nem azt jelenti, hogy a Csemadok professzionális intézményként minden tekintetben „kész”, hanem azt, hogy a működés komplexitása eléri azt a szintet, ahol az informális koordináció már nem elég. Ekkor kerül előtérbe a pénzügyi és partnerségi logika, és ekkor válik a nyilvánosság is erősebb tényezővé. A döntések egy része már nem maradhat belső tudás.

A 2025-ös finomhangolások értelmezhetők úgy is, mint a „felhatalmazási lánc” tisztításának kísérletei: a csúcson lévő testületi struktúra egyszerűsítése, a közgyűlés súlyának növelése, a titkári-irodai funkciók megerősítése. E lépések a professzionalizációt erősítik, ugyanakkor épp ezért fontos, hogy a demokratikus és ellenőrzési mechanizmusok is lépést tartsanak. Ha a döntési kompetenciák koncentráltabbak, az ellenőrzés és jogorvoslat hiánya még látványosabb kockázattá válhat.

A töréspontok alapján tehát kétféle modernizáció különíthető el: intézményi modernizáció (struktúra, szerepek, pénzügyi rend) és demokratikus-ellenőrzési modernizáció (verseny, panasz, audit, inkluzivitás). A Csemadok esetében az első jóval gyorsabb volt, mint a második. A tanulmány javaslatai ezt a kiegyensúlyozást célozzák, nem a struktúra további bonyolításával, hanem a hiányzó kontrollpontok beépítésével.

5.3. Ellenőrzés és panaszkezelés: a bizalom intézményi infrastruktúrája

Az ellenőrzés és jogorvoslat kérdése a Csemadok esetében nem technikai melléklet, hanem a bizalom intézményi infrastruktúrája. A posztmozgalmi működésben a konfliktusok gyakran informális mediációval oldódnak meg (tekintély, személyes kapcsolat, helyi kompromisszum). Ez sokszor gyors és hatékony, amíg a konfliktus kicsi és a felek közös normarendszerben mozognak. Amint azonban erőforrások (pénz, ingatlan, pozí-

ció) és külső nyilvánosság kapcsolódik a vitához, az informális megoldások könnyen kevésnek bizonyulnak. Ilyenkor a szervezet számára két kockázat keletkezik: (1) belső kockázat, mert a tagok igazságtalannak vagy részrehajlóknak érzik a megoldást; (2) külső kockázat, mert a nyilvánosság a konfliktust botrányként értelmezi, és a szervezet nem tudja megmutatni, hogy létezik tisztességes eljárása.

A modern civil governance ezért legalább három szinten gondolkodik ellenőrzésről. Az első a belső pénzügyi és adminisztratív ellenőrzés (szabályos kötelezettségvállalás, dokumentálás, aláírási rend, pénztárkezelés). A második a szervezeti ellenőrzés, melynek objektív megjelenítője a felügyeleti/ellenőrző testület, amely nem az operatív vezetés része, és amelynek világos jogosítványai vannak betekintésre és jelentésre. A harmadik a jogorvoslat és panaszkezelés, egy olyan csatorna, amelyen a tagok és érintettek biztonságosan jelezhetnek, és amely dokumentált, határidőkhöz kötött eljárással válaszol. (Howard 2002, 168. p.)

A Csemadok statútumtörténete azt mutatja, hogy a szervezeti ellenőrzés bizonyos elemei beépültek, ugyanakkor a harmadik szint – panasz- és jelzőrendszer – tartósan gyenge maradt. Ez részben kulturális okra vezethető vissza. A kisebbségi közösségben a nyílt konfliktus gyakran kerülendő, mert a közösségi kohéziót értékként kezelik. A panaszrendszer azonban nem a kohézió ellen van, hanem annak védelmében. Keretet ad a konfliktusnak, hogy az ne személyes rombolás, hanem eljárási vita legyen.

Az intézményi önkép egyik dilemmája, hogy a panaszkezelés ne váljon „feljelentő kultúrává”, és ne bénítsa meg a szervezetet. Ezt az arányosság elvével lehet kezelni. A panaszok kategorizálhatók: (a) információhiány és félreértés, amely gyors tájékoztatással kezelhető; (b) eljárási kifogás, amely a döntéshozatal szabályosságát érinti; (c) etikai vagy pénzügyi aggály, amely mélyebb vizsgálatot igényel. A csatornák ehhez igazíthatók: egyszerű ügyfélszolgálati válaszidő, formális kifogáskezelési rend, és külön etikai/ellenőrzési eljárás.

A transzparencia kulcsa, hogy a panaszrendszer ne „titkos” legyen. Nem az ügyek tartalmát kell nyilvánossá tenni, hanem a rendszert, hogy hová lehet fordulni, milyen határidők vannak, ki jogosult vizsgálni, milyen döntések születhetnek, és hogyan lehet fellebbezni. Ha ez a rendszer a honlapon is látható, az már önmagában reputációvédő. Jelzi, hogy a szervezet számol konfliktusokkal és intézményesen kezeli őket.

A független felülvizsgálat kérdése hasonló. Egy ernyőszervezetben nem mindig reális drága auditokat bevezetni minden szinten, de a kockázatalapú gondolkodást igen. A szervezet meghatározhat küszöbököt. Bizonyos összeg felett vagy bizonyos vagyonkezelési típusnál külső könyvvizsgálat vagy tanácsadói felülvizsgálat szükséges, kisebb egységeknél pedig standardizált belső ellenőrzési lista és mintavételes ellenőrzés is elég. A lényeg, hogy legyen követhető logika, ne ad hoc reakció. (Rorimpandey-Gustomo 2025, 20–28. p.; <https://www.councilofnonprofits.org>)

Az összeférhetetlenségi és etikai szabályok szintén a láthatóság részei. A poszt-mozgalmi kultúrában a szerepek gyakran összefonódnak. Ugyanaz a személy szervez,

dönt és képvisel. A modern governance nem azt mondja, hogy ez tilos, hanem azt, hogy legyenek átlátható korlátok és deklarációk. Például, hogy ki írhat alá szerződést, ha érintett, hogyan kell bejelenteni az érintettséget, mikor kell kizárni magát a döntésből. Ezek a szabályok nem bizalmatlanságot, hanem tisztességes eljárást teremtenek.

Összességében az ellenőrzés és panaszkezelés fejlesztése a Csemadokban nem „plusz teher”, hanem a szervezet hosszú távú krízisállóságának egyik legolcsóbb biztosítása. A hiányzó elemek beépítése – akár mellékszabályzatok, akár belső protokollok formájában – azt üzeni, hogy a közösség intézménye nemcsak kulturális küldetést visz, hanem a rábízott erőforrások felelős kezelését is vállalja.

Az ellenőrzés gyakorlati bevezetésénél a „szerepek tisztasága” szintén alapelv. Egy ernyőszervezetben könnyen összeecsúszik a stratégiai irányítás, az operatív végrehajtás és az ellenőrzés. Ha ugyanazok a személyek döntenek, hajtanak végre és ellenőriznek, akkor a rendszer sérülékeny. Nem feltétlenül visszaélés miatt, hanem mert nincsenek külső tükrök. A szerepek tisztítása nem személycsereként értelmezendők, hanem szabályként, hogy ki milyen minőségben szólhat bele, milyen dokumentumokhoz fér hozzá, és milyen formában számol be.

A másik alapelv a „nyomképzés”: a döntések és pénzügyi lépések legyenek visszakereshetők. Ez nem jelent túladminisztrálást. Egy rövid határozati kivonat, két aláírási rend, és egy egyszerű kötelezettségvállalási űrlap már javítja a követhetőséget és a konfliktusoknál is véd. Ha később vita van, a felek nem emlékezetből vitatkoznak, hanem dokumentumokból.

A harmadik alapelv a „kockázatalapú ellenőrzés”. Nem minden egység, nem minden döntés ugyanolyan kockázatú. A szervezetnek érdemes meghatározni, mely pontok hordoznak nagy reputációs és pénzügyi kockázatot, pl. ingatlanügyek, nagyobb támogatások, hosszú távú fenntartási vállalások, illetve személyi összeférhetlenségek. Ezeknél a pontoknál kell erősebb kontrollt alkalmazni, máshol elég a minimum.

A panaszkezelésnél a „visszacsatolás” a kulcs. A panaszrendszer csak akkor épít bizalmat, ha a tagok azt tapasztalják, hogy a jelzés nem eltűnik, hanem választ és – ha szükséges – korrekciót hoz. Ezt szolgálja a nyilvános eljárási rend mellett a belső tanulás, évente egy rövid, anonimizált összegző jelentés arról, hány jelzés érkezett, milyen típusúak voltak és milyen tanulságok születtek. Ez nem botránykeltés, hanem intézményi önreflexió.

A jogorvoslat intézményi minimuma az, hogy a tagság tudja, hová fordulhat, és hogy a döntéseket milyen eljárásban lehet felülvizsgálni. A felülvizsgálat nem a döntések megkérdőjelezése, hanem a tisztességes eljárás biztosítása. Ha nincs felülvizsgálat, a tagság frusztrációja „kijárás” és pletyka formájában jelenik meg, ami sokkal rombolóbb hatású. Az ellenőrzés és panaszkezelés fejlesztése tehát nem csak a „rend” kedvéért fontos. (Power 1997)

Kisebbségi közösségi intézményben a konfliktusok gyakran túlmutatnak az ügyön, identitás és lojalitás kérdései tapadnak rájuk. Minél inkább eljárási mederben tartható

a vita, annál kisebb az esélye, hogy a konfliktus a közösséget megosztó törésvonallá váljon. A láthatóság itt közösségvédelmi funkciót tölt be.

5.4. Inkluzivitás és reprezentáció: a tagsági bázis megújulásának kérdése

Az inkluzivitás indikátora első pillantásra idegennek tűnhet egy hagyományosan kulturális identitásörző intézmény esetében. A Csemadok azonban nemcsak kulturális szolgáltató, hanem tagsági közösség is. A tagság társadalmi összetétele idővel változik, generációk cserélődnek, települések előregednek vagy urbanizálódnak, és a kulturális részvétel formái átalakulnak. Ilyen helyzetben az inkluzivitás nem „divatos program”, hanem szervezeti alkalmazkodás. Képes-e a szervezet különböző élethelyzetű tagokat bevonni, és képes-e a döntési fórumok összetételét úgy alakítani, hogy az a tagság valóságát tükrözze.

A statútumokban gyakran erős a területi reprezentáció logikája. Ez kisebbségi helyzetben érthető, mert a közösségi élet területileg tagolt és a helyi szervezetek adják az identitás infrastruktúráját. A regionális kiegyensúlyozottság elvének megjelenése ezért pozitív. Kódolja, hogy az országos irányításnak tekintettel kell lennie a különböző térségek sajátosságaira. Ugyanakkor az inkluzivitás nem merül ki a területben. A társadalmi nemek, a társadalmi rétegek, a fogyatékkal élők, a kisgyermekes családok, az idősek vagy a periférikus településeken élők mind eltérő részvételi akadályokkal szembesülhetnek.

A modern civil szervezetekben az inkluzivitás gyakran két szinten jelenik meg: (1) normatív szinten, azaz kimondott elvként és célként; (2) működési szinten, azaz konkrét részvételi eszközökben. A Csemadok statútumai a normatív szintet csak részben teszik láthatóvá. A generációk bevonásának hangsúlyozása például erősség lehet, de a társadalmi nemek közti egyenlőség vagy a hátrányos helyzetű csoportok részvételi esélyeinek tudatosítása többnyire hiányzik. Ennek oka nem feltétlenül ellenállás, sokszor inkább a történeti örökség: a szervezet önmagát területi és funkcionális hálózatként gondolja el, nem társadalmi sokféleségként.

Az inkluzivitás fejlesztése ezért nem „ideológiai fordulat” kell legyen, hanem fokozatos, a szervezeti logikához illeszkedő vállalás. Például a jelölési és választási kódexben megjelenhet a sokféleségre való törekvés elve, a rendezvények és programok tervezésénél tudatosíthatók a hozzáférhetőségi szempontok, a kommunikációban megjelenhet a különböző korosztályok és élethelyzetek megszólítása. A cél nem kvóták azonnali bevezetése, hanem az, hogy a szervezet láthatóvá tegye, számol a tagság heterogenitásával.

Az inkluzivitás és a láthatóság összefügg. Ha a szervezet nyilvánosan megmutatja, hogyan lehet bekapcsolódni, milyen csatornák vannak a részvételre és hogyan lehet konfliktust jelezni, akkor a részvétel növekedhet. A honlapok elemzésének egyik tanulása éppen az, hogy az új belépők számára a belépési pontok kulcsfontosságúak. Ha

a tagsági tájékoztatás és jogok-kötelezettségek közérthető, az önmagában inkluzív hatású.

Végül az inkluzivitásnak van reputációs dimenziója is. A kisebbségi civil intézmények gyakran a közösség „kirakataként” is működnek, külső partnerek, támogatók, sajtó figyeli őket. Ha a szervezet képes megmutatni, hogy a közösség nem homogén, és hogy a részvétel többféle élethelyzetből lehetséges, akkor a legitimációja stabilabb. Az inkluzivitás így nem mellékes, hanem a hosszú távú fennmaradás egyik feltétele.

Az inkluzivitás gyakorlati oldala sokszor a programprofilban jelenik meg először. A szervezet rendezvényei, versenyei, emléknapjai, klubjai és képzései olyan „kapuk”, amelyeken keresztül a különböző csoportok beléphetnek. Ha a programok többféle részvételi formát kínálnak – rövid, családbarát események, online részvételi lehetőségek, kisebb létszámú műhelyek –, akkor a tagság megújulása könnyebb. Az inkluzivitás tehát a szervezeti innováció egyik terepe, a közösségi munka formáinak megújítása.

Az alapszabályok és honlapok láthatósági fejlesztése itt is segít. A belépési pontok egyszerűvé tétele (hogyan lehet taggá válni, milyen jogok és kötelezettségek vannak, hová lehet fordulni) különösen azoknak fontos, akik nem rendelkeznek történeti beágyazottsággal. A régi tagok gyakran „ismerik a rendszert”, az újaknak a rendszernek kell megmutatnia magát. A láthatóság így az inkluzivitás eszköze.

Az inkluzivitás és reprezentáció kérdésében érdemes különválasztani a „jelenlétet” és a „hangot”. Lehet, hogy bizonyos csoportok jelen vannak a tagságban, mégsem jutnak hanghoz a döntéshozatalban. Itt a jelölési és választási mechanizmusok a kulcsok. Ha a jelölés informális, a már beágyazott hálózatok újratermelik önmagukat. Ha a jelölés nyitott, átlátható és versenyképes, akkor új szereplők is megjelenhetnek.

A szervezet számára reális cél lehet, hogy a testületi összetételek bemutatásánál ne csak nevek szerepeljenek, hanem rövid szerepleírások és felelősségi körök, valamint a tisztségviselők elérhetőségei. Ez nemcsak átláthatóság, hanem inkluzivitás: az érdeklődők könnyebben találnak kapcsolódási pontot.

Végül a kisebbségi civil intézmények inkluzivitása összefügg a közösség önképével. Ha a szervezet képes azt közvetíteni, hogy a „szlovákiai/felvidéki magyar” lét többféle élethelyzetben megélhető, akkor a tagság egyben befogadás is lesz. A láthatóság ebben a keretben nemcsak adminisztratív technika, hanem a közösségi önértelmezés része.

6. Online önreprezentáció: a honlap mint belépési pont és elszámoltathatósági felület

A digitális nyilvánosság a kisebbségi civil intézmények számára egyszerre lehetőség és kényszer. Lehetőség, mert a közösségi jelenlét és a legitimáció egyik fő terepe, kényszer, mert a közpénzek felhasználásával kapcsolatos társadalmi elvárások egyre inkább az online hozzáférhetőség minimumait is kikényszerítik. A honlap nem csupán

kommunikációs felület, hanem a szervezet „virtuális kirakata”, ahol eldől, mi válik közös tudássá, és milyen szerepfelfogás – mozgalmi örökségintézmény vagy modern civil nagyintézmény – kerül előtérbe.

A két vizsgált honlap (csemadok.sk és csemadok-hu.eu) összevetése strukturált szempontok mentén történik. A kérdés az, hogy milyen módon és részletességgel jelennek meg a normatív dokumentumok, a döntéshozó testületek és tisztségviselők, a határozatok, a pénzügyi beszámolók, valamint a belső ellenőrzési és etikai mechanizmusok. Külön figyelmet kapnak a belépési pontok, így a tagsághoz kapcsolódó tájékoztatás, a belépés és kilépés rendje, a tagdíjfizetés és jogosultságok közérthető bemutatása, és a helyi szervezetek megtalálhatósága.

A csemadok.sk erőssége a történetileg felhalmozott tartalmi gazdagság, ugyanakkor a tartalmak egymáshoz való viszonya, időszerűsége és átláthatósága egyenetlen. Tipikus probléma, amikor a legfontosabb normatív dokumentum nem naprakészen hozzáférhető, vagy a határozati archívum hiányos, így a tagság kívülről inkább a személyi összetételekről kap képet, a döntések tartalmáról és következményeiről viszont alig. Ezzel szemben a csemadok-hu.eu rendezettebb országos archívumként működhet, különösen a normatív dokumentumok és határozatok tekintetében, de a teljes szervezeti logika itt sem rajzolódik ki minden ponton.

Mindkét felületnél közös hiány, hogy a döntéshozatali lánc, a pénzügyi információk, valamint a belső ellenőrzési és etikai mechanizmusok a nyilvánosság számára csak részben vagy nem megfelelően hozzáférhetők. Különösen érzékeny terület a panaszkezelés és az összeférhetetlenség nyilvános megjelenítése, valamint az adatkezelés és adatvédelem. A digitális működésben ez már a felelős intézményi kultúra része, nem mellékkérdés.

A tagsági és felhasználói nézőpont beemelése megmutatja, miért nem elég a belső „magától értetődőség”. A régi, beágyazott tagok sok működési elemet informális tudásként hordoznak, ám az érdeklődők és potenciális új tagok számára a honlap az elsődleges tájékoztató pont. Ha itt hiányoznak a jogok és kötelezettségek, a panaszkezelés és a pénzügyi transzparencia elemei, az bizalmi deficithez vezethet. A nyilvános átláthatóság tehát nem formalitás, hanem a jövőbeli tagsági bázis és partneri hitelesség feltétele.

6.1. Részletes honlapelemzés: tartalom, hatályosság, határozatok, beszámolók és adatvédelem

A honlapok elemzésében érdemes különválasztani a „tartalmi gazdagságot” és a „környázási láthatóságot”. Egy oldal lehet információban gazdag, mégis kevésbé átlátható, ha a tartalmak nincsenek rendezve, nincs egyértelműen jelzett „hatályos” dokumentumtár és a döntéshozatal nyomai nem követhetők. A láthatóság minimuma az, hogy az érdeklődő rövid idő alatt megtalálja, mi a szervezet küldetése, milyen testüle-

tek döntenek, kik a tisztségviselők, hol vannak a határozatok, hogyan lehet taggá válni és hol érhetők el a beszámolók.

A csemadok.sk esetében a történeti archívum és a széles tartalmi felhalmozás erősség, ugyanakkor a normatív „gerinc” több ponton hiányos vagy egyenetlen. Ha egy hatályos alapszabály „feltöltés alatt” jelöléssel szerepel, az nemcsak technikai hiba, hanem jogbiztonsági probléma. A tagság és a nyilvánosság számára nem világos, melyik szöveg az irányadó. Hasonlóan, ha a határozati archívum csak régi közgyűlések döntéseit tartalmazza, a szervezet irányítása kívülről időrendben és tartalmilag is nehezen követhető.

A csemadok-hu.eu erőssége a rendezettebb országos archívum és a normatív dokumentumok koncentráltabb megjelenítése. Ugyanakkor mindkét felületnél kérdés, hogy a dokumentumok „belépési pontként” működnek-e, vagy inkább archivált állományok. A modern civil átláthatóság nemcsak pdf-ek közzététele, hanem a dokumentumok értelmezhető beágyazása, tehát rövid magyarázatok, dátumozás, hatályosság jelzése és a kapcsolódó határozatok/eljárások összekötése.

Az etikai és panaszkezelési mechanizmusok nyilvános megjelenítése különösen fontos. Ha a honlap nem jelzi, hogy a szervezet számol konfliktusokkal, és intézményesített, követhető módon kívánja kezelni őket, akkor krízis idején a nyilvánosság csak a botrányt látja, a korrekciós csatornákat nem. Ugyanez igaz az összeférhetetlenségi rend és a belső ellenőrzés bemutatására.

A digitális működésben ma már megkerülhetetlen az adatkezelés és adatvédelem. A tagsági adatok kezelése, hírlevél-feliratkozások, kapcsolati űrlapok mind olyan pontok, ahol a felelős intézményi kultúra láthatóvá válik. Ha az adatkezelési gyakorlat csak töredékesen jelenik meg, az arra utalhat, hogy a governance-szempontok tudatosítása szervezeti szinten még nem teljes.

A honlapok fejlesztési iránya ezért nem pusztán dizájnkérdés. Olyan minimális, de következetes architektúra szükséges, amely a láthatóságot szolgálja. „Hatályos dokumentumok”, „Határozatok”, „Beszámolók”, „Etika és panaszkezelés”, „Tagság és belépés”, „Szervezeti térkép” menüpontok, egységes dátumozás és kereshetőség. Ezek a lépések a tagság bizalmát is erősítik, mert a szervezet kiszámíthatóbbnak és professzionálisabbnak látszik, anélkül, hogy elveszítené közösségi karakterét.

7. Közpénz és digitális nyilvánosság: miért gyorsul fel a láthatósági kényszer?

A közpénzek logikája a civil szervezetekben nem csupán finanszírozási kérdés, hanem legitimitási viszony. A támogatás feltételeket és elvárásokat hoz (beszámolót, nyilvántartást, ellenőrizhetőséget). Ez a logika különösen erős a poszt szocialista térben, ahol a civil szektor részben állami és önkormányzati forrásokra épül, és ahol a „civil” sokszor nem autonóm piaci alap, hanem közfeladat jellegű kulturális szolgáltatás. A kisebbségi

kulturális szervezeteknél ez még inkább igaz, mert a kulturális infrastruktúra fenntartása részben közpolitikai kérdés.

A közpénzes működésből fakadó átláthatósági elvárások két szinten működnek. Az egyik a jogi-minimum szint, a határidők, beszámolási formák, nyilvános regiszterek. A másik a társadalmi-minimum szint, ahol a nyilvánosság elvárja, hogy a szervezet a saját nyelvén is el tudja magyarázni, mire ment a támogatás, milyen eredmények születtek és milyen vállalások maradtak a szervezeten. Ez a második szint nem mindig írható elő jogszabállyal, mégis a bizalom alapja.

A Csemadok esetében a háromszintű szerkezet miatt a közpénz logikája különösen kényes. A helyi alapszervezetek gyakran kis összegű – többségében önkormányzati – támogatásokból és tagdíjakból működnek, miközben az országos és területi szintek nagyobb projekteket kezelhetnek. Ha a beszámolási minimumok nem egységesek, a nyilvánosság számára a szervezet mozaikká esik szét. Egyes egységek professzionálisan dokumentálnak, mások alig láthatók. A reputáció azonban közös: egy botrány vagy félreértés az egész ernyőszervezetet érintheti.

A digitális nyilvánosság a közpénz logikáját felgyorsítja. A döntések és beszámolók nemcsak a tagság belső ügyei, hanem percek alatt külső viták tárgyai lehetnek. Ezért a „láthatóság” ma már reputációmenedzsment is, de nem marketing értelemben. Inkább proaktív átláthatóság, tehát a hatályos dokumentumok, határozati archívum, beszámolók és rövid magyarázatok rendezett közzététele. A proaktív nyilvánosság csökkenti a pletykák terét és a konfliktusokat visszavezeti az eljárások és tények világába.

A közpénzek felhasználásának láthatósága ugyanakkor nem jelentheti a helyi autonómiák elfojtását. A cél nem az, hogy minden alapszervezet ugyanúgy működjön, hanem az, hogy legyen közös minimum, amely alá a dokumentáltság és elszámolás nem süllyedhet. A minimumok éppen a mozgásteret védik. Ha a tartalékok és kötöttség látható, a szervezet tudatosabban tervez, kevésbé lesz kiszolgáltatott és könnyebben tud új forrásokat bevonni.

A láthatósági kényszer erősödésének egyik oka a támogatási piac szerkezetének változása. A projektek gyakran időben korlátozottak, a támogatások feltételesek és a szervezeteknek egyre több adminisztratív megfelelési feladatot kell teljesíteniük. Ilyen környezetben a pénzügyi kötöttségek és halasztott bevételek kezelése nemcsak könyvelési technikák, hanem kockázatkezelés. Ha a szervezet nem látja előre a vállalásait, könnyen csúszásba kerülhet és reputációs veszteséget szenvedhet.

A digitális nyilvánosság ugyanakkor nemcsak külső kényszer, hanem belső eszköz is. Egy jól felépített dokumentumtár és beszámolási gyakorlat tehermentesíti az országos apparátust, csökkenti az ismétlődő kérdések számát, egységesíti a tájékoztatást, és megkönnyíti a helyi egységek adminisztratív támogatását. A nyilvánosság így belső „tudástárként” is működik.

A közpénz logikájához kapcsolódik a felelősségi körök tisztázása is. Ha világos, hogy melyik szint milyen döntést hozhat, és melyik szint milyen beszámolási kötelezettséggel tartozik, akkor a szervezet kevésbé lesz kiszolgáltatott a félreértéseknek. A háromszintű szerkezetben különösen fontos, hogy legyenek standardizált, egyszerű sablonok (határozati kivonat, pénzügyi kivonat, projektlista, kötelezettséglista). Ezek nem uniformizálnak, hanem a helyi munka nyelvét összekötik a támogatási és nyilvánossági elvárások nyelvével.

A digitális láthatóság fejlesztése a kisebbségi civil intézményekben gyakran forrás-hiányba ütközik. Éppen ezért értékesek az alacsony költségű megoldások, egységes menüszerkezet, hatályosság jelzése, dátumozott archívum, letölthető sablonok, és rövid magyarázó szövegek. A cél nem professzionális portálok létrehozása, hanem olyan stabil „minimálarchitektúra”, amelyben a szervezeti működés alapidokumentumai és nyomai könnyen megtalálhatók.

Végül fontos kiemelni, hogy a nyilvánosság nem ellenség, hanem tárgyalópartner. A közösségi intézmény akkor tud hosszú távon stabil maradni, ha képes saját maga elmondani a történetét – nemcsak ünnepi narratívákban, hanem a működés mindennapi nyelvén is. A láthatóság ezért egyszerre demokratikus és reputációs erőforrás. Lehetővé teszi a részvételt és csökkenti a bizalmi válságok esélyét.

8. Mérlegfókuszú pénzügyi olvasat: mozgástér, kötöttség és ritmus a háromszintű szerkezetben (2022–2024)

A mérlegfókuszú pénzügyi olvasat abból indul ki, hogy a beszámoló nem pusztán technikai kimutatás, hanem a szervezet formalizált önleírása. A számviteli nyelv egyszerre teszi láthatóvá a pénzmozgás pályáját és a kötöttségek természetét. A kötelezettségek, passzív elhatárolások és halasztott bevételek megmutatják, mennyi a tényleges mozgástér és mennyi az „előre lekötött” vagyon. (Ebrahim 2003, 813. p.; Saxton–Guo 2011, 270–295. p.) Ez különösen fontos egy háromszintű szerkezetben, ahol országos, területi és helyi egységek eltérő kapacitásokkal és eltérő kockázati profilokkal működnek.

A 2022–2024-es pénzügyi adatok esetében, mivel egységes mérleg sorok mentén vezetnek, a vagyon összetétele ugyan összehasonlítható, ugyanakkor a bevételek kiadások belső szerkezete nem látható, ezért több következtetés csak valószínű mintázatként fogalmazható meg.⁵

5 A jelen elemzésben részben jelzett mérleg- és beszámoló adatok nem „egyedi” vagy éppen eltitkolt, illetve csak belső használatra szánt kimutatások, hanem a szlovákiai beszámolási rendhez kötött, standardizált struktúrában előálló nyilvános információk. 2022-től a beszámolók (és a kapcsolódó dokumentumok) benyújtása és közzététele alapvetően elektronikus csatornához és a Számviteli Beszámolók Nyilvántartása (Register účtovných závierok, továbbiakban RÚZ) eljárásrendjéhez kapcsolódik. A RÚZ a szlovák pénzügyi igazgatási infrastruk-

A mérlegfókuszú értelmezés középpontjába három egymásra épülő kérdés kerül. Az első a mozgástér: mennyi a ténylegesen használható pénzkészlet. Ennek egyszerű közelítése a pénzeszközök és a kötelezettségek viszonya. A második a kötöttség: milyen mértékben ülnek a vagynon olyan tételek, amelyekhez feltételek, önrészek, fenntartási vállalások vagy időbeli elhatárolások kapcsolódnak. A harmadik a ritmus: a három év együtt mit mond a működés stabilitásáról.

A rangsorok és tendenciák célja nem minősítés, hanem profilrajz. Az adatok alapján óvatos tipológia rajzolható meg. Működnek stabil pénzkészlettel rendelkező, mérsékelt hullámzású szervezetek, eseményvezérelt, projektszerűen ingadozó egységek, valamint tartósan szűk mozgástérű, kötöttségekkel terhelt működésű szervezetek. Fontos, hogy e kategóriák nem „jó” vagy „rosszak”, hiszen gyakran településszerkezet, aktivitási forma, programprofil és adminisztratív kapacitás alakítja őket.

A pénzügyi láthatóság fejlesztése nem feltétlenül igényel drága rendszereket. A legkisebb ráfordítású, mégis nagy hozamú megoldások közé tartozik egy éves projekt- és támogatáslista rövid pénzügyi kivonattal, egy egyszerű kötelezettséglista (önrész, visszafizetési feltételek, fenntartási vállalások), valamint rögzített pénztárkezelési rend és pénztárkészlet-korlát. Ha ezek társulnak nyilvános beszámolási minimummal, a beszámoló „közbizalmi felületté” válik, akkor nemcsak számokat közöl, hanem érthető történetet is.

túrában működő, nyilvános közzétételi felület, amely lehetővé teszi a beszámolók és egyes kapcsolódó dokumentumok keresését, megtekintését és letöltését. A rendszer a felhasználó számára kétféle információt nyújt: metaadatokat az „elszámolási identitásról” (IČO, DIČ, jogi forma, tevékenységi besorolás, székhely) és a beszámolási dokumentumokat év szerint. A Csemadok-szervezetek esetében külön előny, hogy a központi szervezet RÚZ-adatlapja (mint azonosítható „elszámoló egység”) összeköti a pénzügyi idősorokat a szervezet jogi igazgatási keretével és a későbbi összehasonlításokban hivatkozási pontként működik. Fontos tulajdonság, hogy a nyilvános hozzáférés időmélvsége intézményileg kijelölt, ugyanis a RÚZ 2014. január 1-jétől látja el feladatát, és kötelezően a 2013. december 31-ére vagy azt követően összeállított dokumentumokat publikálja. Ez az elemzésben nem technikai részlet, hanem módszertani korlát. A hosszabb történeti ívekhez más forrásokat (belső iratok, korábbi nyomtatott beszámolók) kellene bevonni, amelyre nem volt lehetőségem. A RÚZ erőssége a standardizáltság és a visszakereshetőség. Korlátja ugyanakkor, hogy a „nem látható” tartalmakat (hiányzó feltöltések, nem közzéteendő mellékletek, belső bontások) nem pótolja. Az elemzésben, mivel más, kiegészítő jellegű források (szerződések, belső kimutatók) a 131. más adatsor alapján 93 Csemadok-egységről, illetve 88 alapszervezetről nem állhattak a rendelkezésemre, a RÚZ-tartalmakat tekintem elsődlegeseknek, de nem kizárólagosoknak. Vö. <https://www.registeruz.sk>; Zákon č. 547/2011 Z. z. o registri účtovných závierok a o zmene a doplnení niektorých zákonov; Finančná správa SR, Tlačová správa: Účtovné závierky musia „neziskovsky“ ukladať v elektronickej podobe (Bratislava, 2022. 02. 16.).

8.1. Pénzügyi tipológia, avagy hogyan lesz a mérlegből közös nyelv?

A mérlegfókuszú megközelítés előnye, hogy egy sokszereplős szervezetben is közös nyelvet teremt. Nem a „ki mennyit költött” kérdésével kezd, hanem azzal, hogy milyen szerkezeti feltételek között mozog az adott egység. A pénzeszközök önmagukban nem jelentik a mozgásteret, ha kötelezettségek, halasztott bevételek vagy fenntartási vállalkások ülnek rajtuk.

Az alapszervezeti rangsoroknál különösen fontos a települési és programprofil különbsége. Egy nagyobb városi szervezetnél a bevételek és pénzállományok magasabbak lehetnek, ugyanakkor a kötelezettségek is nagyobbak, egy kisebb községi szervezetnél a pénzállomány alacsony, mégis lehet stabil, ha kevés kötöttség terheli. A hároméves időszak elemzése segít abban, hogy a projektszerű kiugrásokat és visszaeséseket ne tévesszük össze strukturális trendekkel.

A kétlépcsős összevetés (területi választmányok és alapszervezetek) azért módszertanilag indokolt, mert a szintek közötti funkciók eltérők. A területi szint gyakran közvetítő és koordináló szerepet visz, projektmenedzsmenttel, esetenként nagyobb vagyonkezeléssel, a helyi szint pedig rendezvényszervező és közösségi aktivitásközpontú. A számviteli adatok ezért csak akkor értelmezhetők, ha a funkciók és a kockázati profilok is megjelennek az elemzésben.

A pénzügyi láthatóság és a közösségi legitimitáció összefügg. Ha a tagság azt látja, hogy a beszámoló érthető történetet mesél el – mi futott, miből, mi maradt, milyen vállalások köttetnek –, akkor a közpénzek felhasználása kevésbé lesz vita tárgya. A cél tehát nem a „pénzügyi fegyelem” büntető nyelve, hanem a közös megértés. Ebben a narratív beszámoló, a rövid kivonatok és a kötelezettséglista sokszor többet ér, mint a nyers mérlegsorok.

9. Szintézis: a láthatóság mint szervezeti tanulás és krízisállóság

A négy nézőpont – státútum, indikátor, honlap, mérleg – ugyanarra a szervezeti dilemmára világít rá, csak más módokon. A státútum a normák nyelve, az indikátor a mérhetőség nyelve, a honlap a nyilvánosság nyelve, a mérleg pedig a formalizált önleírás nyelve. Együtt azt mutatják meg, hogy a láthatóság nem egyszeri „kommunikációs projekt”, hanem a működésbe beépülő technikák sorozata.

A posztmozgalmi örökség a Csemadokban nem eltűnő maradvány, hanem működési reflex, konkrétabban fogalmazva személyes koordináció, informális tudás és lojalitás együttese, mely sokszor hatékony, amíg nincs krízis. Válságban viszont éppen ez válik kockázattá, mert a konfliktusok személyes történetté alakulnak és a szervezet reputációja sérül. A modern civil elvárások ezért nem „ellenségek”, hanem a krízisállóság feltételei. A dokumentáltság, jogorvoslat, kontroll és nyilvános beszámolás csökkenti a reputációs veszteséget.

A tanulási folyamat leginkább ott látható, ahol a szervezet 2012 után átvette a civil jogi-eljárási nyelv elemeit, így a feladatok és hatáskörök részletesebb rögzítését, a pénzügyi keretek és partnerségi logika tisztázását. A késés pedig ott mutatható ki, ahol a modern „bizalmi infrastruktúra” alapjai hiányoznak, tehát a panaszkezelés, jelzőrendszer, független felülvizsgálat, összeférhetetlenség, valamint a társadalmi sokféleség tudatos kezelése.

A digitális nyilvánosság és a pénzügyi önleírás metszéspontja különösen fontos. Ma már a közpénzekkel kapcsolatos társadalmi elvárások nem állnak meg a belső dokumentáltságnál, a nyilvános hozzáférhetőség is a legitimáció része. A honlap és a beszámoló együtt teremti meg azt a „közbizalmi felületet”, ahol a tagság és a külső partnerek ellenőrizhető módon tájékozódhatnak. Ha e felületek hiányosak, a bizalom könnyen gyanúvá alakul.

A láthatóság intézményi technikái ezért a szervezeti kultúrát is formálják. A cél nem az, hogy a szervezet „mindig mindent” nyilvánossá tegyen, hanem az, hogy a kritikus pontok – döntések, határozatok, felhatalmazások, pénzügyi kööttségek, jogorvoslat – követhető, rendezett módon hozzáférhető legyenek. Ez a kisebbségi civil intézményekben különösen fontos, mert a legitimáció egyszerre függ a közösségi lojalitástól és a külső finanszírozási rendektől.

10. Mit tanulhatunk a Csemadok történeteiből?

Először is azt, hogy a posztoszocialista átmenetben a civil intézmények nem „tisztá lappal” indulnak. A korábbi struktúrák nyelve, reflexei és személyes hálózatai új jogi környezetben is tovább élnek. A modern civil normák beépülése ezért nem egyszeri reform, hanem hosszú, sok esetben elhúzódó intézményi tanulás. A Csemadok esetében e tanulás egyik mérhető jele a 2012 utáni minőségi ugrás a státútumokban. A professzionizált ernyőszervezet kontúrjai, a pénzügyi és partnerségi logika erősödése, a szervezeti szerepek pontosítása.

Másodszor azt, hogy a „jó irányítás” nem egységes recept. Egy kisebbségi közösségi intézményben a helyi autonómiák és az országos koordináció egyszerre érték. Ha a szabályozás túlságosan centralizál, a helyi energia gyengül, ha túlságosan laza, az országos szint reputációja és közpénzes működése sérülékeny lesz. A jó irányítás ezért inkább arányok kérdése. A helyi mozgástér megőrzése mellett olyan minimumokra van szükség, amelyek krízis idején is működőképesek.

Harmadszor azt, hogy a láthatóság és a beágyazottság nem ugyanaz. A szervezet lehet erősen beágyazott helyben, és mégis lehet gyenge a nyilvános elszámoltathatóságban, és lehet jól dokumentált, de társadalmilag gyenge. A fenntartható működéshez mindkettő kell. Élő közösségi kapcsolatok és olvasható intézményi nyomok.

Negyedszer azt, hogy a legnagyobb kockázat nem feltétlenül a rossz döntés, hanem a döntés olvashatatlansága. Amikor nincs hatályos dokumentumtár, nincs hatá-

rozati archívum, nincs panaszkezelési csatorna, a konfliktusok személyes történettel alakulnak és a szervezet könnyen védekezésre kényszerül. A láthatóság ezzel szemben proaktív: megelőzi a félreértést és krízis idején is kapaszkodót ad.

Végül azt, hogy a reformok nem a múlt tagadását jelentik. A mozgalmi örökség a Csemadok identitásának része és számos erőforrást hordoz (helyi kapcsolatok, önkéntes munka, kulturális tudás). A modern civil eszközök – választási kódex, pénzügyi szabályzat, panaszrendszer, online dokumentumtár – nem ezt váltják le, hanem fenntarthatóvá teszik, és a 21. századi elvárások felé fordítják. Így a szervezet egyszerre maradhat közösségi és válhat professzionálissá.

Mindez egyben új kutatási irányokat is kijelöl. Kézenfekvő lenne a Csemadok változásait összehasonlító keretbe állítani más, történetileg kialakult kárpát-medencei magyar és európai kisebbségi kulturális szervezetekkel.⁶

11. Következtetések és javaslatok: alacsony költségű, nagy hatású láthatósági fejlesztések

A tanulmány záró részében a következtetésekből olyan javaslatok következnek, amelyek nem a szervezet identitásbeli küldetését írják át, hanem a működés láthatóságát erősítik. A javaslatok közös elve, hogy a személyfüggőség csökkentésével, a dokumentáltság és eljárásrend erősítésével stabilizálják a bizalmat. A reform nem „nagy ugrás”, hanem lépcsőzetes tanulás.

6 A Csemadok működésének értelmezése akkor válik igazán hangsúlyosabbá, ha európai „társ szervezetek” felől is vizsgáljuk. Olyan kisebbségi ernyőszervezetekre gondolok, amelyek egyszerre kulturális hálózatok és közösségi önszerveződési infrastruktúrák. Ilyen például a csehországi lengyel kisebbségé (Polski Związki Kulturalno-Oświatowy w Republice Czeskiej), mely a helyi körök világára épít és ezt a hálózati logikát teszi láthatóvá. A közösségi jelenlét itt nem egyetlen központból indul ki, hanem sok helyi csomópontból áll össze. A németországi dán kisebbség fő kulturális szervezete (Sydslesvigsk Forening) szintén helyi tagszervezetekre támaszkodik, s gyakran egyfajta „kapuként” írja le magát a közösség felé. A szorban Domowina pedig inkább azt a határhelyzetet mutatja meg, ahol a kulturális munka és az érdekképviselési szerep óhatatlanul összeér. Ernő szervezetként sokféle társaságot fog össze és közéleti térben is a közösség képviselőjeként jelenik meg.

Ezek a párhuzamok abban segíthetnek, hogy a Csemadoknál külön lássuk a hagyományból eredő mozgatórugókat és külön a modern civil működés szabályozottsági rendjét. A Csemadok szervezeti önéleírása maga is hálózati intézményként mutatja meg magát (alapszervezetek, területi szervek), ami jó kiindulópont az ilyen jellegű összehasonlítás végiggondolásához. Innen két további kutatási irány szinte magától kirajzolódik. Összehasonlító módon feltérképezhető, hogy a helyi egységek milyen döntési és ellenőrzési rutinokkal működnek, és ezek mikor, hogyan válnak átlátható eljárásokká. Empirikusan pedig vizsgálható a „láthatósági minimum” kérdése. Vö. <https://www.pzko.cz/>; <https://syfo.de/>; <https://www.domowina.de/start/>

(1) Választási kódex: a jelölés, verseny, összeférhetetlenség, visszahívhatóság és mandátumkezelés minimumainak rögzítése. A cél, hogy a belső demokratikus technológia ne informális tudásként éljen, hanem közérthető rendként, amely konfliktus esetén is kapaszkodót ad.

(2) Pénzügyi szabályzat és egyszerű kötelezettséglista: kötelezettségvállalási rend, pénztárkezelés, pénztárkészlet-korlát, éves projekt- és támogatáslista rövid kivonattal. Ezek az eszközök nem adminisztratív terhet jelentenek, hanem a mozgástér és kötöttség láthatóvá tételével védik a szervezetet.

(3) Panasz- és jelzőrendszer: világos csatorna a tagsági kifogások, etikai ügyek és visszaélések jelzésére, garantált válaszdíjakkal és dokumentált eljárással. A cél nem a büntetés, hanem a korai korrekció és a reputációvédelem.

(4) Egységesített online dokumentumtár: hatályos alapszabály, választási és pénzügyi szabályzat, etikai és összeférhetetlenségi rend, határozati archívum (országos közgyűlés, országos testületek), és rövid, közérthető „hogyan működünk?” leírás. A nyilvánosságban nem a tartalmak mennyisége a döntő, hanem a rendezett hozzáférhetőség.

(5) Inkluzivitási minimum: a regionális kiegyensúlyozottság mellett fokozatos vállalások a társadalmi sokféleség láthatóvá tételére. Nem kvóták azonnali bevezetése szükséges, hanem annak kimondása, hogy a szervezet számol a tagság eltérő élethelyzeteivel és törekszik a részvételi esélyek javítására.

A javaslatok közös haszna, hogy a Csemadok belső vitáit és külső megítélését egyaránt stabilizálhatják. A szervezet így nem „gyengül” a kritika által, hanem erősödik. Képes lesz saját gyengeségeit felismerni, azokra reflektálni és hosszabb távon is betölteni közösség-szervező szerepét.

Az ajánlások akkor lesznek fenntarthatók, ha a szervezet a láthatóságot nem „kampányként”, hanem kultúraként kezeli. A kultúra azt jelenti, hogy a dokumentálás és beszámolás nem külső kényszer, hanem belső reflex. A döntés természetes módon nyomot hagy, a pénzügyi lépés természetes módon elszámoltatható, és a konfliktus természetes módon eljárási mederben kezelhető. Ha ez a reflex megerősödik, a Csemadok a 21. századi civil normák felé tett lépéseit nem a mozgalmi örökség veszteségeként, hanem annak megőrzéseként fogja megélni.

Zárszó

A Csemadok történeteiből az a tanulság olvasható ki, hogy a kisebbségi civil intézményekben a bizalom nem adott állapot, hanem folyamatosan újratermelt szervezeti képesség. A láthatóság ennek egyik kulcsa. Minél követhetőbb a döntések és felelőségek rendje, annál kisebb a személyfüggőség és annál nagyobb a krízisállóság.

A láthatóság intézményi technikái nem helyettesítik a társadalmi beágyazottságot, de keretet adnak neki. A jól megírt küldetésnyilatkozat és a gondosan kialakított honlap önmagában nem épít tagságot, viszont a hiányzó dokumentáltság gyorsan leépítheti a

már meglévő bizalmat. A modern civil eljárásrend nem a mozgalmi örökség tagadása, hanem annak fenntarthatóvá tétele.

A tanulmány ezért nem lezárni kívánja a Csemadokról szóló vitákat, hanem közös nyelvet kínál. Személyek helyett mechanizmusokról, benyomások helyett eljárásokról, gyanú helyett ellenőrizhetőségről beszélni. Ha a szervezet a normák és a nyilvánosság irányába tett lépéseit következetesen folytatja, a láthatóság nem teher, hanem erőforrás lesz.

A kisebbségi civil intézmények hosszú távú sikerének egyik ismérve, hogy képesek-e a helyi energiát országos renddé, az országos rendet pedig helyi támogatássá fordítani. A Csemadok működésében ez a „fordítás” a jövőben is kulcskérdés marad. A láthatóság nem végállomás, hanem eszköz. Segít abban, hogy a közösségi munka sokféle formája – az ünnepi eseményektől a mindennapi klubéletig, a pályázati projekttől a helytörténeti kezdeményezésig – ugyanabban a bizalmi térben maradjon. A bizalmi tér pedig a közösség fennmaradásának egyik legfontosabb nem anyagi erőforrása.

A tanulmány által javasolt minimumok bevezetése egyszerre szolgálja a közösségi autonómiát és az országos hitelességet. Ha a működés alapnyomai – hatályos dokumentumok, döntések, beszámolók, jogorvoslati csatornák – könnyen elérhetők, akkor a Csemadok kevésbé lesz kiszolgáltatott a félreértéseknek, és több energiája marad arra, amiben a legerősebb: közösséget szervezni, kulturális világot fenntartani és a helyi kezdeményezéseket összekötni.

Szakirodalom

- Anheier, K. Helmut 2005. *Nonprofit Organizations: Theory, Management, Policy*. London–New York, Routledge.
- Ebrahim, Alnoor 2003. Accountability in Practice: Mechanisms for NGOs. *World Development*, 31. évf. 5. sz. 813–829. p.
- Farkas Zoltán 2022. A társadalmi hálózat fogalma és fő típusai – intézményes szociológiai felfogásban. *Replika*, 124. évf. 179–195. p.
- Howard, Marc Morjé 2002. The Weakness of Postcommunist Civil Society. *Journal of Democracy*, 13. évf. 1. sz. 157–169. p.
- Morauszki András 2012. Az Illyés Közalapítvány Csemadok szakmai tanácsa támogatásainak elemzése (1996–2006). *Civil Szemle*, 9. évf. 1. sz. 103–120. p.
- Nagy Zsófia 2020. Reprezentációs küzdelmek a szlovákiai magyar kulturális mezőn. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 22. évf. 3. sz. 83–105. p.
- Nagy Zsófia 2022. *A szlovákiai magyar identitás nyelvi-kulturális reprezentációi*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Pietrzyk-Reeves, Dorota 2008. Weak Civic Engagement? Post-Communist Participation and Democratic Consolidation. *Polish Sociological Review*, 161. évf. 1. sz. 73–88. p.
- Power, Michael 1997. *The Audit Society: Rituals of Verification*. Oxford, Oxford University Press.

- Rorimpandey, Samuel Stephen – Gustomo, Aurik 2025. Transparency and Accountability of NGOs in Managing Corporate Social Funds. *European Journal of Business and Management Research*, 10. évf. 3. sz. 20–28. p.
- Saxton, G. D. – Guo, C. 2011. Accountability Online: Understanding the Web-Based Accountability Practices of Nonprofit Organizations. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 40. évf. 2. sz. 270–295. p.
- Székely Tünde 2012. Hungarian Minority Civil Society in Romania and Slovakia. *Civil Szemle*, 9. évf. 3. sz. 59–79. p.
- Varga Sándor 2005. A Csemadok történetének rövid áttekintése. In Fazekas József – Hunčík Péter (szerk.): *Magyarok Szlovákiában (1989–2004)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja, 405–411. p.
- Végh László–Varga Sándor 2003. Alapszabályok. Dokumentumok a Csemadok történetéből (1949–2000). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 5. évf. 3. sz. 127–176. p.

ISTVÁN GAUČÍK

THE INSTITUTIONAL TECHNIQUES OF VISIBILITY IN THE HISTORICAL TRANSITION OF CSEMAKOK (1990–2025)

This study examines the historical transition of Csemadok between 1990 and 2025 through the analytical lens of institutional visibility. Visibility is understood here not as a communication strategy, but as an organizational capacity: the ability of decisions, authorizations, financial transactions, and control mechanisms to leave traceable and retrievable records. The paper argues that in post-socialist minority civil institutions, the legacy of movement-based organization and the demands of modern accountability do not replace one another; rather, they coexist in layered tension, shaping a complex process of institutional learning. The analysis combines four complementary approaches: a biographical reading of statutes as organizational self-descriptions; an indicator-based comparison of key governance dimensions (mission, structure, membership, decision-making, control, finance, partnerships, and inclusivity); an examination of Csemadok's websites as forms of digital self-representation; and a balance-sheet-oriented analysis of financial patterns across different organizational levels between 2022 and 2024. The findings reveal a significant qualitative shift after 2012, marked by the consolidation of a professionalized umbrella organization. At the same time, persistent blind spots remain in the areas of control mechanisms, complaint procedures, and the codification of inclusivity. The study therefore proposes several low-cost yet high-impact reforms, including an electoral code, financial regulations, a unified online document repository, minimum standards for public reporting, and a simple register of obligations. Together, these measures would strengthen the institutional infrastructure of trust and enhance the organization's long-term resilience.

A szilasi és pilisi Szilassy család svájci ágának története¹

ENIKŐ GYARMATI

The History of the Swiss Branch of the Szilassy Family of Szilas and Pilis – Part 1

Keywords: Geneva committee for the assistance of Czech and Moravian Reformed schools; Sunday school; YMCA (Keresztyén Ifjak Egylete); Colonial and Continental Church Society; Szilassy family; [Losonc]-Tugár; Billard–Hope–Szilassy family; Soressesx; Bex

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v28y2026i2.05>

A szilasi és pilisi Szilassy család svájci ágát id. Szilassy Gyula (1841–1889) alapította.² A magyar történeti irodalomban személye egyfajta közvetítőként jelenik meg, mely történeti értelmezés alapját öccsének, Szilassy Aladárnak (1847–1924) egyik sajtócikke kínálta.³ Ezzel a tanulmánnyal kísérletet teszek ennek a történetileg eddig feldolgozatlan közvetítői szerepnek a kifejtésére, életrajzi vázlat keretébe helyezem a nógrádi gyökerekkel rendelkező, református vallású, nyelveket beszélő, a természettudományok és a társadalmi változások iránt érdeklődő, Svájcba kitelepült, de szülőföldjét és egyházát alapítványokkal támogató birtokos nemes közéleti tevékenységét.

-
- 1 Szeretném ezúton jelezni, hogy a családi levéltárakból származó forrásdokumentumok esetében általános értelemben igaz, hogy az eddigi forrásfeldolgozó svájci és magyar tanulmányok a régi jelzetek – a svájci esetében inventárjegyzékek – alapján készültek. Ez a tanulmány minden esetben az időközben átrendezett és jelenleg érvényes, új jelzetek alapján tartalmazza a pontos forráshivatkozásokat (CH–ACV–PP462 Szilassy család és HU–MNL–OL–P1009 Szilassy család).
 - 2 1841. március 29-én született Budán. Keresztapja br. Gerliczy Mihály (1774–1854) cs. és kir. kamarás, belső titkos tanácsos, keresztanyja Skublics Paulina (1777–1848). Másolat a Budapesti Evangélikus és Református Egyház keresztelési anyakönyvéből. [Buda] 1841. márc. 29. I. kötet, első szakasz, 110. l. Bp., 1889. június 14. Archives Cantonales Vaudoises, P462 Famille de Szilassy. Továbbiakban: CH–ACV–PP462–36.
 - 3 Szilassy Aladár 1923. A Keresztyén Ifjúsági Egyesületek múltjáról. Szilassy Aladár nyilatkozata. Szózat, 5. évf. 281. sz. december 12. 3. p.

Szilassy Gyula nagyapja az első református vallású koronaőr, id. Szilassy József (1755–1836) volt. A Szilassy családnak ez az ága a Losonc melletti Tugáron szerzett birtokot, Mátyás királytól kapták adományba az 1477. március 26-án kelt adománylevél szerint. (Bártfai 1938, 568. p.) 1805-ben a birtok a kincstárra szállt, miután Szilassy György örökösök nélkül hunyt el. (Bártfai 1938, 576. p.) Ezt a birtokjogot id. Szilassy József és örökösei számára a 19. sz. elején I. Ferenc magyar király megújította. Szilassy József tehát ezen a birtokon született 1755. március 8-án.

A 18. századi Szilassy családot kisbirtokos nemesi családként ismerjük. A nagypapa a tanulmányait Losoncon, majd a pozsonyi evangélikus líceumban és a sárospataki református kollégiumban végezte. Jurátusi képzettségével Ócsai Balogh Péter nógrádi főszolgabírnónál töltötte gyakornoki idejét, majd 1776-tól Ambrózy György ügyvédnél dolgozott. 1778. március 22-én tett ügyvédi vizsgát Pesten. Háromszor nősült. 1781-ben Mocsáry Borbálát, 1785-ben Dessewffy Teréziát vette feleségül, mindkét felesége korán elhunyt. Harmadik neje 1791-ben br. Inczedy Katalin lett (Baják 2013, 137–138. p.). Ez a harmadik feleség volt Szilassy Gyula nagyanyja.

Szilassy József meglehetősen fiatalon vált szabadkőművessé abban az időben, amikor a Királyi Táblánál a septemvirális feljebbviteli bíróságon dolgozott. 1783-ban először a pesti „Nagyszívűséghez” páholy vette fel tagjainak a sorába. A taglistán magánzóként említik. (Abafi 2012, 159–161. p.). A Balassagyarmaton működő „Erényes Zárándokhoz” nevű helyi páholy tagjai között titkárként szerepelt 1785-ben (Abafi 2012, 213–214. p.). Ugyanabban az évben Nógrád vármegye alszolgabírájává nevezték ki (Baják 2013, 138. p.; Pércsy 2009, 159–160. p.). Egy évvel később már főszolgabíró, majd 1792-ben főjegyző. Nógrád megyei tisztségei mellett 1785-től a losonci iskola inspektora (Böszörményi 2016, 67. p.). Szilassy József neve 1791-ben szerepelt azon a listán, melyen személyi ajánlásokat nyújtottak át II. Lipót királynak a kancelláriai titkár személyére vonatkozóan. Kancelláriai titkárrá ugyan nem nevezték ki, 1795-ben azonban a Királyi Tábla rendes bírójává, rá két évvel személynökké választották. Ebben a minőségében a Királyi Ítéltő tábla és az Országgyűlés alsó táblájának elnöki tisztségét is betöltötte.

Szilassy József volt tehát a családnak az a tagja, aki megújította a tugári birtokra vonatkozó birtokjogot. A 19. század elején ő tette lehetővé zsidó családok tugári letelepedését is. Ezekben az években Nógrád vármegyében Tugár a közeli Losonccal a nagyobb zsidó közösségek egyik otthona volt, Fülek, Gács és Póltár mellett (Puntigán 2015, 3. p.). A statisztikai adatok szerint 1822-ben 25 zsidó család élt Losoncon. 1830-ban már imaházzal és rabbival is rendelkezett a tugári közösség. Az 1840-es évek közepén ott élő 44 család főleg kereskedelemmel és iparral foglalkozott, átlagos évi jövedelmük a 80 és 250 forint között mozgott (Puntigán 2000, 22–25. p.). A nógrádi birtokos köznemesség felső rétegének tagjai, ahová a Szilassy család a 19. század első felében tartozott, évi 1000 és 10 000 forint közötti jövedelemmel rendelkeztek (Pércsy 2009, 160. p.). Tugáron nem csupán gazdálkodtak, hanem részvényesei voltak a szomszédos Gács posztómanufaktúrájának. A gróf Forgács János (1724–1774) által még 1767-ben

alapított gyárban az alapítók befolyása a 19. század első felében visszaszorult, részvényei révén a Szilassy család a Festetics családdal együtt tett szert jelentősebb befolyásra (Endrei 1967, 217–224. p.).

1810-től nádori ítélőmesteri (protonotárius) pozícióba került, azaz a Hétszemélyes Táblán az országbíró vagy a nádort helyettesítő bírónak lépett elő. Igazságügyi pályájának csúcsát jelentette, amikor 1819-ben a Hétszemélyes Tábla bírájává nevezték ki. Királyhú politikusként funkciókat két felföldi vármegyében töltött be. 1825-ben a király kinevezte Zemplén vármegye főispáni helytartójává. Május 9-én került sor ünnepélyes beiktatására Sátoraljaújhelyen. A megyehatáron várakozó fogadóbizottság, a város határánál csatlakozó nemesi ifjak többsége, valamint a vármegyeházán az alispán vezetésével várakozó elit képviselői jobbra ismeretlen közösséget jelentett az új királyi helytartó számára (Bodnár 2019, 55. p.). Működése elején két alkalommal is megvádolták őt azzal, hogy részrehajlóan nevezett ki vármegyei tisztviselőket. 1827. október 15-i beszédében az egyik tisztválasztás kapcsán kifejezetten maga utalt arra, hogy reformátusként, nem pedig mágnásként különösen ügyelnie kellett arra a választásoknál, hogy ne haragítsa magára ezt a közösséget. Ezért később gyakran állt ki a katolikus vallású mágnás személyek megválasztása mellett (Angelovics 2019, 44. p.). Zemplénben tehát azért volt kényes helyzetben, mert sem a helyi viszonyokat nem ismerte, sem a vármegyei többséghez nem tartozott. Döntései így gyakran okoztak érdeksérelmeket. Ez a helyzet azonban nem tartott sokáig, 1828-ban kinevezték a kisterületű, mérsékelten ellenzéki Torna vármegye főispánjává. Ezt a pozíciót 1836-ban bekövetkezett haláláig töltötte be.

Losonc és Tugár lakosságának felekezeti megoszlásáról kevés történeti adat áll rendelkezésre a 19. század elejéről, ugyanakkor feltételezik, hogy a református felekezet a legkisebb közösség volt, arányuk 10% körül mozgott (Éger 2000, 35–36. p.; Bóna 2022, 145. p.). Az 1817. évi Dunántúli Református Egyházkerület Statisztikája szerint kilenc egyházmegyében, 527 településen éltek reformátusok. A századforduló évtizedeiben erőteljes növekedésnek lehetünk szemtanúi, hiszen lélekszámuk az 1774. évhez képest ötven százalékkal nőtt (Mezei 2004, 134–137. p.). Szilassy 1810-től töltötte be a református egyházkerület főgondnoki tisztségét, mely pozícióban jelentős befolyást gyakorolt az iskolai oktatásra.

Szilassy József pályáját két magas rangú kinevezés zárta le. 1830-ban a Szent István rend tagjainak a sorába lépett.⁴ 1835. november 12-én pedig koronaórré nevezte ki az év elejétől uralkodó V. Ferdinánd (1793–1875) magyar király. A Pozsonyban zajló választásról beszámolt Széchenyi István egyik Tasner Antalhoz címzett levelében. Széchenyi véleménye szerint a rendek őt akarták koronaőrnek, de az uralkodó saját jogán Szilassy Józsefet nevezte ki ebbe a pozícióba.⁵ Gróf Keglevich Gábor mellett első refor-

4 Kálmán János: Szilassy József Szent István keresztesvitézévé lett kineveztetése alkalmával. In Uő: Örvendező versek. Veszprém, 1830.

mátusként nyerte el az egyik legmagasabb, legbefolyásosabb pozíciót a Magyar Királyságban.

A könyvek fontos szerepet kaptak az életében. Számos könyvet adományozott a losonci református iskolának, mely könyvtár azonban 1849-ben odaveszett a tűzvészben (Scherer 1996, 30. p.). Az 1797-ben készített könyvtári jegyzékben 581 kiadványt tartottak számon. A könyvek 75%-a magyar, 24%-a latin nyelvű volt. Tartalmi vonatkozásokban 28% vallási tárgyú munka, 25% szépirodalom, 15% politikával foglalkozott, 5,5% a történelem, 2,5% a jogtudomány, 2% a természettudomány területét ölelte fel. Háromszor nagyobb könyvtárat birtokolt, mint a katolikus Erdődy János (Pércsy 2009, 161–165. p.). További jótékonyági adakozásai széleskörű figyelemről tanúskodnak. Támogatta a reformkori magyar színjátszást, gyakori látogatója volt a pesti színházaknak. Gondja volt a pesti szegényekre, pénzadományokkal támogatta a kolerajárvány áldozatait.

A koronaőrnek jelentős befolyása volt fiának, ifj. Szilassy Józsefnek a hivatali pályájára, mely a nádori kancellárián indult 1815-ben. Következő állomásként tíz évvel később nevezték ki Pest vármegye alszolgabírójának egyikévé, újabb tíz év elteltével, pontosabban 1836-ban pedig a vármegye főszolgabírójává lépett elő. Befolyásos apjának halálát követően 1836-ban nevezték ki helytartósági tanácsosnak, ahol korábban titkári pozíciót töltött be. 1841. május 24-én Miskolc szabad királyi város felkérésére elvállalta a kormánybiztosi posztot.

Az 1818-ból fennmaradt névre szóló részvény⁵ szerint Szilassy József – feltételezem, hogy az ifjabb – legkorábban ettől az évtől részvényt vásárolt a gácsi posztómanufaktúrában (Endrei 1967, 223. p.). Kezdetben csak részvényesek, később az évszámok alapján ifjabb József tisztséget is vállalt a manufaktúra működtetésében. 1846-tól ismert részvénytársasági elnöki szerepe. Ifj. Szilassynak a gyár történetéről készített kéziratos feljegyzései alapján a részvénytársaság alapítására 1800-ban került sor.⁷ Emellett irányította a tugári gazdaságot az 1839-ben megkötött családi megállapodás értelmében egyelőre a távoli Pestről. Ez idő alatt, a reformkor kései szakaszában történt, hogy 1844-ben a tugári Szilassy-ház adott otthont az első kisdédóvnak a városban (Scherer 1996, 28. p.).

Ifj. József két házasságot kötött. Első felesége kisleány Rhédey Klára volt, akinek 1824-ben bekövetkezett halála miatt megözvegyült. Ebből a házasságából hat gyermek született, a forradalom éveit négy gyermek élte meg. 1838-ban kötött újból házasságot

5 Széchenyi István Tasner Antalnak, Pozsony, 1835. november 12. S. a. r. és jegyz.: Czinege Szilvia. Közli: Széchenyi István levelezése. Digitális kiadás. Szerk. Czinege Szilvia–Fónagy Zoltán. <https://szechenyilevelezas.abtk.hu/>

6 Az 1000 forintos értékű részvény kibocsátási dátuma: Gács, 1818. augusztus 9. HU–MNL–OL–P1009–IV–2 A gácsi posztógyár iratai 1800–1851. fol. 219. (eredeti részvény)

7 HU–MNL–OL–P1009–IV–2 Jegyzetek a gácsi posztómanufaktúra történetéről. fol. 267–274.

a jóval fiatalabb Freyburg Paulinával. Ebből a kapcsolatból öt gyermek származott: Béla (1839–1908), tanulmányom főszereplője, Gyula (1841–1889), Paula (Kossuch Gyuláné) (1843–1888), Aladár (1847–1924) és Irma (gr. Degenfeld Józsefné) (1849–1892).

Egyházi működésének első állomása a családi adatok alapján 1824-ben a Dunántúli Református Egyházkerület drégelypalánki egyházmegyéjének főgondnoksága volt. Ez az egyházmegye a legkisebb lélekszámú református közösséggel bírt a kerületben található kilenc egyházmegye között.

Az apja által is támogatott pesti református közösségben a presbitérium tagjává választották 1829. január 4-én. Ez a gyülekezet fontos szerepet töltött be református vallású személyeknek politikai funkciókhoz való juttatásában. 1834-ben református szenátort kívántak kineveztetni a pesti városi tanácsba, a már említett küldöttségben az ifj. Szilassy és akkor már koronaőr apja is helyet foglalt (Farkas 1898, 57. p.).

Noha az 1830–1840-es években feladatai jórészt Pesthez kötődtek, továbbra is megtartotta a losonci református líceum iskolafelügyelői tisztségét, helyi képviselőire bízva a munka oroszlánrészét. Ezekben az években folytak a tárgyalások az ág. ev. és református oktatás egyesítéséről az anyagi erőforrások jobb kihasználása érdekében. A helvét iskola gazdagabb volt alapítványokban, ezzel szemben kevesebb diák látogatta, ez volt az egyik legfontosabb érv a két egyházi iskola uniója mellett (Böszörményi 2016, 153–159. p.). A háttérben persze jelen voltak a nagypolitikai szempontok, nevezetesen a magyarosítási törekvések mind politikai, mind egyházi vonalon. A protestáns egyházi unió megteremtését eltökélten felvállaló, 1840-ben hivatalba lépett evangélikus főfelügyelő, gr. Zay Károly legfontosabb elképzelése arra irányult, hogy az inkább szlovák és német hívekből álló evangélikus és a többségében magyar híveket tömörítő református egyház összeolvasztásával a magyarosítás szolgálatában álló magyar többségű egyház-szervezetek jöjjenek létre (Kiss 2005, 91. p.).

Id. Szilassy József koronaőr halálát követően, 1839-ben három élő fiúgyermeke osztályos egyezséget kötött, azaz felosztották a vagyont, mely szerződés jogerősen ifj. József ágának juttatta a tugári birotokot.⁸ Így amikor az 1848–1849. évi forradalom minden tekintetben megszakította hozott és a helytartósági tanácsos feladta pesti pozícióit, Tugárra költözött a család. Az első évek az újrakezdésről szóltak, a forradalom utáni újjáépítéssel teltek. Losonc ugyanis 1849 augusztusában teljesen elpusztult, a Szilassyak tugári birtokháza is odaveszett. Az év elején osztrák csapatok foglalták el a várost, ezt követően azonban gyakori volt a hadseregek váltása, az osztrák és orosz átvonulások terheit egyaránt nyögte a lakosság. 1849 augusztusának elején az orosz sereg követelt óriási hadisarcot, főleg élelmiszer formájában, amit meg is kapott, ennek ellenére bekövetkezett a város teljes kifosztása, augusztus 9-én pedig az oroszok fel-

8 Id. Szilassy József (1755–1836) gyermekei HU–MNL–OL–P1009–III–26–6. Szilassy Aladár családtörténeti jegyzetei XII. Genealógia Szilassy József (1792–1854) XII.c fol. 165.

égették az egész várost. A lakosság kétharmada elmenekült, aki maradt, nyomorral és éhínséggel szembesült. Országos gyűjtés szervezésével próbáltak enyhíteni a város helyzetén, mely azonban csak részben sikerült (Scherer 1996, 34–36. p.). A szabadságharc után Szilassy József oroszlánrészt vállalt a református iskola és templom újjáépítésének megszervezésében, ismert a történeti irodalomban, hogy Wagner János építész Szilassy kezdeményezésére érkezett Losoncra (Böszörményi 2005, 61–66. p.; Wертán 2006. 672. p.; Böszörményi 2016, 225–227. p.).

1854 februárjában ifj. Szilassy József hirtelen halálával újra alapvetően változott meg a család élete. A megözvegyült Freyburg Paulina (1818–1881), aki egyben a gyámi jogokat is gyakorolta gyámtársával, br. Prónay Pállal, 1855-ben úgy döntött, hogy a gyermekek jobb iskoláztatása érdekében átköltöznek Pestre. A megélhetési költségek azonban oly magasak voltak, hogy néhány hónap elteltével a két legkisebb gyermekkel visszaköltözött Tugárra. A többiek Pesten maradtak, a két legnagyobb fiú, Béla és Gyula Gönczy Pál intézetébe, Paula pedig Janisch Hermine leánynevelő intézetébe került.⁹

Szilassy Gyula iskoláinak rekonstrukcióját öccsének, Aladárnak a családi genealógiai jegyzetei alapján végeztem el, melyek a következő utalásokat tartalmazzák: „ág. ev. gymn, Gönczy Pál intézete, Magyaróvár”.¹⁰ Az „ág. ev. gymn.” esetében szóba jöhet a losonci és a pesti gimnázium is. A helyszínt eldöntő forrásadatra egyelőre még nem bukkantam. Bátyja, Béla esetében a IV. osztály elvégzéséről szóló bizonyítványt a pesti evangélikus gimnázium állította ki.¹¹ Nagy valószínűséggel állítható, hogy mindketten tanultak ott legalább egy évet, vagy ennek a gimnáziumnak a tanterve alapján tanultak Gönczynél, és ezért onnan kaptak bizonyítványt.

Az 1848–1849. évi forradalmak utáni korszakban alapvető változáson esett át a magyar oktatási rendszer. 1849. október 9-től az osztrák állam kizárólagos felügyeletet gyakorolt az oktatás felett, sőt befolyása kiterjedt a magániskolákra, a házi oktatásra és a családi nevelésre is. Az 1850-es évek elején még érvényben volt az 1845. évi szabályozás, mely az alapoktatást alsó tagozati kettő és felső tagozati három osztály keretében határozta meg. 1855-től nyílt lehetőség kétféle elemi iskola szervezésére: a négyosztályos főelemi és a kettő-, illetve háromosztályos alelemi jelentő rendszerre, mely utóbbi tulajdonképpen falusi népiskola volt. Jobbára a városi elemi iskolák működtek főelemiként. A protestáns egyházi iskolák nem részesültek autonómiában, ezek az intézmények is állami felügyelet alatt álltak (Pukánszky–Németh 1996). A Szilassy család hagyományai szerint az iskoláskorú gyermekek az első két elemi osztályt otthon házitánító

9 Szilassy Aladár: Életem. Kézirat. 1920. január 30. HU-MNL-OL-P1009-26-6. 15 fol.; [sajátkezű] jegyzetek Szilassy Aladár életrajzához. 37 fol.

10 HU-MNL-OL-P1009-III-26-6. Szilassy Aladár családtörténeti feljegyzései, Genealógia XIII. Szilassy Gyula. fol. 190.

11 Szilassy Béla bizonyítványa az 1854/55. tanévről. Pesti Evangélikus Gimnázium, 1855. július 24. HU-MNL-OL-P1009-III-24 fol. 11.

irányításával végezték.¹² A családtagok többsége – főleg az anya, Freyburg Paulina német anyanyelve miatt – egymás között német nyelven levelezett, a gyermekek tehát kétnyelvű környezetben nőttek fel.

A Leo Thun-Hohenstein-féle 1849. szeptember 15-én meghirdetett iskolaszervezeti átalakítás keretében a középiskolai képzésben bevezették a nyolcosztályos gimnáziumot a 10–18 éves fiúk számára. Gönczy Pál intézete szintén nyolcosztályos gimnázium tanterve alapján oktatott. A kétszer négy évre osztott al- és főgimnáziumban az oktatás középpontjában intenzív latin és görög nyelvi-irodalmi képzés állt. Az említett rendelet értelmében ekkor vezették be az érettségi vizsgát és a történeti kutatás számára oly fontos forrást biztosító iskolai értesítők kötelező készítését a Magyar Királyságban. Ezenkívül létezett még a reáliskola, mely hatosztályos intézményként elsősorban a természettudományi tárgyakat részesítette előnyben. Fontos jelensége volt a korszaknak, hogy a középiskolai tanári állás betöltéséhez akkor elég volt a teológiai végzettség (Pukánszky–Németh 1996). A természettudományi tárgyak persze a gimnáziumi tantervekből sem maradhattak ki.

A 19. század közepén Losoncon három felekezeti elemi iskola és egy evangélikus algimnázium működött. Szilassy Gyula és két évvel idősebb bátyja, Béla azonban főleg Pesten tett szert középfokú iskolai ismeretekre. Részben tehát a pesti ág. ev. gimnáziumban, részben pedig Gönczy Pál magán nevelőintézetében.¹³ Gönczy Pál 1850-ben költözött Pestre, ahol két évig Szőnyi Pál nevelőintézetének tanára volt.¹⁴ 1852-ben alapította meg saját intézetét, ahol számos – egyebek mellett Svájcban szerzett – nevelési tapasztalatát ültette át a magyarországi gyakorlatba. Gönczy legfontosabb nevelési elve szerint a teljes emberré válás és a sokoldalú képzettség feltétele a fizikai munka. A fizikai és a szellemi munka egymás kölcsönös elősegítője. A modern nyelvek és az elméleti ismeretek oktatása mellett a kerti és az ipari munkára fektette a hangsúlyt. Nyáron az „okszerű” mezőgazdaságban, kertészetben kaptak képzést a fiatalok, télen műhelyben dolgoztak a diákok, ahol a szabóság, esztergályosság, cipészség, asztaloság kínált alkalmat a fizikai munkára (Juhász 1961, 1023–1031. p.). Szilassy Bélának 1855 őszén a Gönczy intézetében írott naplójából tudható, hogy a fiúk csütörtökönként esztergályos foglalkozáson vettek részt.¹⁵ Kétségtelen tény, hogy a 19. század közepének

12 Szilassy Aladár: Életem. Kézirat. 1920. január 30. HU–MNL OL–P1009–III–26–6. 15 fol.; [sajátkezű] jegyzetek Szilassy Aladár életrajzához. 37 fol. itt: fol. 8.

13 Szilassy Aladár: Életem. Kézirat. 1920. január 30. HU–MNL OL–P1009–26–6 15 fol.; [sajátkezű] jegyzetek Szilassy Aladár életrajzához. 37 fol. itt: fol. 11–12.

14 Gönczy Pál (1817–1892) az első magyar árvagyermek-nevelőintézet megszervezője és vezetője Zeleméren 1845–1849 között, 1844. évi svájci útját követően. 1859-ben pesti magánintézetét átadta a pesti református gimnáziumnak, ahol 1867-ig igazgató volt. Ezt követően az új vallás- és közoktatási minisztériumban osztálytanácsos, majd államtitkár lett. 1889-től a főrendiház tagja.

oktatásában a fizikai munkára nevelés része volt az elit nevelésének. Ha a hatalmi elit éléről a királyi családból emelünk ki példákat: I. Ferenc király kertészetet tanult, és ismert volt vonzalma a hobbikertészet iránt, unokája, I. Ferenc József király pedig köztudottan a könyvkötészettel is kapcsolatba került neveltetése folyamán (Schmetterer 2016, 22–23. p.).

Az 1854 októberében indult harmadik tanévben 50 diák tanult Gönczynél. Az azt követő évben kilenc-tíz osztályban már hatvan főt tett ki a diákság létszáma.¹⁶ Az 1855 nyarán a sajtóban meghirdetett intézeti program szerint télen a diákok táncoktatásra és szobai kisebb kézi mesterségek elsajátítására: papírmunkák, könyvkötés stb., nyáron úszásra, kerti tornára és fatenyésztésre kaptak oktatási lehetőségeket. Az intézetben a tanítás 14–16 tanár irányításával 5–10 fős osztályokban folyt. A szoros nevelői felügyelet érdekében az iskola bentlakásos üzemben működött. A gyerekek nem kaphattak heti- vagy havipénzt. Az intézeti oktatás költsége tíz hónapra 550 pengő forintot tett ki, mely tartalmazta a szállást, az étkezést, a mosási és fűtési költségeket. A zenei oktatás meg lehetőségen drága volt, külön kellett érte fizetni, tíz hónapon keresztül heti hat óráért 180 forintot. A tanév október elején kezdődött és július végéig tartott. A nyári szünidő tehát az augusztus és szeptember hónapokra esett. Az idegen nyelvek elsajátításának sorrendje: a német, a francia, majd az angol volt.

Gönczy magyar nyelven tanított, és a diákok egyéni tudásszintjéhez alkalmazkodva használta a német és a francia nyelvet a társalgási képességek fejlesztésére.¹⁷ Érdekes momentum a Szilassy Béla naplójának az, amikor három alkalommal is külön megemlítette, hogy aznap az ebédnél pár szót szólt magyarul.¹⁸ Időközi és végbizonyítványt Gönczy Pál sem állíthatott ki, erre a cs. és kir. nyilvános tanodák voltak illetékesek, mindig az, melynek tanterve szerint az intézeti diák tanult, tehát a Szilassy fiúk esetében az említett pesti evangélikus gimnázium.

Eddigi kutatásaim során Szilassy Gyulától sem bizonyítványra, sem intézeti naplóra nem bukkantam a családi levéltárban.¹⁹ Indirekt forrásokkal tudtam csak rekonstruálni a Gönczy Pál intézetében folytatott tanulmányait, ezt is rendkívül hézagosan. Egyfelől

15 Id. Szilassy Béla [Gönczy intézeti] naplója [1855. október 21. és december 16. között] HU–MNL–OL–P1009–III–24. 10 fol.

16 Gönczy Pál nevelőintézete Pesten. *Pesti Napló*, 4. (1853) augusztus 7. 1024. sz.; *Pesti Napló*, 5. (1854) október 8. 1374. sz.

17 Gönczy Pál finevelő intézete programja. *Budapesti Hírlap*, 1855. július 24. 777. sz.

18 Id. Szilassy Béla [Gönczy intézeti] naplója [1855. október 21. és december 16. között] HU–MNL–OL–P1009–III–24. 10 fol.

19 A svájci családi levéltárban nagyon kevés személyes anyag található. A levéltári anyag többségét a birtokkal kapcsolatos anyagok teszik ki. Mára bizonyosságot kapott az a feltételezés, miszerint a személyes anyagokat távoli családtagok gondozására bízta, privát tulajdonban vannak, azaz a kutatás számára nem elérhetők.

bátyjának, Bélának említett naplója, másfelől gyámként kinevezett édesanyjának számadásai alapján, melyek férje, Szilassy József helytartósági tanácsosnak 1854 februárjában bekövetkezett halála és az 1858 közötti időszakból maradtak fenn. Béla naplójából tudjuk, hogy Gyula egy másik osztályba járt, mert csak vasárnap délutánonként volt alkalmuk találkozni. Oktatásuk – a két év korkülönbség ellenére feltételezem – közel azonos tárgyak szerint folyhatott. Tehát írás, német és francia nyelvű társalgás, technikai rajz, vegytan, zongoraóra, történeti vallás és fizika lehettek abban az évben a tanult tárgyak.²⁰ A számadáskönyvek adatai alapján 880 forintot fizettek Gönczy Pálnak az 1856/57-ös tanévre.²¹ Az azt megelőző két félévre az 1856. március 31-én keltezett számla szerint pedig 1450 forintot fizettek Gönczy Pálnak.²² Gönczy Pál hosszúnak tekinthető, a dualizmus korába nyúló oktatói tevékenysége nagy elismertségnek örvendett, erről diákjai is megemlékeztek 1888-ban. Szilassy Gyula tíz forinttal és egy kabinetképpel járult hozzá a nagyhatású tanárnak szánt jubileumi albumhoz.²³ A volt diákok arcképeit tartalmazó díszes munkát br. Podmaniczky Géza nyújtotta át az ünnepeltnek az 1888 májusában tartott méltató ünnepségen.²⁴

Gönczy hatására vagy Prónay Pál befolyására utalhat Szilassy Gyula főiskolai választása. A Magyaróvári Gazdasági Akadémián a birtokosok magasszintű képzése folyt.²⁵ Albert Kázmér (1738–1822) szász-tescheni herceg magyarországi jószágigazgatójának, Wittmann Antalnak a kezdeményezésére hozta létre ezt a felsőfokú gazdasági iskolaként működő akadémiát 1818-ban, amiről maga Kölcsey Ferenc is beszámolt.²⁶ Tanulói adatlapja szerint – ahol az apa neve mellett Prónay neve található – Szilassyt 1861. október 19-én vették fel az intézetbe. Az 1861/62. évi téli szemeszterben általános növénytermesztést, szőlőtermelést, állattartást (birkatenyésztést), állatgyógyászat terén anatómiát

20 Uo. fol. 9.

21 Néhai Szilassy József [1792–1854] hátrahagyott gyermekeinek (Béla, Gyula, Paulina, Alfréd [Aladár] és Irma) gyámi számadása 1856. április 24. és 1857. május 14. között HU–MNL–OL–P1009–III–17. Szilassy Józsefné Freyburg Pauline iratai fol. 12–15. és 42. itt fol. 13.

22 Néhai Szilassy József [1792–1854] hátrahagyott gyermekeinek (Béla, Gyula, Paulina, Alfréd [Aladár] és Irma) gyámi számadása 1854. február 20. és 1856. április 24. között. HU–MNL–OL–P1009–III–17. Szilassy Józsefné Freyburg Pauline iratai fol. 16–23. itt fol. 20.

23 Szilassy Gyula pénzsámadása 1886 – 1890. április 7. HU–MNL–OL–P1009–III–26–7. Szilassy Aladár és Szilassy Gyula számadáskönyvei fol. 102–123. itt 1888. május 1.: fol. 106.

24 Gönczy Pál. In *Vasárnapi Újság*, 35. évf. 1888 19. sz. 313–314. p.; A Gönczy-jubileum. In *Iskolai Szemle*, 8. évf. 1888. május 10. 9. sz. 143–144. p.

25 Hugo Hitschmann: *Verzeichniss der Lehrer und Studierenden der erzherzoglichen landwirtschaftlichen Bildungsanstalt und der k.k. höheren landwirtschaftliche Lehranstalt zu Ungarisch-Altenburg 1818–1848 und 1850–1864*. Ung. Altenburg 1865. 87. p.

26 Kölcsey Ferenc: A magyaróvári Gazdasági Intézet rövid ismertetése. In *Kölcsey Ferenc összes művei*. I. Bp., 1960, 1199–1209. p.

és fízíológíát, fizikát, kémíát és természetttörténetet tanult. Az 1862. évi nyári szemeszterben pedig a következő tárgyakban bővítette ismereteit: speciális növénytermesztés, szarvasmarhatartás, állatgyógyászat, klimatológia, mezőgazdasági kémia, botanika, zoológia és földmérés. Számomra ma még nem értelmezhető, de hallgatói lapján nem található záróvizsgával kapcsolatos információ.²⁷

A magyaróvári akadémia diákkövetési adataiban Szilassy Gyula 1864-ben losoncugári birtokosként szerepelt. Feltételezhető, hogy az 1860-as évek nagy részét Gyula Tugáron töltötte. A kortársak alapvető politikai változások szemtanúi voltak ennek az évtizednek az elején. A neoabszolutizmus jegyében telt tizenegy évnvi szünet után megélenkült a magyar politikai élet. 1861-ben áprilisban újra összeült a Magyar Országgyűlés, ezt követően pedig megalakultak a megyei bizottmányok, Nógrád vármegyében például több mint ezerkettősszáz fővel. Az osztrák közigazgatást feladva visszaállították az alispáni posztot, és megújították az egész vármegyeyi tisztikart. A helyi földbirtokosok nagy számban képviseltették magukat a bizottmányi választmányban. Szilassy Béla és Szilassy Gyula mindketten ott voltak a tagok között,²⁸ hiszen a helyi közép- és nagybirtokosok a vármegyeyi gazdasági és politikai közélet fontos szereplői voltak (Belitzky 1972, 281–283 p.).

Az 1849. augusztusi orosz pusztítás szörnyű következményeit túlélve az országos támogatásnak köszönhetően Losonc megújult: az 1860-as években Nógrád legjelentősebb ipari és kereskedelmi centrumává vált. Állat-, gyapjú- és gabonavásárai országos hírék lévén, évente öt alkalommal került sor vásártartásra. Az egyik legvárosiasabb mezővárosként 1864-ben számos gyár működött a városban: gőzmalom, gépgyár, cserépgyár, szesz- és ecetgyár. Öt kövezett főutcáján petróleumvilágítás szolgáltatott fényforrást. Tugáron fürdő üzemelt, és öt vendégfogadó kínált szállást a városba érkezőknek. A városi művelődés szolgálatában álló helyi kaszinó kétemeletes épülettel, vendégfogadóval és a helyi birtokosok adakozásából megújított 15 000 kiadványt számláló könyvtárral rendelkezett (Szabó–Horváth 1969, 53. p.).

A 19. századi fiatalember köztudottan sokat utazik, és ha szükséges, gyógyfürdők gyógykezeléseit is igénybe veszi. Családi információk szerint Gyula szembetegsége miatt gyakran keresett fel gyógyfürdőket Európa különböző helyein. Megfordult a híres fürdőhelyen, Gräfenbergben. A gräfenbergi magyar társaság által Pákh Alberthez (1823–1867) a *Vasárnapi Újság* szerkesztőjéhez intézett levél aláírói között olvashatjuk a nevét, mely levél egy életképet kísért és azzal a céllal született, hogy az ottani magyar

27 Hallgatói törzskönyvek 1861/1862. Széchenyi István Egyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár Mosonmagyaróvári Levéltára XV. 2.a. 224. lap. Szabó Zsolt, az Óvári Gazdászok Szövetségének titkára és Homor Péter volt szíves rendelkezésemre bocsátani a dokumentumok másolatát, melyet ezúton is hálásan köszönök.

28 Nógrád vm. bizottmányának választmányi tagjai Balassagyarmat 1861. In *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárból. Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból* 13. Salgótarján, II. (1842–1864) 357. p.

társaságnak tagokat toborozzanak.²⁹ A Szilassy Gyula életét megnehezítő szembetegségről az első forrásadatot apjának, Szilassy Józsefnek menyéhez, Szilassy Eduárdné Schilling Eugenie-hez intézett levele nyújtja.³⁰

Ennek alapján már tízéves korától küzdött egy baleset által okozott szemproblémával. Ezért feltételezem, hogy leginkább a gyógyulás szándékával érkezhett Svájcba. Ott ismerkedett meg későbbi feleségével, Laura Elisa Correvonnal (1847–1886). 1869. február 18-án összeházasodtak, a rendelkezésre álló házassági anyakönyvi kivonat szerint a Vaud kantonban található Commugny-ban. Az akkor 22. életévét még nem betöltött ifjú feleség kiskorúnak számított, ezért szükség volt apja beleegyező nyilatkozatára. Ebből a nyilatkozatból tudható, hogy természetes apja abban az időben Texasban élt. A pár esküvői tanúi – később fontos partnerek svájci tartózkodása során – Louis Lagier (1811–1897), aki 1848-tól lelkészként működött Perroy-ban, és Louis Bippert helyi birtokos voltak.³¹ Laura apja óratokkészítő mesterként foglalkozása révén élt a londoni óragyártásáról ismert Clerkenwell negyedben, ahol lányuk született. Laura édesanyja, Louisa Offill Yverdonból származott. Az apai Correvon család minden bizonnyal idősebb a Szilassy családnál, a rendelkezésre álló genealógiai táblák szerint a Correvon család alapítója 1192-ben született. Az yverdoni Correvon családból számos tag lépett politikusi pályára a 19. század második felében.³²

Szilassy Gyula feleségét egy svájci–angol-skót származású házaspár adoptálta. A rendelkezésre álló történeti morzsák alapján feltételezem, hogy élő apja ellenére elhagyott gyermek volt. A svájci családi levéltárban őrzött anyakönyvi kivonatok szerint nevelőapja Louis Billard svájci polgár,³³ nevelőanyja Elisabeth Louisa Hope angol-skót arisztokrata hölgy.³⁴ Az örökbefogadó apa, Louis Billard, még 1835-ben szegődött a skót özvegy Lady Louisa Anne Hope és lánya szolgálatába.³⁵ A két nő Charles Hope de

29 Gräfenbergi magyar társaság levele Pákh Albertnek. 1862. november 20. HU-MTA Kézirattár – Ms4748–95.

30 Szilassy József levele menyéhez, Szilassy Eduárdné Schilling Eugenie-hez. 1852. február 27. HU-MNL-OL-P1009-III-21. Szilassy Édouard és felesége Schilling Eugénie iratai No.17. fol. 1045–1046.

31 Házassági anyakönyvi kivonat/Extrait des Registres de mariages de la Paroisse de Commugny, Canton de Vaud. CH-ACV-PP462–37.

32 A Correvon család genealógiai táblái CH-ACV-P1000-184–2. 7 fol. Alapító: Raboldus, Haute-Rive apátság.

33 Louis Billard született: Saint George, 1802. április 16. CH-ACV-PP462–20.; meghalt: Montreux-Chatelard, 1886. február 20. CH-ACV-PP462–28.

34 Elisabeth Louisa Hope, született: London, 1810. január 23. Elhunyt: Bex, 1868. május 30. CH-ACV-PP 462/24.

35 Lady Louisa Anne Hope (született Finch-Hatton): London, 1786.?, meghalt: Montreux-Chatelard, 1875. március 1. Elhalálozási okirat CH-ACV-PP462–21. Apja: George Finch-Hatton, anyja Elisabeth Mary Murray, Nottingham 9. hercegének az unokahúga. Louisa a házaspár legidősebb leánya.

Rankeillour 1828-ban bekövetkezett halálát követően érkezett Svájcba.³⁶ A hölgyek úgy döntöttek, hogy Bex-ben telepednek le. A Vaud kantonban található Bex az 1824-ben felfedezett szulfáttartalmú gyógyvizének köszönhető nemzetközi hírnevét. Billard és a Lady lánya, Elisabeth Hope 1838-ban kötött házasságot, az adoptációra tehát 1838 és 1868 között kerülhetett sor, feltehetően még a házasságkötésük előtt.³⁷

A svájci családi lakóhelyről: Bex

Bex Vaud kanton egyik apró falvacskája az Alpok lejtőjén, mégis európai hírre tett szert. Hosszú történelemre tekint vissza. A római korban Aventicum (Avenches), azaz a helvétek fővárosának befolyási övezetéhez tartozott. Első középkori említése Marius d'Avenches 574-ben kiadott krónikájában található. A „Patria Waudi” elnevezés, azaz Vaud kanton nevének eredete fiatalabbnak tűnik, egy 765-ben kiállított oklevél 14. századi másolatában bukkant fel először. Fontos stratégiai út, a Rhône völgyében haladó, észak–déli európai út mentén fekszik. Ez a terület az alemann és burgund törzsek ütközési zónájában, a kora középkor idején a Meroving és Karoling királyságok befolyási övezetében található. Vaud székhelye, Lausanne, hosszú évszázadok óta püspöki helyként működött (Coutaz 2015, 142–161. p.). Bex 1011-től tartozott a lausanne-i püspökséghez.

Vaud kanton, így Bex is a burgund háborúkat követően a Svájci Esküszövetségen belül „idegen uralom” alá került, Bern, a katonailag egyik leghatalmasabb kanton első sorban déli irányban tudott és kezdett terjeszkedni. Bern 1536-ban foglalta el Vaud teljes területét. A legnagyobb változást az új uralom jelentette a vallásgyakorlatban. Az 1528. évi berni disputa határozata után a berni uralmi területeken megtiltották a katolikus vallás gyakorlását (Lányi 2017, 88–99. p.). Az új vallásgyakorlat azonban egyelőre csak idegenek által volt biztosítható (Crousaz 2015, 252–265. p.). Ez lehetett az oka annak, hogy az anglikán lelkészek gyorsan teret hódítottak Svájc területén. Bex községben jelentős anglikán közösség jött létre a 19. század közepére. Laura Correvon egyik elismert tagja volt a bex-i anglikán közösségnek, amit a helyi templomban elhelyezett emléktábla bizonyít (Gerber 1994, 28–29. p.).

A berni uralom közigazgatási beosztása szerint a kora újkori Vaud területén működött 8 város, 11 kisváros, 6 várkerület és a falvak, mely utóbbi kategóriába tartozott Bex. A 18. század közepén a falu 8 tanyából állt, és 2063 lakost tartottak nyilván területén

36 Charles Hope de Rankeillour, a skóciai Fife grófja volt, 1768. október 16. Eastwell, Kentben született. A House of Commons (brit alsóház) tagja 1800 és 1816 között, Haddingtonshire választókerület képviselőjeként. 1816. március 21-én lemondott parlamenti képviselői helyéről, a Chiltren Hundreds gondoka ezt követően, mely a lemondott parlamenti képviselők számára fenntartott hatalom nélküli pozíció volt. Elhunyt 1828. július 1. Haddington, East Lothian, Skócia.

37 Házassági anyakönyvi kivonat Noville, 1838. április 5. CH-ACV-PP462-24.

(Braun 2015, 272–274. p.). A modernkori Vaud államot a francia uralom idején hozott 1803. február 19-én törvényesített ún. Mediationsakte teremtette meg. Ez a kanton tehát a 19. században létrehozott új állam volt. Már ekkor nagyon magas a külföldi lakosok aránya az alpesi országban. Genf járt az élen 20%-os külföldi lakosságárányával, Vaud pedig azon nyolc kanton között foglalt helyet, ahol szintén magas arányszámok voltak kimutathatók. Országos szinten emögött három tényező állt: a szövetségi államnak az európai politikai üldözöttek kapcsán alkalmazott, rugalmas menekültpolitikája, a 19. századi gazdasági fellendülés vonzereje és a turizmus terjedése (Mesmer 2006, 529., 538. p.).

A 18–19. század fordulóján a bex-i lakosok száma 2300 körül mozgott (1798: 2382 fő, 1803: 2298 fő), a többség mezőgazdasági termelésből élt. Az egyik legfontosabb művelési ág, a szőlőtermelés expanziója a 13. századtól nyomon követhető a Genfi-tó medencéjében. Már a 18. században Vaud kanton vált a legnagyobb bortermelővé a svájci kantonok között. Lavaux, Bonmot, Bursius, Aubonne borai keresettek, a szőlőtermesztés fontos szereplői a La Société Économique és a Confrere de vigneron de Vevey társaságok (Braun 2015, 285. p.). Nagybirtok-koncentrációra ott és igazán Svájc területén máshol sem került sor, a 19. század közepén a 7 hektárral bíró gazdaságok jellemezték Vaud-t. 1850 és 1873 között a gabonatermelés és kereskedelem virágzó, az 1873. évi jelentős árzuhanás (európai gabonakrízis) után visszaszorult, és 1880-tól a tejgazdaság jelentősége megnőtt. A szőlőtermesztés tetőpontja az 1880-as években mutatható ki, 1886-ig a filoxéra ottani megjelenéséig. Általános közvélekedés szerint Vaud területén a mezőgazdaságnak kell képeznie a gazdaság alapját (Jeanneret 2015, 398–402. p.). A bortermelés a Szilassy-gazdaságban is fontos szerepet játszott.

A szőlőtermesztésen túl a másik fontos gazdasági ágazat a sókitermelés. A középkor folyamán Vaud kanton még importálta a korabeli kereskedelem egyik legfontosabb árucikkét. A Bex környékén található sóbányákat a berni uralom idején (1536–1798), a 16. század első felében kezdték el feltárni (Pahud 2015, 227. p.). Hosszú ideig a berni vállalkozók külföldi tőke befektetésével fejlesztették a bányászati infrastruktúrát. Az itt bányászott mennyiség azonban korántsem fedezte Svájc sóigényét, ami emelte a bex-i kitermelés fontosságát (Mesmer 2006, 374–375. p.). A berni uralmat követő időszakban, 1842 körül származó adat szerint a bex-i sóbányákból 1500 mázsa került eladásra Vaud kanton határain kívül (Jeanneret 2015, 403. p.). 1866-ig Vaud kanton birtokában voltak a bányák, majd a rákövetkező évben koncesszióba adták a kitermelést (Cornaz 2007, 27. p.). A gazdaságtörténet-írás képviselői számára a bex-i sóbányák működtetése arra kínál jó példát, miszerint a 19. század második felében az állam visszafogottan lépett fel vállalkozóként a svájci gazdaságban (Jung 2020, 389. p.).

Ugyanez a stratégia érvényesült a vasúti fejlesztések terén. Bex geográfiai helyzetének érzékeltetésére előbb szeretnék felidézni néhány térképtörténeti adatot. Gerardus Mercator (1512–1594) 1595-ben Duisburgban kinyomtatott *Helvetia cum Finitimis Regionibus Confoederatis* című térképén például már olvasható volt Bex község neve

(Bewes 2015, 27. p.). A kora újkori közel háromszáz éves berni uralom után újabb hódítók érkeztek a svájci Esküszövetség területére, nevezetesen a franciák, akik Léman néven szervezték meg Vaud kanton közigazgatási területét. A Helvét Köztársaság korában (1798–1805) Johann Jakob Scheuermann-nak Helvét Köztársaság címen 1799-ben Zürichben közreadott térképén szintén megjelent a stratégiai helyen, a Genfi-tótól délkeletre fekvő falu (Bewes 2015, 39. p.). A kora újkor folyamán az észak–déli közlekedési útvonalakon fontos postakocsi-állomásként tüntetik fel az Alpok irányába közlekedő utasok, kereskedők számára. Jól látható ez az 1799-ben Bécsben közzétett svájci postakocsi-útvonal térképen (Bewes 2015, 119. p.). Ezek után nem maradhatott le a 19. században megjelent nemzetközi térképekről sem, bizonyítja ezt az 1808-ban Londonban kiadott postakocsitérkép (Bewes 2015, 41. p.). 1851-ben brit tervezéssel készült egy vasúthálózati fejlesztési koncepció. Ez a közel 650 km hosszú nyomvonal-elképzelés nem érintette volna az Alpok térségét. A svájci kormány ezért nem fogadta el a Robert Stephenson által is jegyzett projektet. A szövetségi állam ezzel szemben arra a döntésre jutott, hogy magántőke segítségével és a kantonok irányításával építteti ki a vasúthálózatot (Bewes 2015, 123–125. p.). A világon elsőként, a szervezett turistautakat kínáló Thomas Cook utazási iroda 1873-ban Londonban kiadott térképén így válhatott Bex vasúti ponttá a Rhône folyó jobb partján futó észak–déli vonalon, először a Villeneuve és Bex között 1857-ben forgalomba helyezett szakasszal. 1860 és 1870 között már az országos hálózat részeként üzemelt (Bewes 2015, 128–129. p.). Mindazok, akik az 1860-as évek közepétől látogattak el Bex-be, tehát mint id. Szilassy Gyula, nagy valószínűséggel már vonaton érkeztek meg Svájc egyik legtávolabbi csücskébe.

A korabeli lexikonok alapján tényként kezelem, hogy Bex ismert lehetett a magyar olvasóközönség előtt. Hübner János Pesten 1816-ban kiadott helynévlexikonából tudható volt, hogy az Olaszországba vezető út mentén fekszik (Hübner 1816, 878. p.). A hírét megalapozó két legfontosabb adottsága, sóbányái és kénsavas forrású fürdőhelye képezi az Egyetemes Magyar Encyklopaediában olvasható szócikk lényegét is. (Egyetemes Magyar Encyklopaedia 1868, 187–188. p.). A tíz évvel később, 1879-ben kiadott Magyar Lexikon 3. kötete már gazdagabb információkban; a szócikk utal gyümölcsben és szőlőben gazdag vidékeire. Pontos számadatot megadva rögzítette, hogy lakosainak száma 3860 fő, továbbá hogy évente 30–40 ezer mázsa sót bányásznak a közelében. Külön kiemelte a szerző Bex enyhe, kellemesnek tartott éghajlatát. Ez a klíma eszerint nyáron a montreux-inél is jobb lehetett. (Magyar Lexikon 3. 1879, 631. p.). Sztáray Irma udvarhölgy visszaemlékezései szerint a klíma és a táj szépsége rendkívüli módon lenyűgözte Erzsébet királynét is (Piatti 2016; Hamman 2016).

Forrásadat áll rendelkezésünkre azon tézis alátámasztására, hogy Szilassy Svájcban megfordult családtagjai tapasztalatainak ismeretében érezhetett motivációt Svájc felfekérésére. A 19. század közepén nem voltak magasak a megélhetési költségek az alpesi országban, erről említést tett egyik unokatestvére, bár nem közvetlenül neki,

hanem Pándon élő nagybátyjának.³⁸ Az sem kizárt, hogy egy utazási iroda által kínált út keretében jutott el Svájcba. Ami viszont nagyon is valószínűsíthető, mint a vasútfejlődést bemutató bekezdésben utaltam rá, hogy vonattal jutott el Vaud kanton fővárosának, Lausanne-nak a környékére. A vonaton való közlekedés már a kezdetektől a turizmus fejlesztésének szolgálatában állt. Az említett Thomas Cook irodája többhetes svájci utakat is szervezett, angol mintára. 1859-től kirándulójegyeket kínált Yverdon és Bex, valamint Genf és Bex között vasárnap és ünnepnapokon 20% kedvezménnyel és másnap történő visszautazási lehetőséggel (Tissot 2017, 162. p.). A „forradalmian” új közlekedési eszköz, a vasút, mely akkor még drága lehetett, megfizethető volt a külföldiek által. Az angol utazási iroda 1864-től négy körutat kínált a turisták számára Svájc területén. A Genf és Chamonix közötti utat immáron nemcsak gőzhajón, hanem a Bex-ig vagy a Martigny-ig közlekedő vonaton is meg lehetett közelíteni. (Tissot 2017, 213. p.).

Az 1824-ben felfedezett szulfáttartalmú gyógyvizet kifejezetten ajánlották szív- és reumabetegségek kezelésére. Ez a forrásvíz alapozta meg a helyi turizmus fejlődését. Számos neves szálloda felépítése ekkor kezdődött Bex-ben, 1842-től már üzemelt a La Pension des Bains de Crochet, 1853-tól a Hotel des Quatre Saisons (mai neve L'Hotel du Cèdre), majd a 19. század második felében a legnagyobb vonzerővel bíró Le Grand Hotel des Salines (Gerber 1994, 17–18., 39–40. p.). Ebben a szállodában számos európai arisztokrata szállt meg az idők folyamán. Leghíresebb magyar vendége a már említett Erzsébet királyné is megfordult a szállodában, a Genfben ellene elkövetett merénylet előtt néhány nappal (Piatti 2016, 360–361. p.).

A 19. század második felének Svájcában a meghatározó politikai folyamatok országos szinten a szövetségi állam politikai rendszerének finomítása, a műszaki fejlesztések terén a vasúthálózat kiépítése, gazdasági vonatkozásban pedig a vasúthálózatra épülő szolgáltatóipar fellendülése mentén írhatók le. A század közepén zajlott az Alpok meghódítása. Ez ok és következmény is a legfontosabb folyamatokban. Vaud kanton területén nem angol vagy német mintára került sor az iparosításra. Az iparfejlődés alapját 1880-tól az elektromosság képezte. Az első elektromos villamos Montreux és Vevey között indult 1888-ban. Ezt a korszakot hívták egyúttal a turizmus aranykorának, gazdag angolok és orosz arisztokraták paradicsomaként is emlegették. Ekkor vette kezdetét a később nagy nemzetközi hírnévre szert tett csokoládégártás Vevey-ben François-Louis Cailler vállalkozásával. A fogaskerekes mozdítás feltalálása lökést adott a helyi vasutak terjedésének, 1870-től fogaskerekű vonattal lehetett feljutni Bex-ből a Gryon-Villars-Bretaya hegyi pontokra. Ezek az infrastrukturális fejlesztések tették lehetővé a tömegek megérkezését a Rousseau, Byron és Gibbon által európai ismertségre szert tett régióba a Genfi-tó mentén (Jeanneret 2015, 403–410. p.; Vincent 2009, 36–40. p.). A Genfi-tó

38 Szilassy László levele Szilassy Györgyhöz. Luzern, 1852. december 19. HU-MNL-OL-P1009-III-19-2 Szilassy Györgyhöz írt levelek

térségében robbanásszerű fejlődésről beszélnek svájci történészek az említett korszak kapcsán (Jung 2020, 126–128. p.). A térség jövőjének forrása azonban továbbra is a föld maradt, azaz a mezőgazdasági termelés. A mezőgazdaságból megélni nem tudók nem kényszerültek kivándorlásra, a szolgáltató- és szállodaiipar bőven kínált munkahelyet számukra. Vaud kanton tehát inkább bevándorlást, mint elvándorlást tapasztalt meg a szóban forgó évtizedekben. A gazdasági fellendülés mozgatójává sok tekintetben az Alpok térsége vált.

A bevándorlást nem csupán a munkalehetőségek motiválták. Számos brit és orosz arisztokrata választotta hazájának Svájcot. A Hope hölgyek letelepedése Svájcban is ennek a nemzetközi folyamatnak a része. A hölgyek által 1835. és 1839 között vásárolt földek Bex-ben Louis Billard képviselőtől keresztül becsült nagyságrend alapján 10.000 fr értéket képviseltek a fennmaradt adásvételi szerződések alapján.³⁹ A következő két-három évben itt épült fel a központi épület, a birtok a Soressesx nevet kapta. Szilassy Gyula később jelentős bővítéseket hajtott végre a környező ingatlanok felvásárlásával. 1874 és 1888 között becsült értéken számolva 16.000 frankot fektetett be szőlőültetvényekbe és legelőkbe.⁴⁰

A birtok 8,5 hektáron terült el. A főépületben két szalon egy kapcsolódó verandával, két könyvtár és étkező, 11 hálószoba és két fürdőszoba zuhannyal, illetve medencével, néhány cselédszoba, az alsó szinten dolgozószoba, pince és négy ló, négy tehén részére istálló helyezkedett el. A ház vízellátása két víztartályon keresztül történt. Ezenkívül 1888-tól telefonnal rendelkezett, és lehetőség volt a gáz bevezetésére is. A kertben pavilonok, egy gimnasztikaterem és egy füves tenispálya álltak rendelkezésre. Az ingatlanhoz tartozott még ezen kívül egy chalet rustique, azaz alpesi nyári nyaraló, amely 1680 méteren, négy óra gyaloglással volt elérhető a 435 méter magasan fekvő faluból. Soressesx birtok ma Vaud kanton tulajdonában van, és alkalmanként látogatható, nyitva van a nagyközönség számára. Háromévenként szabadtéri művészeti kiállításoknak ad helyszínét.⁴¹

Svájci projekt a cseh–morva református iskolák anyagi támogatására

Id. Szilassy Gyula írói hagyatékából egyelőre csupán egy ötoldalas írás ismert számomra, erre a nyomtatásban megjelent munkára a Genfi Könyvtár gyűjteményében bukkantam.⁴²

39 CH-ACV-PP462-125-132.

40 CH-ACV-PP462-143-153.

41 Parc de Szilassy, Bex Arts 2026 <http://bexarts.ch>

42 J.[ules] de Szilassy: [Beszámoló a cseh–morva református egyházak támogatásának szentelt jótékonyági kezdeményezés első huszonegy hónapjáról.] Bex, 1877. júliusában. CH-BGE-CPv-132(8)-CP-M-27 5 p. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Florence Gojon asszonynak a fáradozásaiért, amiért volt szíves elektronikus formában eljuttatni hozzám az ötoldalas röpiratot.

A cím nélküli anyag nagy valószínűséggel egy beszámoló írásos változata, mely egy saját kezdeményezésű, a cseh–morva református egyházak tevékenységének megsegítését célzó jótékonyági projekt első huszonegy hónapját tekintette át. Az 1875 szeptembere és 1877 júniusa közötti időszakban saját gyűjtés címén 5274,50 frank (nagyságrendileg kb. 2500 osztrák forint) adomány gyűlt össze a cseh és morva református iskolák anyagi megsegítésére.⁴³ Szilassy szándékában ennek a tevékenységnek a kibővítése és intézményesítése állt, ezért 1876 őszén a befolyásos Théodore Neckerrel (1830–1881) helyszíni tapasztalatok gyűjtése céljából elutaztak a régióba. Az út után kiderült, hogy intézményi keretekre is szükség van a támogatás hatékony megszervezésének érdekében, ezért egy bizottságot alapítottak genfi székhellyel. Ennek a szervezetnek az elnökségét elvállalta Necker, aki többek között az Evangélikus Szövetséget is irányította.⁴⁴

A cseh–morva református eklézsiák komoly eladósodási problémákkal küzdöttek, alapvető tevékenységük folytatására sem volt pénzük. A II. József által kiadott 1781. évi türelmi rendelet után a protestáns egyházak lassú önszerveződési folyamata indult be. A nehézségekre jó példát kínál Stremecky esete, ahol már 1781-ben határoztak a lelkészi hivatal létrehozásáról, mégis erre csak 1869-ben került sor. Ez a lelkészi hivatal jutott 780 osztrák forintnak megfelelő segélyhez a Szilassy által személyesen gyűjtött összegből. Ugyanilyen szegény közösségnek számított Cenkovic (Čenkovice), az egyetlen német nyelvű református lelkészség Csehországban, valamint Cernilov. Az előbbi 500 forint támogatást kapott annak érdekében, hogy állandó lelkésze legyen a közösségnek és folyamatosan szervezze a vasárnapi iskolák közösségi életét. Jutott pénz továbbá a caslaui (Čáslav) szeminárium adósságának csökkentésére, valamint lelkészek és tanítók támogatására is. (Szilassy 1877, 3–4. p.)

A református lelkészségek a Habsburg-országokban szinte mindenütt hasonló gondokkal szembesültek. Hiszen az egyházi adófizetés továbbra is a római egyház felé történt, ott vezették az anyakönyveket. A templomépítés, a gyülekezeti élet szervezése, hitépítő iratok, könyvek megvétele komoly anyagi erőforrást igényelt a tagok részéről, ez pedig jótékonykodás nélkül lehetetlen lett volna. A lelkipásztorok rekrutációjánál is hasonló nehézségek adódtak. Magyarországon szintén lelkészhiánnyal küzdöttek, mégis igyekeztek segíteni (Lévai 2023, 147–156. p.).

Elsősorban a Magyar Református Egyházmegye Tiszáninneri Egyházkerülete támogatta a magyar lelkipásztorok cseh–morvaországi szolgálatát (Kiss 2010, 223–224. p.). Az 1820-as évek végéig nyolcvan magyarországi lelkipásztor vett részt ebben a kül-

43 Uo. 2. p.

44 Francis Chaponnière: Théodore Necker. In *Pasteurs et laïques de l'Église de Genève au dix-neuvième siècle. Seize notices biographiques écrites pour la Semaine Religieuse de Genève*. Genève, 1889. 55–69. p. itt 63. p.

detésben. Hosszú távon azonban csak 15-en maradtak meg szolgálati helyükön (Kiss 2010, 225–226. p.). Ilyen volt például a Szalatnai család, melynek több tagja hosszú távon működött a térségben.⁴⁵ Szalatnai Justus Emánuel volt például a mindvégig cseh többségű, az 1412. évi országgyűlés helyszínéként ismert történeti kisvárosban, Čáslavban (Caslau) az egyházmegyei esperes Szilassy jótékonsági tevékenységének idején.⁴⁶ Érdekes módon a vándorprédikátorság nem volt engedélyezett tevékenység Magyarországon, ami például az anglikán egyház által Svájcban működtetett szezonális lelkipásztori formában bevett gyakorlattá vált.

A cseh–morva református iskolák támogatására létrehozott genfi bizottság az alapítás utáni években egyértelműen növelni tudta bevételeit, ha figyelembe vesszük, hogy az 1884. évben 5185 frankot gyűjtöttek 12 hónap alatt. Ez az 1877. évhez viszonyítva a szétesztható összeg megduplázódását jelentette. Szilassy pátriája, Vaud 1500 frankot jegyzett 1884-ben, Genf volt a legkiemelkedőbb 2523 frankkal, Bern 1120 frankkal, Neuchatel 230 frankkal járult hozzá az ügyhöz. Nagy-Britanniából is érkezett 482 frank, mely mögött az anglikán egyházzal való szoros kapcsolatok állhattak. Ekkor vette tervbe az Allgemeine Presbyterian Alliance, hogy létrehoz egy 5000 angol fontos alapítványt egy prágai vallásos kiadvány támogatására, templomok építésére és evangélikus iskolák támogatására Cseh- és Morvaországban. A bizottság éves jelentése arról is tájékoztatott, hogy az 1880-as évek első felében a támogatási agenda élén továbbra is a čáslavi szeminárium tevékenysége állt. 1884-ben a bizottság 5185 frankos összbevételeiből 1500 forintot juttattak Čáslavnak. Állami iskoláknak 800 forintot adott a genfi bizottság.⁴⁷

1889-ben egyfajta területi hangsúly eltolódásnak vagyunk szemtanúi, ugyanis a cseh országgyűlés húszezer forintot helyezett kilátásba a cseh iskolák megsegítésére. Mivel a morva iskolák nem részesültek ebből, a genfi bizottság úgy döntött, hogy anyagi juttatásban csak az utóbbiakat részesíti. A čáslavi szemináriumot abban az évben három ösztöndíjjal támogatták, a német lakosságú Krabschitzban (Krabčice) működő leányintézet is kapott anyagi erőforrásokat. Abban az évben azonban ötödével csökkent az adományok összege, csupán 4414 frank állt rendelkezésre.⁴⁸ Mint ahogy a híradás

45 Szalatnai János: A csehországi protestáns eklézsiákra való rövid jegyzések 1816-ból. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1905, 354–358., 375–378., 392–395., 413–415., 427–430., 461–464. p.

46 Ballagi Aladár: Magyar református papok Csehországban II. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30. évf. 42. sz. 1887. október 16. 1318–1324. p. itt 1323. p.

47 Berichte aus dem Ausland: Genf, Comité genevois pour les écoles réformées de Bohême et de Moravia. In *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*, 2. évf. 11. sz. 1885. június 1. 181–182. p.

48 Elfter Jahresbericht des Genfer Comité für die reformierten Schulen in Böhmen und Mähren. In *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*, 7. évf. 19. sz. 1890. október 1. 293–294. p.

fogalmazott, egyik legbuzgóbb tagját, Szilassy Gyulát abban az évben vesztette el a bizottság 1889 augusztusában bekövetkezett halálával. A nekrológ szerint fáradságot nem kímélve nagy szívvél ápolta az ügyet, és úgy fogalmazott, hogy Neckerrel Cseh- és Morvaországban tett útja tulajdonképpen az egyesület születésnapja volt 1876 őszén. Szilassy Gyula végrendeletében 500 frankot hagyományozott a cseh–morva iskolák támogatására.⁴⁹

Azt, hogy Szilassy mennyire lelke volt a mozgalomnak, mutatja, hogy a bizottság 1890. évi beszámolójában úgy nyilatkozott, ha a befolyt adományok továbbra is csökkenni fognak, megkockáztatják a feltételezést, hogy az egyesület vagy idejét múlttá vált, vagy szükségtelen, és akkor megszüntetik. Az 1892. évi 5415 frankos bevétel arra utal azonban, hogy ez a helyzet nem következett be.⁵⁰ Arról, hogy Vaud kanton részesedése hogyan alakult ezt követően, egyelőre nem állnak rendelkezésemre források. Három oszlopos tagja volt a vaud-i adományoknak: Szilassy Gyula, Louis Lagier perroy-i lelkész, többek között esküvői tanúja és David Lenoir, a bizottság kincstárnoka, egyenként 500–500 frankkal.⁵¹

Közvetítői szerepben a nemzeti vallási mozgalmak képviselői között

A vasárnapi iskolák létesítésének és működtetésének támogatása

Genf, a francia svájci ébredési mozgalmak központja félnapi utazással elérhető volt Bex-ből, így Szilassy Gyula gyakran megfordul(hat)ot Kálvin városában. Forrásadatok állnak rendelkezésre személyes részvételéről az 1877. évi genfi vasárnapügyi konferencián.⁵² Az Erdélyi Protestáns Közlöny beszámolója szerint Szilassynak volt alkalma tájékoztatást adni ezen a konferencián a magyarországi fejleményekről. Így válhatott ismertté, hogy Budapesten és Debrecenben már alakult vasárnapügyi bizottság, mégpedig Balogh Ferenc kezdeményezésére. Az ismeretek terjesztése végett 1877-ben már magyarul és 1300 példányban olvashatóvá tették a Genfben kiadott francia nyelvű a 'Vasárnap és a munkás osztályok' című 1874. évi kiadványt. E kezdeti lépések után akkoriban fogalmazódott meg az elképzelés a magyar vasárnapi társaság megalapítására, majd integrálására a nemzetközi szövetségbe.

49 Szilassy Gyula pénzszámadása 1886 – 1890. április 7. HU-MNL-OL-P1009-III-26-7 1889. szeptember 7. fol. 111.

50 Das Genfer Hilfscomité für Böhmen und Mähren. *Evangelische Kirchen-Zeitung für Österreich*, 10. évf. 1893. június 1. 11. sz. 162–163. p.

51 Szilassy 1877, 5. p.

52 Külföld Svájcz. (Nemzetközi Vasárnapügyi Conferentia.) *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1877. október 25. 471. p. idézi: Kovács 2024, 244. p. 64. lj.

A külföldi folyamatok megismeréséért sokat tett az imént említett Balogh Ferenc (1836–1913) debreceni teológiai professzor által szerkesztett, 1875 és 1878 között kiadott *Evangeliumi Protestáns Lap*. 1879-től a *Protestáns hetilap az egyház és az iskola köréből* c. kiadvány vette át ezt az ismeretterjesztő szerepet. A vásárnap ügyében értékes könyvismertetéseknek és konferenciabeszámolóknak adott helyet mindkét fórum. A Balogh által jegyzett egyik írásból tudható, hogy ő maga Théodore Necker, a genfi evangéliumi szövetség elnöke által ismerte meg a genfi vásárnapügyi társaság elnökét, a genfi bankárt Alexander Étienne Lombardot (1810–1887) (Kovács 2025, 95–100. p.).

A vásárnapi munkavégzés korlátozásáról az első magyar törvényi rendelkezés az 1868. évi 53. számú törvényben olvasható. Tág értelemben ez a törvénycikk lehetővé tette a nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munka vásárnap folyamán való felfüggesztését. A teljesen munkamentes, szabad vásárnap bevezetésére azonban sokáig várni kellett Magyarországon, egészen az 1891. évi 13. tc. megszületéséig. A svájci gyakorlattal szemben Magyarországon nem egyesületek, hanem egyházi testületek karolták fel a vásárnap ügyét, elsősorban a vallásgyakorlat időbeli kiterjesztésének céljával. A magyarországi szervezés kapcsán úgy tűnik, hogy a vásárnap ügye mellett a vallási érvek sokszínűsége dominált. Háttérben maradt az a svájci folyamatokból ismert törekvés, miszerint a szociális törődést össze kell hangolni a vallásgyakorlat támogatásával, azaz a vallásgyakorlatnak a szociális jólét szolgálatában kell állnia. A vásárnapi munka enyhítése ott volt elsődleges, ahol a munkateher a legnagyobb volt. A vásárnap kérdése tehát egyszerre volt egészségügyi és gazdasági kérdés a svájci felfogásban.

A Szilassy Gyula által képviselt és a vásárnapi iskolák létesítésére irányuló mozgalomban a hangsúly elsősorban az oktatás és nevelés szolgálatára helyeződött, a vásárnapi iskoláknak az általános és vallási tudást, ismereteket együtt kellett közvetíteniük. A vásárnapi iskolai mozgalom alapítását Robert Raikes személyéhez kötik, aki a 18. század végi Nagy-Britanniában a szegény, kallódó gyermekeket felkarolta és vásárnap írás-olvasás, valamint bibliai ismeretek elsajátítására gyűjtötte egybe. Ez a mozgalom Magyarországon a Skót Misszió kebelén belül terjedt az 1840-es évektől. A Skót Misszió az 1880-as években már három vásárnapi iskolát is működtetett Budapesten (Kovács 2006, 997–999. p.). Az egyik a Bethesda Kórház nagytermében kapott helyet, mely feltételezésem szerint kapcsolódott a Biberauer Irma által 1882-től szervezett iskolához. Ebben Szilassy Gyula sógornője, Szilassy Aladárné vizsolyi Pap Mária is szerepet vállalt (Wertán 2006, 683. p.). Az 1880-as évektől kezdve a Szilassy család számos tagja évente támogatta a vásárnapi iskolák működését Magyarországon, elsősorban Budapesten, pénzbeli adományokkal, vallási könyvekkel, alkalmanként élelmiszer-adományokkal.⁵³

53 A budapesti vásárnapi iskolák karácsonyi ünnepe. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 27. évf. 1884. december 21. 51. sz. 1639–1644. p.; Jegyzéke a budapest-pesti magyar vásárnapi iskolai növendékek [dec.] 13-án tartott karácsonyi ünnepére befolyt kegyes adományoknak.

Közreműködés a Keresztyén Ifjak Egyletének megalapításában

A keresztyén ifjúsági egyletek 1878-ban Genfben tartott VIII. világgyűlésén többek között arról tanácskoztak, hogyan hozható létre összekötő kapocs a vasárnapi iskolák és a keresztyén ifjúsági egyletek között (Kovács 2023, 299. p.). Nagy teherbírású, elkötelezett egyének egyszerre ugyanis több mozgalomban is tevékenykedtek, azaz mint Charles Fermaud személye bizonyítja, e személyek voltak az összekötő kapcsok.⁵⁴ A budapesti vasárnapi iskolák egyik előkészítő óráján történt, hogy az 1883 őszen Magyarországon tartózkodó Charles Fermaud a keresztyén ifjúsági egyletek eszméjéről s európai működéséről tartott előadást.⁵⁵ A George Williams által 1844-ben alapított mozgalom szintén angol területről indult világhódító útjára, első világgyűlésük megrendezésére 1855-ben Párizsban a világkiállítás keretében került sor.

Ezt a mozgalmat Szilassy Gyula vezette be a magyar református közösségekbe, öccsén, Szilassy Aladáron keresztül. Fermaud 1920-ban Megyercsy Bélához intézett egyik levele tanúsítja Szilassy Gyulának ebbéli közvetítő szerepét, amelyben a magyarországi kapcsolatfelvétel és kapcsolatkiépítés kezdeteiről emlékezett meg. Ebben a levelében úgy fogalmazott, hogy a Bex-ben élő Szilassy Gyulához fűződő kapcsolatai által alakult ki benne magyarországi látogatásának terve annak érdekében, hogy a keresztyén ifjúsági szövetség eszméjét megismertesse az országgal. Mint említette, gyakori vendég volt Szilassy házában, és ezen alkalmak során tervezték meg magyarországi útját. Számos ajánlólevelet kapott a család tagjaitól, többek között Aladártól is. A Pesten élő Aladár oroszlánrészt vállalt a kapcsolatok kiépítésében és ápolásában. Az ő kíséretében magas rangú családokat is alkalma volt Fermaud-nak meglátogatni a magyar fővárosban, sőt vidéken is. Ez a levél három pontban összegezte magyarországi benyomásait. Egyrészt azt tapasztalta, hogy a magyar egyház és a teológiahallgatók tartózkodással kezelték a keresztyén ifjúsági egyletek ügyét, mert inkább világi kérdésként kezelték. A szervezéssel járó nehéz feladatokat is kevesen voltak készek vállalni. Másrészt a legtöbb munkát jelentő titkári pozícióra sem vállalkoztak szívesen.⁵⁶

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 28. évf. 1885 december 27. 1663. p.; Jegyzéke a budapest-pesti magyar vasárnapi iskolák szükségai és növendékei részére befolyt kegyes adományoknak. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30. évf. 1887. január 16. 95. p.

54 Charles Fermaud (1850–1937) 1873-tól tagja a Keresztyén Ifjak genfi egyesületének. 1878-ban a Londonból Genfbe átköltözött Világszövetség első elnöke, majd harmincnégy évig 1879–1912 között főtákar.

55 A Budapesti Református Theológiai Ifjúság belételeiből. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 26. évf. 1883. november 4. 44. sz. 1428. p.

56 Charles Fermaud levele Megyercsy Bélához En route 1920.12.29. HU–MNL–OL–P1009–III–26–5–Nr.–10.

Charles Fermaud a svájci Kék Kereszt eszméjét, az alkoholtól való tartózkodás evangéliumi szolgálatát is közvetíthette Magyarország felé (Gyarmati 2024, 637–649. p.). Szoros együttműködés kötötte Louis-Lucien Rochat-hoz (1849–1917), a mozgalom alapítójához, aki őt szerette volna felkérni az általa 1877-ben alapított Kék Kereszt egyik vezetőjének.⁵⁷ Ennek a törekvésnek a kifejezett támogatása mellett azonban rendkívül sok egyéb elkötelezettségére hivatkozva Fermaud ezt a felkérést nem fogadta el.⁵⁸ A Szilassy öccsének, Szilassy Aladárnak a levelezésében található Kék Kereszt témájú levelek arra engednek következtetni, hogy számos a Kék Keresztbe jelentkező belépéséhez adott ajánlást, így támogatva az egylet magyarországi terjesztését.⁵⁹

Fermaud és a magyar ébredési mozgalmak közötti kapcsolat felvételére az 1870-es évek közepétől került sor, ezekről a törekvésekről vallanak a Balogh Ferenc és Fermaud közötti levélváltások. Az elnök 1878. április 27-i Baloghhoz intézett levelében utalt arra, hogy Genfben nem ismerik a magyar missziói és egyesületi életet, ezért szívesen fogadnának írásos anyagot erről a területről (Kovács 2023, 299. p.). Fermaud már az 1878. évi genfi konferencián szeretett volna magyar képviselőket vendégül látni, de akkor még csak három magyar érdeklődő, tehát nem képviselő, Bethlendi Endre, Orosz István és Ságe Emil tudott részt venni a genfi programokon (Kovács 2023, 300–305. p.).

Jól látható az eddigiekből, hogy számos angliai ébredési mozgalom Genfen keresztül terjedt az európai kontinensen. Genf a kora újkori vallásháborúk óta számos angol politikai és vallási üldözöttet fogadott be, és – mint korábban utaltam rá – az évszázad folyamán a legnagyobb, 20%-ot is elérő angol diaszpórának ez a város adott otthont. Az angol és svájci vegyes házasságok révén pedig adott volt a kapcsolattartás a két régió között. Szilassy Gyula feleségének mostohaanyja angol arisztokrata családból származott, így természetes volt, hogy gyakran megfordultak Londonban is. Szilassy közvetlen kapcsolatokat ápolt a nagy-britanniai ébredési mozgalmakkal, és gyakran megfordult a brit presbyterián szövetség nagygyűlésein. 1877-ben Balogh Ferencsel együtt vett részt az edinburgh-i nagygyűlésen.⁶⁰ Szilassy később londoni tartózkodásai során maga szorgalmazta magyar ösztöndíj létrehozását. 1884-re sikerült elérnie, hogy döntés született egy évi 600 forintos ösztöndíj alapításáról, melynek első kedvezményezettje 1885-ben Révész Mihály debreceni végzett hittanhallgató lett.⁶¹

57 Copie de la lettre écrite par Louis Lucien Rochat pour Charles Fermaud, le jour apres avoir décidé de fonder une Société de Tempérance. 1877. augusztus 21. CH-ACV-PP823-55 fol. 1-3.

58 La réponse de Charles Fermaud a Louis-Lucien Rochat 1877. augusztus 23. CH-ACV-PP823-56 fol. 1-3.

59 HU-MNL-OL-P1009-III-26-5 Szilassy Aladár levelezése

60 Nemzetközi presbyteri zsinat Edinburgh-ban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 20. évf. 1877. július 15. 28. sz. 885–887. p.

A Colonial and Continental Church Society képviselőjeként

Szilassy Gyulától fennmaradt egy öccséhez címzett levél, mely szerint tagja és svájci helyi képviselője volt a Colonial Continental Church Societynek,⁶² a rendkívül gazdag, közel évi negyvenezer font felett rendelkező anglikán missziós társulatnak.⁶³ Az 1880 májusában keltezett levél arról tanúskodik, hogy e társaság képviselői is intenzíven keresték a magyarországi kapcsolatokat. Ez a mozgalom az emigrációban élő brit szegények oktatására jött létre. A 19. század első felében főleg Észak-Amerikára irányult a tevékenységük, ahová 1815 és 1840 között közel egymillió brit polgár emigrált. A mozgalom fő célja továbbá az emigráns nemzettagok spirituális igényeinek kiszolgálása volt (Underwood 1972, 7. p.).

A Társaság európai terjeszkedésében fontos jelenség volt az utazók számára létrehozott szezonális lelkészség, melynek első helyszíne 1842-ben Svájcban a turisták által intenzíven látogatott Interlaken (Underwood 1972, 35–46. p.). A hegymászás mint szabadidős tevékenység ekkor kezdett terjedni az alpesi országban, következésképpen a turisták száma évről évre gyors növekedésnek indult. Ezek a változások teremtettek igényt a saját vallású lelkigondozásra, amit hamarosan állandó lelkészi állások létrehozásával biztosítottak. 1852-től Thun, Basel, Luzern, Vevey, Chamonix már rendelkezett anglikán lelkésszel, 1854-től Zürichről is elmondható ugyanez (Underwood 1972, 60. p.). Ez az angol Társaság szintén küzdött a lelkészhiánnyal, amit úgy oldott meg, hogy laikusokat is bevont a missziós munkába. Katekisták, iskolai tanítók alkalmazhatók voltak a lelkészi munkára, 1844-től prédikálhattak, taníthattak és házasságkötést is celebrálhattak (Underwood 1972, 156. p.). A kontinentális terjeszkedésről 1856-tól állnak rendelkezésre forrásadatok. Az 1857-től fennmaradt éves beszámolók alátámasztják, hogy ez a társaság jelen volt Szilassy Gyula lakóhelyén, Bex községben is (Underwood 1972, 82. p.).

61 [A presbyterián szövetségi bizottság jelentése.] 1885. november 17–25. In *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjében jegyzőkönyvei, 1877–1887*, 139–146. p.

62 Az intézményi átalakulások folyamán számos névváltozáson ment keresztül: 1851-től The Colonial Church and School Society néven, 1861-től a Colonial and Continental Church Society név alatt működtek, majd a 20. században 1958-tól a Commonwealth and Continental Church Society nevet használják mindmáig.

63 Szilassy Gyula levele Szilassy Aladárhoz. Bex, 1880. április 14. HU-MNL-OL-P1900-III-27. Szilassy Elek iratai Nr.8. A levél Szilassy Elek iratai között található az Országos Levéltár által rendezett, családi iratok között. Ez azonban tévedés, mert a megszólítás: „Kedves Alcsikám” Szilassy Aladárra utal, az ő beceneve volt ez a családban. A levél ezért a 26. tételhez kellene, hogy tartozzon.

A természettudományok szerepéről a Szilassy családban

A Szilassy család kapcsán érdemes kitérni a természettudományokhoz fűződő kapcsolataikra. A 18. század közepétől az európai természetbúvárok szervezetekbe tömörülve kívánták megosztani felfedezéseiket a nagyközönséggel. Ebben a folyamatban Svájcban a protestáns városok jártak elől. Többszöri nekifutást követően Genfben alakult meg az első társaság harminckettő természetkutató kezdeményezésére 1815. október 6-án. A többi európai tudományos társulattal szemben a svájci nem rendelkezett központi irányítással: kezdetben minden kanton maga hozta létre szervezetét, a hierarchikus szervezőelv tehát nem volt jellemző. A társulatok az önkéntes tagság elve mentén működtek, kifejezetten üdvözölték a nem szakmabeli, de elkötelezett tagok belépését, tehát ott és akkor az amatőr érdeklődés kifejezett érték volt. Az éves közgyűlések helyszínének kiválasztásával mindig a helyi szervezetek létrehozásának célját is szem előtt tartották. A 19. század folyamán a svájci társulatokba nemcsak kertészek és mezőgazdászok léptek be, hanem vagyonosabb birtokosok is taggá váltak a tudósok mellett. Az egyéni csatlakozásnál egyre inkább fontossá vált a régi tagoktól beszerzett ajánlólevél (Kupper–Schär 2015, 282–290. p.).

Szilassynak tagként való ajánlásáról nem ismerek adatokat. Közvetlen forrásadottságok hiánya ellenére nagy valószínűséggel apósa befolyása itt is nagy szerepet játszhatott. Billard komoly érdeklődést mutatott az alpesi madárvilág iránt, a családi levéltárban fennmaradt lista alapján természettudományi madárgyűjteményében százhatvankilenc kitömött madarat tartott számon. Végrendeletében ezt a gyűjteményt a bex-i iskola természettörténeti múzeumának adományozta, melyet 1886-ban bekövetkezett halála után átadtak az iskolának (Gerber 1994, 24–25. p.).

Szilassy természettudományi érdeklődéséről azonban fennmaradt egy adat a Svájci Természetkutató Társaság egyik 1877. évi jelentésében, ahol többek között közzétették az éves taggyűlés tagjainak és résztvevőinek a listáját. Ez alapján úgy tűnik, hogy nem volt tagja a társulatnak, csak résztvevője az éves közgyűlésnek. A Bex-ben 1877. augusztus 20–22. között tartott eseményen mint svájci magánzó vett részt. A helyi elit: a tanítók, a községi tanácsosok, a jegyző, a lelkész, az építész, a mérnök, valamint a kereskedők szinte kivétel nélkül megtisztelték jelenlétükkel az eseményt. A társasági tagok között megtalálható az egy évvel korábban megalapított svájci Kék Kereszt szervezet imént említett elnöke, Louis-Lucien Rochat. Politikusok, mint például a Szövetségi Állam első külügyminisztere, Numa Droz neve szintén feltűnik a taglistán. A bex-i sóbányák igazgatója, Constantin Rosset feltehetően mint adománytevő foglalt helyett a résztvevők között.⁶⁴ Ezek az információk Szilassy kapcsolati hálójának rekonstruálásához nyújthatnak később segítséget.

64 Liste des membres et des étrangers présents à la 60e session de Bex 20–22. août 1877. In *Verhandlungen der Schweizerischen Naturforschenden Gesellschaft*, Bd. 60. (1877) 273–281. p. itt: 279–280. p.

Meggyőződésem, hogy Szilassy Magyarországról hozta magával természettudományi érdeklődését. Ez egyrészt köszönhető Gönczy Pálnak, aki kifejezetten ez irányú tanterveket alkotott, és tankönyveket is írt az 1850-es években, másrészt magyaróvári tanulmányai is – nem beszélve társadalmi állásáról – megalapozták az ez irányú érdeklődését. Tudott, hogy Gönczy 1850-től tagja volt az újraindult Királyi Magyar Természettudományi Társulatnak. Magyarországon azonban más tudományos mentalitás érvényesült, egyfajta konzervatív szemlélettel kifejezetten távol tartották magukat a műkedvelőktől. Egyébként is az Akadémia erős humántudományi szemlélete miatt a magyar természettudományi társulatra számos tudományos kérdés megoldása hárult. Szabó József titkári működése alatt osztrák és német tudósok megnyerésére koncentráltak (Vekardi 1975, 126. p.). Magyarországon tehát nem vált bevett gyakorlattá a műkedvelők integrálása, a tudományos tevékenység pedig központi szervezőelv mentén épült fel.

A Szilassy család svájci természetbúvár tevékenysége tehát műkedvelő szinten zajlott, ami kiváló indulást adott Gyula unokájának, br. Fejérváry Gézának, aki korának nemzetközi szinten is elismert hepatológusává vált a 20. század első évtizedeiben. Anyjával, aki Szilassy Gyula elsőszülött leánya és nagynénjével, Szilassy Katalinnal rengeteg időt töltött nyaralásai során az Alpokban, ezek az élmények tették őt a természet szerelmésévé. Első publikációinak egyike Svájcban jelent meg.⁶⁵

Jótékonykodás

A losonci oktatás támogatása

Az oktatás támogatása generációkon átívelő tradíciót jelentett a Szilassy család esetében. Id. Szilassy József 1785-től iskolai inspektor a losonci református iskolában, 1832-től már annak főgondnoka volt, és ilyen minőségében 400 forinttal támogatta az akkor nyolcosztályos gimnáziumot. Abban az évben fia iskolafelügyelőként működött (Böszörményi 2016, 67., 101–109. p.). Korábban utaltam arra, hogy a losonci líceum alapító tagjai között foglalt helyet, 3000 forint tőkepénzzel járult hozzá. Ennek az összegnek az évi 6%-os kamatával: 180 forinttal általában három tanulót támogattak. Az alapítványi kuratóriumban fiai, József, Ferenc és György is helyet foglaltak (Böszörményi 2016, 126. p.). Az iskola támogatására nem csak ösztöndíjakat hoztak létre, hanem terményadományokat is biztosítottak, ez utóbbi képezte az alumneumi ellátás alapját. A szegény tanulókat is támogató tápintézet javára a Szilassy alapítványból további három tanuló összesen 60 frt támogatásban részesült minden évben. (Böszörményi, 2016. 194–195. p.).

⁶⁵ Fejérváry, G. J. de: Sur deux cas intéressantes d'adaptation produits par le terrain sur la couleur des animaux. In *Bulletin de la Société Vaudoise des Sciences naturelles*, 48. (1912) Heft 176, 381–391. p.

1851-ben a Szilassy ösztöndíj változatlanul 400 frt tőkeértékű volt, ennek 6%-a azonban már csak 24 frt-ot jelentett évente. A líceum javára tett alapítvány az 1840-es évek elejére megszűnt, mert az iskola nem tudott hosszú távon fennmaradni. Ifj. József 1854-ben bekövetkezett halálával Ferenc fia (1819–1876) vette át helyét az akkor már egyesített helvét és ágostai ev. gimnázium egyháztanácsában, ahol 1857-ben főgondnokká is megválasztották (Böszörményi 2016, 366. p.). 1870-ben az állam átvette a gimnázium működtetését, állami főgimnázium vált belőle. A Szilassyak továbbra is a második legnagyobb támogatók maradtak, noha a megváltozott gazdasági környezetben csak kisebb összegek álltak rendelkezésre.⁶⁶

Szilassy Ferenc halálát követően három mostohaöccse, Béla, id. Gyula és id. Aladár vállalta át a jótékonyági támogatásokat. A Szilassy Ferenc emlékére létrehozott 500 forintos tőkealappal rendelkező alapítványt a losonci m. kir. állami főgimnázium ifjúsági segélyező egyesületének támogatására fordították. 1877. február 18-án került sor az egyesület alapító közgyűlésére 34 alapító, 44 rendes és 24 pártoló taggal. A Szilassyaknak ez az alapítványa a legnagyobb támogatók között foglalt helyet: Losonc mezőváros közössége ezer forintot, a losonci helvét hitvallású egyházközség 500 forintot, a losonci takaré- és hitelbank, a losonci gőzmalom társulat ugyanennyit, a losonci és losonc-tugári izraelita egyházközség 100 forintot, gr. Forgách Antal 500 forint értékű úrbéri kötvényt ajánlott fel. A rendes tagok hozzájárulásai évente 50 forintot, az évdíjas pártoló tagok 3 forintot hoztak az alapítványi költségvetésbe. Ebből étkezési, ruha-, gyógyszer-, tankönyv-segélyekhez juthattak a rászoruló tanulók.⁶⁷ Harminckilenc éven át, 1877 és 1917 között folyamatos volt a család részéről a támogatás. A valutareformot követően 1000 koronát jelentett az összeg. Szilassy Gyula halála sem szakította meg a folyamatot, feltehetően Gyula nevű legidősebb fia változatlanul támogatta a segélyező egyesületet.⁶⁸

Feled község támogatója

Szilassy Gyula Svájcban való letelepedése után nem vált meg magyarországi birtokaitól. Feleden 471 kataszteri holdat birtokolt, szántó, erdő és rét tette ki a terület legnagyobb részét.⁶⁹ Gömör-Kishont vármegyében 1878-ban ezzel a birtokrésszel a 100 legnagyobb birtokos között foglalt helyet. Az évente fizetendő 380 adóforinttal a 74. helyen állt.⁷⁰

66 Lengyel Dániel: Első tudósítás a losonci állami gymnasiumról 1870–1-ik iskolai évben. In *Iskolai értesítők. Állami Főgymnasium Losonc*, Pest, 1871, 26 p.

67 Jelentés a losonci m. ki. államfőgymnasium ifjúsági segélyező egyesület első évi működéséről. In *Iskolai értesítők: Állami Főgimnázium Losonc*, 1877, 62–70. p.

68 Iskolai Értesítők, Losonc Állami Főgimnázium. 1877–1917.

69 Németh József (szerk.) 1893. *Magyarország földbirtokosai*. Budapest, 238. p.

70 Gömör-Kishont t.e. megye legtöbb adófizető megyebizottsági tagjainak az igazoló válaszmány által 1879-ik évre ideiglenesen összeállított névjegyzéke. *Rozsnyói Híradó*, 1. évf. 34. sz. 1878. augusztus 25. 129. p.

Elkötelezettsége a felediekkel szemben svájci élete idején sem szűnt meg, a feledi egyház számára évente 25 forintot, a helyi tanítónak szintén 25 forintot juttatott el minden évben.⁷¹

Svájci adakozás az 1879. évi szegedi árvíz károsultjai számára

Az akkor már tíz éve Svájcban élő Szilassy jelentős összeggel támogatta az 1879. évi szegedi árvíz károsultjait, mely esemény kiemelt figyelmet kapott mind az európai, mind a svájci sajtóban. Március 8-án jelentek meg az első híradások a francia nyelvű svájci lapokban a Szegednél bekövetkezett gátszakadásról.⁷² A rá következő napon már pesti tudósításként az áradás növekvő veszélyéről számoltak be a híradások.⁷³ A gátszakadást követő negyedik napon úgy tűnt a cikkek alapján, hogy a gátak emelésével Szeged városának biztonságát megoldották.⁷⁴ A katasztrófa azonban bekövetkezett, a város kétharmadát másnap elöntötte a víz. A genfi francia napilap 'Szeged' című híradása részletes ismertetést adott a város fekvéséről, épületeiről, gazdasági potenciáljáról és az áradás pusztításának körülményeiről. Ekkor még nagyon ellentmondásos hírek láttak napvilágot a svájci sajtóban. A *Pesti Naplót* idézve egyesek ezer ház, mások a hivatalos adatok alapján száz ház használhatatlanná válásáról tettek említést.⁷⁵ Március 15-től mindennap közöltek híreket az eseményről. Március 17-én már egyértelművé vált, hogy a város háromnegyede víz alá került, a következő napra pedig ismertté vált, hogy 8200 ház vált használhatatlanná, 1900 személyt eltűntként tartottak nyilván. Ezekkel az adatokkal nyilvánvalóvá vált a világ számára a katasztrófa dimenziója.

Adománygyűjtéssel kapcsolatos első hírként tudósítottak a sajtóban az osztrák vasúttársaság párizsi bizottsága által kezdeményezett akcióról.⁷⁶ Ezt a gyűjtést a francia Crédit Lyonnais bankon keresztül szervezték, melynek genfi fiókja szintén felhívást tett közzé az ügy érdekében. Genfben a Darier, Chaponnière et Cie., Lausanne-ban az MM Marcel bank gyűjtötte az adományokat. Ekkor mozgósító céllal, meggyőző érveként közölték a lapok, hogy magyar szolidaritásból, gyűjtésből az 1868. évi svájci árvíz károsultjai közel 82 000 svájci frank támogatásban részesültek.⁷⁷ A *Gazette de Lausanne* folyamatosan tájékoztatást adott a Vaud kanton területén folyó adománygyűjtések állá-

71 A gömöri helvét hitvallású egyházmegye tavaszi közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24. évf. 1881. május 1. 577–583. p. itt 577–578. p.

72 Autriche. *Gazette de Lausanne*, 80. évf. 57. sz. 1879. március 8. 1. p.

73 Peth, március 2. *Gazette de Lausanne*, 80. évf. 59. sz. 1879. március 11. 3. p.

74 Autriche-Hongrie. *Gazette de Lausanne*, 80. évf. 1879. március 12. 60. sz. 2. p.

75 Autriche-Hongrie: Szegedin. *Journal de Genève*, 50. évf. 61. sz. 1879. március 14. 2. p.

76 Faits divers. *Journal de Genève*, 50. évf. 69. sz. 1879. március 22. 3. p.

77 Faits divers. *Journal de Genève*, 50. évf. 70. sz. 1879. március 23. 3. p.

sáról. A március 29-i híradásból tudható, hogy Szilassy Gyula 250 forintot ajánlott fel erre a célra.⁷⁸

Az adakozási kedv felélesztésére intenzívebb kampányra volt szükség, és hát persze némi időre is. A svájci parlament két kamarájának képviselői által szervezett gyűjtés során április közepéig 1045 frank folyt be a kasszába.⁷⁹ A La Société Suisse d'utilité publique országos felhívást tett közzé, és bizottságot hozott létre az adományok kezelésének összehangolására, nagyobb nyomatókat kívánva adni az ügynek. Vezető politikusok – mint például Schenk szövetségi tanácsos – álltak ki a jótékonyági kezdeményezés mellett.⁸⁰ Május 1-jén a lausanne-i adakozás esetében 1181 frank értékű adományt tartottak számon. Ez az összeg segít megítélni a Szilassy család által tett adomány nagyságrendjét, melyet jelentősnek értékelek.⁸¹ Az 1879 őszén közölt svájci sajtótudósítások szerint a szegedi árvíz által okozott kárt a magyar hatóságok harmincmillió frankra becsülték. A gyűjtésre megalakított osztrák–magyar bizottság a felmerült károk összegének egyharmadát tudta adakozásból fedezni.⁸² A *Journal de Genève* híradása szerint a svájci adományok elérték 82 232 frankot, mely összeg körülbelül 36 893 forinttal volt egyenértékű.⁸³ Svájc hasonló szolidaritásról tett tanúbizonyságot, mint egy évvel korábban Magyarország.

Svájci alapítványok szegény nők, árvák és vakok támogatására

Louis Billard és Szilassy feleségének halála között alig telt el egy hónap. Billard 1886. február 20-án hunyt el. 1883. június 1-jén kelt végrendeletében 27 400 frank sorsáról rendelkezett. Bex község szegényeire 300 frankot, Bex Jótékonyági Egyesületének 200 frankot, az Église libre számára 300 frankot, a bex-i iskolára, melynek felügyelőbizottsági tagja volt, 300 frankot, a lausanne-i vakok menhelyére 300 frankot, a lausanne-i gyógyíthatatlan emberek egyesületére 300 frankot, a Bázeli Hittérítőknek 300 frankot, sógorára 400 frankot, fogadott lányának öt gyermekére (Gyula, Lily, Charlie, Feri és Kati) fejenként 5000 frankot hagyományozott. Szilassy Gyula egy ezüst- és egy aranyórát kapott (Gerber, 1994, 27. p.). A végrendeletileg nem rendezett vagyon – a Hope család ágán örökölt vagyon és a bex-i Soressessex-birtok – örököse fogadott lánya, Szilassy felesége

78 [Cím nélkül] *Gazette de Lausanne*, 80. évf. 75. sz. 1879. március 29. 3. p.

79 Confederation Suisse: Assemblée fédérale. *Gazette de Lausanne*, 80. évf. 86. sz. 1879 április 12. 2. p.

80 La Société Suisse d'utilité publique felhívása a svájci polgárok felé. *Gazette de Lausanne*, 80. évf. 93. sz. 1879. április 21. 2. p.

81 [Cím nélkül] *Gazette de Lausanne*, 80. évf. 102. sz. 1879. május 1. 3. p.

82 *Journal de Genève*, 50. évf. 214. sz. 1879. szeptember 10. 2. p.

83 *Journal de Genève*, 50. évf. 252. sz. 1879. október 25. 1. p.

lett. Laura Correvon 1886. március 24-én hunyt el a családtagok tudomása szerint tüdőgyulladásban. Laura szintén 1883-ban készített végrendeletet a skóciai vagyonról, melynek értéke ötezer angol font körül mozgott. A vagyon kedvezményezettjei férje és gyermekei voltak.⁸⁴

A két halálesetet követően Szilassy alapítványt hozott létre az elhunyt családtagok emlékére. Az 1886. június 19-én kelt 5761. számú okirat tartalmazza a Billard-Hope-Szilassy elnevezésű 12 000 frank értékű alapítványnak az adományozási feltételeit (Gerber 1994, 34–36. p.). Az alapítványi tőke után keletkezett éves kamatokat négy jogcím szerint osztották szét minden év januárjában. Egyötöd rész járt a faluban élő legidősebb asszony részére, Lady L. A. Hope, a soressexi birtok létrehozójának emlékére. Egyötöd rész jutott a faluban élő legidősebb férfinak Louis Billard emlékére. További egyötöd rész várományosa lehetett egy krónikus betegségben szenvedő személy Elisabeth Billard Hope emlékére. Végül kétötöd részhez juthatott egy sokgyermekes, nagycsaládos anya vagy özvegyasszony Laura Elisa Szilassy-Correvon emlékére.⁸⁵ Az adománylevél további rendelkezései értelmében adományhoz juthatott minden helyi lakos vallási és nemzeti helyzettől függetlenül két kitéttel: 1. öt évnél hosszabb ideje élt Bex-ben, 2. magaviselete a közösség általi elfogadottságban részesült. Az alapítványt a bex-i községi önkormányzat kezelte. 1887 januárjában az első év után 250 frank összegű támogatás kifizetésére kerülhetett sor.⁸⁶

Szilassy Gyula 1887. december 21-én olyan balesetet szenvedett – feltehetően részleges agyvérzést –, amely komolyan veszélyeztette a látását. A vakságtól való megmenekülést követően úgy döntött, hogy megemeli az alapítvány összegét további 3000 frankkal (Gerber 1994, 36–39. p.). Ennek az összegnek a kamatai szembetegségben szenvedőknek kívánt anyagi segítséget nyújtani. Apró részletekbe menően még arról is rendelkezett, hogy abban az esetben, ha 100 franknál több kamat áll rendelkezésre, hogyan történjen a szétosztás. A 100 frankon felül fennmaradó összegből orvosi költségek fedezésére kapott lehetőséget egy személy, aki szembetegségben szenvedett. Amennyiben pedig minden év december 21-én további szabadon elkölthető összeg állna rendelkezésre, azt az összeget pedig egy teljesen vak vagy keresettel nem rendelkező korlátozott látóképességgel bíró személynek kellett megkapnia karácsonyi ajándékként.⁸⁷

Szilassy adománytéttele, mint minden hívő ember esetében, gondoskodás volt a közösség irányában, melyben élt. Ugyanakkor hitének és Isten iránti szeretetének, hálájának megnyilvánulása, melyet kifejezetten megemlített második adománylevelében.

84 Will and Deed of Laura Elisa Correvon, de Szilassy dated 24 July 1883 and recorded in Court Books of Commissariat of Edinburgh 22 January 1887 p. 173. p. online elérhető

85 Acte de donation 19. Juin 1886. CH-ACV-PP462–80. fol. 1–8.

86 Költségelszámolás az 1886. évről 1887. január 4. CH-ACV-PP 462–81 fol. 1.

87 Acte de donation 1888. december 21. CH-ACV-PP462–84. fol. 1–8.

Az adakozás általános értelemben is egyértelmű jele a közösségvállalásnak. A Szilassy család svájci ágának esetében azonban a szolidaritásérzet ugyanolyan fontos mozgatórugó. Elkötelezettségük a hasonló sorsú – árvaságra jutott, gyógyíthatatlan vagy szem-betegségben szenvedő –, illetve szegénységben élő személyek megsegítésére irányult.

Betegség, birtokeladási kísérlet, halál

Szilassy Gyula élete végén komolyan fontolóra vette a magyarországi visszaköltözést, és első lépésként megpróbálta eladni a svájci birtokot (Gerber 1994, 29–31. p.). A svájci birtok feladását motiválta az oszlopos családtagok eltávozása, illetve az a tény, hogy halálos betegséggel küzdött. Három agyvérzést szenvedett el, az elsőt 1887-ben, a másodikat 1888-ban.⁸⁸ Első agyvérzését követően döntött a Soressex-birtok áruba bocsátásáról. 1888 áprilisában megbízta a lausanne-i Amédée de la Harpe ingatlanirodát az értékesítéssel.⁸⁹ Egy májusban keletkezett feljegyzés szerint az ingatlanbecslésre májusban került sor. Ekkor még nem döntöttek a meghirdetési árról.⁹⁰ Az ezt követő levelezésből az derül ki, hogy két árat is mérlegeltek. A Vaud kantonban fekvő, hasonló adottságokkal rendelkező ingatlanárak függvényében százhusz ezer frank jó eséllyel elérhető lett volna az értékebecslő véleménye szerint. Szilassy azonban magasabb árban gondolkodott, ezért úgy döntöttek, hogy külföldön is meghirdetik a Soressex-birtokot, reménykedve abban, hogy háromezer frankot is tudnak érte kapni.⁹¹ A vaud-i ingatlanok árát két irányból hajtotta fel a kereslet. Részben a továbbra is komoly igényt támasztó külföldi, főleg angol letelepedni szándékozók, részben pedig a hegyi levegő előnyös hatásait kiaknázni kívánó gyógyintézetek terjeszkedése (Gyarmati 2017, 22–23. p.).

A fennmaradt költség számlák komoly hirdetési kampányra utalnak. A Svájcon kívül Párizsban, Londonban, Elzászban és Lyonban közzétett hirdetések száma nyolcszáz darab. Közel háromszáz nyomtatott prospektus számolt be az ingatlan adottságairól.⁹² Az 1888. július 18-i *Times*ban leadott hirdetés szerint Soressex 21 hektáron terült el.⁹³

88 Szilassy Aladár levele Szilassy Eduárdnéhoz. Budapest, VII. Erzsébet körút 27. 1889. december 20. HU-MNL-OL-P1009-III-21-3-No. 9. fol. 1085–1088.

89 Amadée de la Harpe levele Szilassy Gyulához. Lausanne, 1888. április 17. CH-ACV-PP462–174.

90 Amadée de la Harpe levele Szilassy Gyulához. Lausanne, 1888. április 24. CH-ACV-PP462–177.

91 Amadée de la Harpe levele Szilassy Gyulához. Lausanne, 1888. június 14. CH-ACV-PP462–179.

92 Amadée de la Harpe költségelszámolásai Szilassy Gyula részére. CH-ACV-PP462–181.; 185.; 186.

93 CH-ACV-PP462–184.

Az értékesítési folyamat valószínűleg 1888 végén megakadt, miután Szilassy elszenvetve második agyvérzését. Néhány héttel a második lebetegedés után egy ígéretesnek tűnő érdeklődő, aki gyógyszerintézmény céljával kívánta volna megvenni az ingatlankomplexumot, visszalépett az ingatlan megvásárlásának szándékától. Érdeklődésének meghiúsulását azzal indokolta, hogy német páciensei számára túl messze lenne Bex.⁹⁴ A 19. század utolsó harmadában az alpesi szanatóriumok gyarapodásának korában komoly versenytárs a Németországhoz közelebb fekvő Davos és St. Moritz.

Szilassy egészségi állapota nem javult 1889 első felében. Számadáskönyvei alapján rekonstruáltam ez irányú megoldási kísérleteit. 1889 májusa–júniusa folyamán megbízta öccsét azzal, hogy folytasson konzultációt Korányi professzorral Budapesten szemproblémája és az elszenvetett agyvérzések ügyében. Korányi kollégájához, Karl Nothnagel professzorhoz irányította az érdeklődőket, aki névadója volt a szemmozgási zavarokkal járó idegrendszeri betegség, az ún. Nothnagel-szindrómának. A konzultáció a nyár elején megtörtént, amit a 12 forintos konzultációs számla bizonyít. A nyár során Aladárnak be kellett szereznie Gyula keresztlevelét, valamint meg kellett kérvényezni a fővárosi illetőséget, amelyre az esetleges áttelepülés miatt az adófizetési jogosultság megteremtése érdekében volt szükség. A számadáskönyvekből az is kiviláglik, hogy gyermeknevelők felkutatása céljából számos hirdetés feladására került sor.⁹⁵

Szilassy áttelepülésére végül azért nem kerülhetett sor, mert augusztus 30-án elszenvetve harmadik, halálos kimenetelű agyvérzését. Szeptember 2-án temették el Bex-ben. A bex-i lakosok azzal demonstrálták együttérzésüket, hogy a temetés idejére a helyi boltok bezártak. Bex község tanácsosai 1889. szeptember 7-i levelükben fejezték ki részvétüket, a legidősebb gyermek, ifj. Szilassy Gyula felé.⁹⁶ A *Gazette de Lausanne* kétszer adott hírt a halálesetről. A szeptember 7-i közlést követően két nappal a lausanne-i lap a genfi *Semaine Religieuse* nekrológiát is leköszölte.⁹⁷ A megemlékező írás szerint Szilassy Gyula hívta fel a figyelmet a cseh- és morvaországi protestáns egyházak nehézségeire, az ő közbenjárásával jutott el Théodore Necker Cseh- és Morvaországba. Háttérbe csupán betegsége miatt lépett. Ugyanakkor szerencséjére még megélhetette a svájci protestáns és osztrák–magyar protestáns kapcsolatok elmélyülését.⁹⁸ Szilassy Gyula haláláról a losonci Kaszinó-Egyesület is megemlékezett, melynek ezek szerint élete végéig tagja maradt.⁹⁹ Öt gyermeket hagyott hátra, akiket Szilassy Aladár és

94 G. Koller levele Szilassy Gyulához. Bern, 1889. január 15–16. CH-ACV-PP462–187.

95 Szilassy Gyula pénzsámadása 1886–1890. április 7. HU-MNL-OL-P1009-III-26–7. fol. 102–123. itt 1889. június: fol. 107.

96 Bex részvétnyilvánító levele ifj. Szilassy Gyulának címezve. Bex, 1889. szeptember 7. CH-ACV-PP462–74.

97 Bex. *Gazette de Lausanne*, 90. évf. 212. sz. 1890. szeptember 7. 3. p.

98 Bex. *Gazette de Lausanne*, 90. évf. 214. sz. 1890. szeptember 9. 3. p.

felesége fogadott be saját négy gyermeke mellé. Az öt árva, Gyula, Lily, Károly, Feri és Kati szeptember második hetében költözött át Budapestre. Szilassy Gyula gyermekeinek – 1. br. Szilassy Hope Gyula József (1870–1935), 2. br. Fejérváry Imréné Szilassy Laura (1873–1929), 3. dr. iur. Szilassy Károly (1879–1952), 4. dr. Szilassy Ferenc (1880–1964), 5. Szilassy Katalin (Cochran–Szilassy, Hauss–Szilassy) (1882–1964) – élettörténetét elsősorban családtörténeti vonatkozásban egy másik tanulmány keretében kívánom megírni.

Szilasi és pilisi id. Szilassy Gyula (1841–1889) 1875. október 25-én Brightonban készült fizikai portréja közel tíz éve elérhető és megtekinthető a digitális térben: a profilkép öccsének képhagyatékában található.¹⁰⁰ Ezt a képet reményeim szerint kiegészítettem szellemi portréjának megrajzolásával. Az itt feldolgozott, eddig általam megtalált egyetlen írása alkalmat adott számomra annak a közvetítő, szervező és támogató szerepnek a bemutatására, melyet a svájci francia nyelvterületen kifejtett protestáns mozgalmak és az ottani anglikán egyház és a magyar, illetve cseh–morva református egyház közötti kapcsolatok kiépítésében, a losonci, feledi közélet támogatásában játszott 1869 és 1889 között.

A budapesti és lausanne-i levéltárakban található családi hagyaték anyagának és az Arcanum adatbázis révén rendelkezésre álló gazdag sajtóanyagának a felhasználásával célom többek között az volt, hogy a 19. századi jótékonyági munka és kultúrtranszfer informális működési körülményeibe betekintést kapjunk. Reményeim szerint az is láthatóvá vált, hogy id. Szilassy Gyula elkötelezett alapítványtevő és adakozó volt, ami a 19. századi adakozás kultúrájának mikrotörténetéhez nyújthat részismereteket. Mint ahogy az általa alapított brit–svájci–magyar Szilassy család történetét szintén ezzel az írással igyekeztem megalapozni a magyar történeti szakirodalomban, és így ez a tanulmány remélhetően részévé válhat majd elsőszülött fia, szilasi és pilisi ifj. Szilassy Gyula (1870–1935) osztrák–magyar diplomata tervezett életrajzának.

Rövidítések

CH–ACV Svájc, Archives Cantonales Vaudoises, Lausanne

CH–BGE Svájc, Bibliothèque de Genève, Genf

HU–BFL Magyarország, Budapest Főváros Levéltára

HU–MNL–OL Magyarország, Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára, Budapest

HU–MTA, Magyarország, Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár

99 A losonci kaszinó-egyesület közgyűlése 1890. január 26. *Losoncz és Vidéke*, 11. évf. 5. sz. 1890. február 2. 1–2. p.

100 HU–MNL–OL–P–1009–Szilassy család–IV–28–45/50. Horváth Gyula Csaba: *Idősebb Szilassy Aladár fényképei*. Bp., 2017. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/idosebb_szilassy_aladar_fenykepei 2025.12.25.

Irodalom

- Abafi Lajos 1900. Reprint 2012. *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Győr, Tarandus Kiadó, 159–161. p.
- Bártfai Szabó László 1938. *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Függelékül az inárcsi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története*. Gyöngyös Ablaka J., 542–579. p.
- Belitzky János 1972. *Nógrád megye története I. 896–1849*. Salgótarján.
- Bewes, Diccon 2015. *Mit 80 Karten durch die Schweiz. Eine Zeitreise*. Baden, Hier und Jetzt Verlag.
- Bóna László 2022. Losonc városának és közösségének fejlődése a 19. században. In Kónya Péter–Annamária Kónyová (szerk.): *Mezővárosok Magyarországon a kora újkorban*. Eperjes, 144–165. p.
- Böszörményi István 2005. A „közjónak előmozdítása”, avagy a losoncugári Szilassyak emlékezete. 250 éve született szilasi és pilisi id. Szilassy József. *Gömörország*, 6. évf. 4. sz. 59–65. p.
- Böszörményi István 2016. „Az egyház szeme fénye az Oskola”. *A losonci református gimnázium (líceum) története*. Komárom, Calvin J. Teológiai Akadémia.
- Braun, Barbara 2015. Leurs Excellences prennent leur aises. In Meuwly, Olivier et al. (szerk.): *Histoire Vaudoise*. Lausanne, Gollion, 266–289. p.
- Cornaz, Carine 2007. *À la mine! Employés des mines et salines de Bex au XIXe siècle. Documents du Musée Cantonal d’archéologie et d’histoire*. Lausanne.
- Coutaz, Gilbert 2015. Vaud se trouve un nom. In Meuwly, Olivier et al. (szerk.): *Histoire Vaudoise*. Lausanne, Gollion, 142–162. p.
- Crousaz, Karine 2015. Bern réforme bon gré mal gré. In Meuwly, Olivier et al. (szerk.): *Histoire Vaudoise*. Lausanne, Gollion, 252–265. p.
- Éger György 2000. Losonc demográfiai, etnikai, felekezeti képe és társadalomszerkezete. In Vigh Károly (szerk.): *Fejezetek Losonc történetéből*. Pozsony, Kalligram, 31–52. p.
- Gerber, Freddy 1976. Passé et avenir de Bex-les-Bains. *Journal de Bex*, 78. évf. október 6. 73. sz. 1. p.; október 13. 75. sz. 1. p.
- Gerber, Freddy 1994. Hope, Billard, de Szilassy et sa descendance. *Bulletin Généalogique Vaudois*, 7. évf. 17–78. p.
- Gyarmati Enikő 2017. Ármeghatározó stratégia egy birtokeladás tükrében: Soressessex, a Billard–Hope–Szilassy család svájci birtokának eladási kísérlete 1888-ban. In Majó-Petri Zoltán–Z. Karvalics László (szerk.): *Árinformáció és az információ ára. Egy sajátos jelenségpáros történeti útjáról*. Szeged, 22–23. p.
- Gyarmati Enikő 2024. A svájci Kék Kereszt helye az alkoholizmus elleni küzdelem kultúrtörténetében. *Beszámoló a Magyarországi Kék Kereszt Egyletek 1918–1921. évi helyzetéről*. Lymbus–Magyarságtudományi Forrásközlmények 22., 637–649. p.
- Jeanneret, Pierre 2015. Vaud se confronte à la modernité. In Meuwly, Olivier et al. (szerk.): *Histoire Vaudoise*. Lausanne, Gollion, 398–455. p.
- Juhász Imre 1961. Gönczy Pál a munkára nevelésről. *Pedagógiai Szemle*, 11. évf. 11. sz. 1023–1031. p.

- Jung, Joseph 2020. *Das Laboratorium des Fortschritts. Die Schweiz im 19. Jahrhundert*. Zürich–Basel, NZZ Libro – Schwabe Verlag.
- Kálmán Attila 2022. Gróf Degenfeld József élete és munkássága. In Bazsa György–Jenei Zsuzsa (szerk.): *Gr. Degenfeld-Schomberg József „az egyetem létesítésének legjobb munkása”*. Debrecen, Gróf Tisza István Debreceni Egyetemért Alapítvány, 19–35. p.
- Kiss Endre József 2010. *Sárospatak missziója: a cseh-morvaországi kapcsolatok*. Budapest, 221–229. p.
- Kiss László 2005. *A szlovák nemzeti tudat születése. Tanulmányok a szlovák „nemzeti ébredés” és a reformkori szlovák-magyar viszony történetéből*. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Nova Series Tom XXXII. Sectio Historiae. Eger.
- Kovács Ábrahám 2006. A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten II*. Budapest, 997–1013. p.
- Kovács Bálint 1994. Egy „világi pap” negyvenéves szolgálata. Szilassy Aladár (1847–1924). *Confessio*, 18. évf. 1. sz. 67–75. p.
- Kovács Teofil 2023. Svájci és magyar teológiai kapcsolatok. Magyar diákok a YMCA 1878-as genfi világgyűlésén. *Historia Ecclesiastica*, 14. évf. 2. sz. 294–309. p.
- Kovács Teofil 2024. Az állam és az egyházi testületek szerepe a vasárnap ügyében. *Historia Ecclesiastica*, 15. évf. 1. sz. 232–247. p.
- Kovács Teofil 2025. A vasárnap megünneplésének sajátosságai. Sikerek és kudarcok. *Egyház-történeti Szemle*, 26. évf. 2. sz. 85–101. p.
- Kupper, Patrick–Schär, Bernhard C. 2015. „Eine einfache und anspruchlose Organisation”. Zur Geschichte der Akademie der Naturwissenschaften Schweiz. In Patrick Kupper–Bernhard C. Schär (szerk.): *Die Naturforschenden. Auf der Suche nach Wissen über die Schweiz und die Welt 1800–2015*. Baden, Hier und Jetzt Verlag, 281–295. p.
- Lányi Gábor János 2017. *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia-svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*. Budapest, L'Harmattan, 88–99. p.
- Lévai Attila 2023. Cseh-magyar kapcsolatok református szemszögből. *Teológiai Fórum – A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Calvin János Teológiai Akadémia tudományos folyóirata*, 17. évf. 1. sz. 147–156. p.
- Nógrád vármegye bizottmányának választmányi tagjai Balassagyarmat, 1861. In Leblancné Kelemen Mária (összeáll.): *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárból. Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 13. II. (1842–1864)* Salgótarján.
- Mesmer, Beatrix (szerk.) 2006. *Die Geschichte der Schweiz und der Schweizer*. Basel, Schwabe Verlag.
- Németh József (szerk.) 1893. *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.
- Pahud, Alexandre 2015. Agriculture et religion rythment la vie du Pays de Vaud. In Meuwly, Olivier et al. (szerk.): *Histoire Vaudoise*. Lausanne, Gollion, 220–237. p.
- Piatti, Barbara 2016. Elisabeth von Österreich und Irma Sztáray 1898. In Uő: *Von Casanova bis Churchill. Berühmte Reisende auf ihrem Weg durch die Schweiz*. Baden, Hier und Jetzt Verlag, 363–367. p.
- Pruzsinszky Pál 1922. *Szilassy Aladár. Visszatekintés negyvenéves egyháztársadalmi munkásságára*. [Budapest]

- Pukánszky Béla 1996. Iskolaügy és pedagógia az abszolutizmus korában (1849–1867). In Pukánszky Béla–Németh András (szerk.): *Neveléstörténet*. Budapest, Online: <https://mek.oszk.hu/01800/01893/html/09.htm#Heading3>
- Scherer Lajos 1996. *Losonc – az egykori magyar város – rövid története*. A második kiadást szerkesztette: Vágás István. Szeged.
- Schmetterer Christoph 2016. *Kaiser Franz Joseph I.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag.
- Szabó Béla–Horváth István 1969. *Nógrád megye története II. 1849–1919*. Salgótarján, Nógrád m. Tanács VB.
- Tissot, Laurent 2017. *Histoire du tourisme en Suisse au XIXe siècle. Les Anglais à la conquête de la Suisse*. Neuchâtel, Éditions Livreo-Alphil.
- Underwood, Brian 1972. *The History of the Commonwealth and Continental Church Society*. Durham, Durham Thesis, Durham University. 2998. sz. E-Thesis Online. Letöltve: 2025. december 12.
- Vekerdi László 1975. Természettudományok 1849–1867. In Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 124–131. p.
- Vígh Károly 2000. Losonc a XIX. században és a századfordulón. In Vígh Károly (szerk.): *Fejezetek Losonc történetéből*. Pozsony, Kalligram, 53–58. p.
- Vincent, Patrick 2009. *La Suisse vue par les écrivains de langue anglaise*. (Collection Le savoir suisse 58.) Lausanne, Presses polytechniques et universitaires romandes.
- Wertán Katalin 2006. A Szilassy család. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I.* Budapest, Argumentum–ELTE BTK, 669–686. p.

ENIKŐ GYARMATI

THE HISTORY OF THE SWISS BRANCH OF THE SZILASSY FAMILY OF SZILAS AND PILIS – PART 1

This study, which explores the history of the Swiss branch of the Szilassy family of Szilas and Pilis, is primarily based on original Swiss and Hungarian source materials previously unpublished in Hungary. To ensure a multifaceted interpretation of the historical data and fragments collected over the past decade, I have integrated an extensive range of relevant academic literature and contemporary press articles into this work. The life of Gyula Szilassy Sr. (1841–1889), presented here as the founder of the Swiss branch, was initially of interest to me for the purpose of drafting the biography of his son, the Austro-Hungarian diplomat Gyula Hope József Szilassy Jr. [Jules Hope Joseph de Szilassy] (1870–1935). However, the reconstruction of the elder Gyula Szilassy's life also provides insight into the nuances of Swiss–Hungarian religious networking in the second half of the 19th century, the era's culture of philanthropy, and the daily life of a multinational and multicultural family with English, Scottish, Swiss, and Hungarian roots. Last but not least, I intend to elaborate on his intermediary role—a fact occasionally mentioned but never deeply analyzed in Hungarian historical literature—in the establishment of the YMCA (Keresztyén Ifjak Egylete) in Hungary and in the financial support of Czech and Moravian Reformed schools.

Nyelvjárási hangoskönyv a szlovákiai Vág és Garam közti régióból – előkészítő munkálatok*

TÜNDE SZENDI

A Dialect Audiobook from the Váh–Hron Interfluve Region in Slovakia—Preparatory Works

Keywords: dialect audiobook; computational dialectology; Hungarian dialects in Slovakia; dialect phenomena; Váh–Hron interfluve region; Vág–Garam interfluve region

DOI: <https://doi.org/10.61795/fssr.v28y2026i2.06>

A magyar számítógépes dialektológiai kutatások (Vékás 2007, Vargha 2017) hatására az utóbbi években a szlovákiai magyar számítógépes dialektológiai kutatások is feldüldtek (Presinszky 2024), és több szlovákiai magyar régiót is lefednek, de számos terület (pl. a Vág és a Garam köze) még napjainkban is további kutatásokra vár. Az eddig három részből álló *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv* (SzMNyHK.) második részében a Vág és Garam között mindössze két település, Nagysalló és Sárkányfalva képviseli (Presinszky 2021). A kutatás célja egyrészt ennek a dialektológiai szempontból máig is csak részben adatolt, a közép-dunántúli–kisalföldi, valamint a palóc nyelvjárási régió között elhelyezkedő területnek a hangoskönyvi megjelenítése, másrészt pedig hozzá kíván járulni a nyelvjárási jelenségek és jelenséghatárok pontosításához (vö. Juhász 2001, 271. p., Sándor 2007).

A munka során egy életútinterjúkat tartalmazó beszélt nyelvi korpuszt dolgozok fel a számítógépes dialektológia segítségével, hogy létrehozzak egy nyelvjárási hangoskönyvet, majd leírom és elemezzem a nyelvjárási jelenségeket, a létrejövő hangoskönyvhöz pedig olyan módszertani eszközöket készítek, amelyeket alkalmazni lehet az anyanyelvoktatás során (Kiss szerk. 2001, 154. p.). Mivel a mai nyelvéllapotot tükröző nyelvjárási szövegekkel a hangoskönyv jól szemlélteti majd a magyar nyelv Vág és Garam közti változatát, és kitűnő lehetőséget kínál a nyelvjárások oktatásának színesebbé,

* Készült az 1/0174/25-ös számú VEGA projekt keretében.

érdekesebbé, interaktívabbá tételére, korszerű forrást jelentve a magyartanárok számára az anyanyelvtanítás során (Parapatics 2018, Presinszky 2023b), így az utolsó szakaszban tehát módszereket dolgozok majd ki a hangoskönyv pedagógiai felhasználására – külföldi és hazai jógyakorlatokból inspirálódva: „nyelvjárási portfólió” (Parapatics 2018, 2019, 2025), nyelvi piknik (Szabó 2023), nyelvjárási hangoskönyvre épülő feladatok (Presinszky 2018, 2023).

Írásomban a kutatás részleteiről és az eddig elvégzett előkészítő munkálatokról számolok be.¹

1. A vizsgálat módszerei és körülményei

A kutatás alapjául egy olyan beszélt nyelvi korpusz szolgál, amely a Vág és Garam közti régióban 2024-ben a TANDEM, n.o. nonprofit szervezet által megvalósított oral history-kutatás során jött létre, és a régió 18 településén² – Érsekújvár (Nové Zámky), Párkány (Štúrovo), Komárom (Komárno) és Léva (Levice) közelében – készített 42 ún. életútinterjú hanganyagát tartalmazza.

A biográfiai interjú módszerének (Heltai–Tarjányi 1999, Bögre 2003) – amelyet többek között a szociológiában is használnak – lényege, hogy az interjú készítője arra kéri az interjúalanyt, hogy mesélje el az életét úgy, ahogyan visszaemlékszik rá, így egy szubjektív és spontán elbeszélés születik, amely során az interjúalanyok szabadon választhatják meg, miről és mennyit szeretnének beszélni.³ Ennek köszönhetően megfigyelhető a folyamatos nyelvhasználat egy olyan beszédhelyzetben, amely az interjú-helyzet ellenére a témák érzelmi töltetének köszönhetően kedvez az elsődleges (vernakuláris) nyelvváltozat használatának (Kiss 2002, 14. p.).

Az 1–3 órás beszélgetésekben előforduló leggyakoribb témákat az emberi élet fordulói (gyermekkor, fiatalkor, párválasztás, családalapítás, időskor), a szlovákiai magyar kisebbséget érintő történelmi események (második világháború, a háború utáni jogfosztottság időszaka – kitelepítés, reszlovakizáció, csehországi munkaszolgálat, szocializmus, rendszerváltás), valamint a helyi közösségek naptári és vallási ünnepeihez (pl. karácsony, húsvét, pünkösd) kapcsolódó szokások képezik.

A beszélt nyelvi korpuszt a számítógépes dialektológia segítségével, a Bihalbocs nevű nyelvészeti-dialektológiai szoftver alkalmazásával kezdtem el feldolgozni, végered-

1 Jelen írás a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolája által szervezett, 2025. november 20-21-én Szegeden megvalósult Nyelvészdoktoranduszok 29. Országos Konferenciáján elhangzott előadás írott, átdolgozott és kibővített változata.

2 A települések felsorolását lásd később.

3 A dialektológia is dolgozik hasonló adatgyűjtési módszerekkel, például: irányított, nem strukturált, narratív interjúk, nyelvjárási szövegfelvételek (Kiss 2001, 162–172. p.).

ménye pedig egy nyelvjárási hangoskönyv lesz, amely lehetővé teszi a nyelvjárási szövegek egyidejű hallgatását és olvasását.

A Bihalbocs egy speciális számítógépes program, amelynek fejlesztését Vékás Domokos 1996-ban kezdte meg. A szoftver hatékonyan teszi lehetővé nyelvjárási anyagok rögzítését (kódolását), tárolását és felhasználását. A kutatási feladatokhoz speciális betűkészletet használ, amelyet a magyar egyezményes hangjelölés rendszerét teljeskörűen támogató kódrendszerhez, kódolási eljárásokhoz alakítottak ki, a hagyományos grafikus megjelenítés minél jobb támogatásával (Vékás 2007).

A nyelvjárási hangoskönyv egy multimediális nyelvjárási szöveggyűjtemény, amelyben a hangfelvétel és annak fonetikus lejegyzése (betűhív átirata) egyszerre jelenik meg. (Presinszky 2021, 27. p.) Ez azt jelenti, hogy a hang szinkronban van a magyar egyezményes hangjelölés (vö. Deme 1953, Papp 1966) szerint fonetikus lejegyzett szöveggel, a Bihalbocs elveit⁴ (Vékás 2007) követve. A hangoskönyv tehát a beszélt nyelvi szövegek közlésének egyik korszerű módja, amely egyrészt tartalmazza a nyelvjárási sajátosságok megbízható adatait, másrészt pedig a szövegek tematikai sokszínűségével ízelítőt ad a tájegység néprajzi sajátosságaiból is.

1. kép. Nyelvjárási szöveg és hanganyag együttes közlése. Nagysalló, SzMNyHK II. (Presinszky 2020)

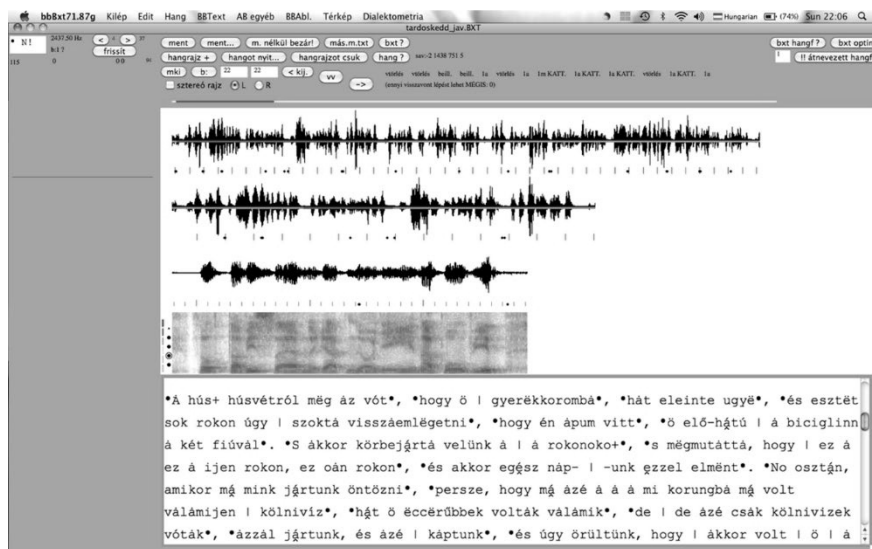
Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv II.

Bevezetés	▶ 0:00 / 4:20 🔊 ⋮
Nyitraegerszeg	A kutatópont neve: Nagysalló
Nagyhind	A felvétel időpontja: 1994.
Nagysalló	Terepmunkás: Turczi Angéla
Sárányfalva	Adatközlő: H. J., 81 éves
Ipolyszakállos	Lejegyezte: Presinszky Károly
Felsőtúr	A lejegyzést szinkronizálta: Presinszky Károly
Lukanénye	***/ {-1*És a ő áratások hogy vót*?}
Síd	*A áratások ász pedig* *mikor még gyerek, mikor még a izé ő első vilákháború után, akkor még nem voltak kombajnok*, *kiskászakkal kászátunk* *kiskászakkal szé* ő kiskászák után széttik a zasszonyok a márkot*, *és bérákták, ásztán ugyhogy két rend mént éty kötélbe*, *is gyütt utánna a másik ember*, *aki kötötte kötőfává kötötte bé a kivit, hogy né mennyen szérté*. *Azután gőzgép volt*, *volt cséplőgép ezérekcsázás*, *elévátor volt*, *is emberek,
Újbást	
Csíz	
Méhi	

- 4 A nyelvjárási lejegyzés-szerkesztés főbb elvei a Bihalbocsban: nyelvészeti szempontú analitikus kódolás, a szerkesztéskor grafikusan összerakható jel egységeinek megőrzése, a mellékjelek grafikai variánsai és kötött sorrendjük, összetett jel esetén a mellékjeleknek az utolsó elemhez történő hozzárendelése (Vékás 2007, 4. p.).

A feldolgozás során az interjúkból – technikai és tartalmi szempontokat figyelembe véve (Kiss 2001, 160. p.) – kiválasztott rövid, 3–5 perces részeket a Bihalbocs nevű dialektológiai szoftvert alkalmazva informatizálom: a szöveget a magyar egyezményes hangjelölés alapján átirom, kiegészítem a szükséges mellékjelekkel, majd ún. időmar-kerekkel (az 1. képen a szövegben található pöttyök) látom el, amelyek a szöveget összekapcsolják a vonatkozó hanganyaggal – ennek eredménye a „meghangosított” szöveg. Ez az eljárás lehetővé teszi, hogy két időbélyeg közötti szöveget is meghallgat-hassunk. (A mutatványként szereplő képernyőképen – színessel kijelölt – hangsávokat/hanghullámokat láthatunk, valamint az átírt és időbélyegekkal ellátott, ezáltal „meghangosított” szöveget.)

2. kép. Mutatvány a Bihalbocs szoftver használatával történt lejegyzéshez, amelynek eredménye a „meghangosított” szöveg

A nyelvjárási hangoskönyv lehetőséget kínál többféle elemzés elvégzésére (Vargha 2007, 434–441. p.; Presinszky 2024, 61–103. p.). A *kvantitatív* vizsgálatok közé tartoznak a *hangstatisztikai* vizsgálatok (pl. a zárt *ë* előfordulása vagy az *í* gyakorisága). ill. az annotált adatok térképes megjelenítése (pl. a szótagzáró *l* variabilitása, névelő nyelvjárási használata), a *kvalitatív*ak közé pedig a *jelentéstani* vizsgálatok (pl. a mondat-szerkesztés jellemzői, a témához, beszédhelyzethez való viszony), a *magyar-szlovák két-nyelvűségi jelenségek* (pl. kölcsönzéstermékek, kódváltások, a kétnyelvűséghez kötődő attitűdök) vagy a *helynévhasználat* (pl. helynévfajták, nyelvjárási jelenségek a helynévfajtákban) vizsgálata. Ezek közül néhányat magam is el szeretnék végezni.

2. A Vág és Garam közti régióról

Úgy gondolom, hogy ahhoz, hogy megfelelően tudjuk elhelyezni és értelmezni a régió nyelvjárásáról szóló adatokat és információkat, szükség van rá, hogy rendelkezünk a régióval kapcsolatos alapismeretekkel. Ezeknek egy töredékét ismertetem a következőkben – kitérve a régió megnevezésének történetére, az elhelyezkedésére, az itt élő nemzetiségekre, valamint a vizsgált beszélt nyelvi korpuszhoz kapcsolódó településekre.

A *Vág és Garam* köze a régió megnevezéseként a néprajzi szakirodalomból származik – az akkor (1990-es évek) legújabbnak tekintett néprajzi kutatások eredményei alapján Liszka József szlovákiai magyar néprajzkutató nyomán (Liszka 1991) nevezi így a területet a szlovákiai magyar dialektológia is (Menyhárt–Presinszky–Sándor szerk. 2009).⁵ Ez a vidék földrajzi szempontból a Kisalföldön, a Vág és Garam folyók között terül el; a Vágtól keletre, a Garam vonaláig, a Dunától északra, egész a szlovák nyelvhatárig terjed, és sem a földrajztudósok, sem a lakosság nem adott neki külön nevet, kultúrája pedig átmeneti jellegű (mind nyugati-keleti, mind észak-déli irányban). (Liszka 2010a, 208. p.) Egyes részeit a korábbi szakirodalmak a Mátyusföld, a Csallóköz és a Garam mente részeként emlegetik.

A régió ma a Nyitrai kerülethez tartozik (és azt a Zobor-vidéket, a Vágtól nyugatra, a Garamtól pedig keletre található területeket leszámítva kb. 50%-ban le is fedi), települései pedig a kerületen belül (egészben vagy részben) az Érsekújvári, a Komáromi és a Lévai járás részeit képezik.

5 A megnevezést használják még pl. a népzeneivel (vö. Agócs–Gombai 2004) és a néptáncokkal (vö. Agócs 2010) foglalkozó kutató, ill. pedagógiai szakemberek, és maguk a népművészek (zenészek, táncosok, kézművesek) is; a régióban élők azonban (általában) nem is ismerik és (általában) nem is használják – nem része az identitásuknak (nem mondják azt a származásukat illetően, hogy „Vág és Garam közti vagyok”, hanem vagy a konkrét települést említik, vagy azt mondják, hogy „Komárom/Érsekújvár/Párkány/Léva környéki vagyok”).

A Nyitrai kerületet többségben szlovák, kisebbségben magyar és cigány, még kisebb számban (300 fő fölött) pedig cseh, ukrán, lengyel és vietnami nemzetiségűek lakják, ami nagyjából a régióra is igaz.⁸ A magyar és a szlovák nemzetiségű lakosok eloszlása árnyalt képet mutat: míg a délre található szlovák–magyar országhatár vonzáskörzetében magasabb a magyar nemzetiségű lakosság aránya, addig az északra lévő szlovák nyelvhatárhoz közeledve egyre alacsonyabb, de a régió belterületén is vannak különbségek: amíg például a Párkánytól (Štúrovo) kb. 30 kilométerre északnyugatra található Kürt (Strekov) lakossága 79,85%-ban magyar, addig a tőle kb. 10 kilométerre északra fekvő Jászfalu (Jasová) 89,4%-ban szlovák nemzetiségű. A Nyitrai kerületben a legutóbbi, 2021-es népszámlálás során a lakosságnak alig több mint 20%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek⁹ – a Komáromi járásban 60%, az Érsekújváriban 30%, a Lévaiban pedig 20% volt a magukat magyaroknak vallók aránya.¹⁰

Mivel a kutatásnak, aminek eredményeként az általam vizsgált beszélt nyelvi korpusz létrejött, a régióban élő magyar nemzetiségű lakosság volt a célcsoportja, elsősorban magyar többségű, illetve olyan települések szerepelnek benne, ahol a magyar lakosság aránya meghaladja a 20%-ot. A régión belül négy kisebb tömbben, négy város vonzáskörzetében helyezkednek el a kutatópontok: Érsekújvár környékén (Érsekújvár, Fűr, Kisújfalu, Köbölkút, Kürt, Perbete, Tardoskedd, Udvard, Zsitvabesenyő), Párkány (Bátorkeszi, Búcs, Kéménd, Nagyölvéd, Muzsla, Szőgyén), Komárom (Martos) és Léva közelében (Farnad)¹¹. Jelen dolgozatomban az alábbi táblázatban felsorolt 4 településhez kapcsolódóan vizsgálók beszélt nyelvi szövegeket:

- 8 300 fő alatti számban számos más nemzetiség is jelen van. Lásd: scitanie.sk [2026. február 5.]
- 9 Ez az arány a Vág és Garam közti régióra vetítve azért jóval magasabb, hiszen a Nyitrai kerületnek kb. 50%-át teszi ki a pont a magyarok által sűrűn lakott Vág és Garam közti régió, míg a másik 50% túlnyomó részét az északon, körülbelül a Zobor-vidék alatt húzódó régióhatáron túl élő szlovák lakosság adja.
- 10 A 2021-es népszámlálás során a Nyitrai kerület 677 900 lakosából 151 213 fő (22,31%) vallotta magát magyar, 476 655 fő (70,31%) pedig szlovák nemzetiségűnek. (Az is érdekes adat, hogy a 677 900-ból 7627 fő – 1,13% – külföldi illetőségű személy, 26 211-en – 3,87% – pedig nem Szlovákiában születtek.) Az Érsekújvári járásban 138 168 főből 44 066 (31,89%) magyar, 84 055 (60,84%) fő pedig szlovák nemzetiséget jelölt a kérdőívben. A Komáromi járásban ez így alakult: 100 952 főből 62 166 (61,58%) magyar, 29 089 (28,81%) szlovák, a Lévai járásban pedig 110 469 főből 23 372 (21,16%) magyar, 78 598 (71,15%) szlovák nemzetiségű lakos élt 2021-ben. Az adatok forrása: scitanie.sk. [2026. február 5.]
- 11 A 18. település Helemba, amely azonban földrajzi szempontból nem tartozik a régióhoz, mert a Garamtól keletre található.

1. táblázat. A vizsgált települések magyar–szlovák nemzetiségi megoszlása¹²

Település (település neve szlovákul)	Lakosok száma összesen	Lélekszám 2021-ben: magyar/szlovák (fő, arány)
Farnad (Farná)	1349 fő	864 (64,05%) / 377 (27,95%)
Martos (Martovce)	694 fő	571 (82,28%) / 90 (12,97%)
Muzsla (Mužla)	1912 fő	1464 (76,57%) / 307 (16,06%)
Tardoskedd (Tvrdosovce)	5183 fő	2858 (55,14%) / 2031 (39,19%)

3. A régió nyelvjárásának vizsgálatával foglalkozó nyelvészeti munkák

Mielőtt megismerkednénk a régió nyelvjárásával, röviden (és csupán töredékesen) áttekintjük azokat a nyelvészeti munkákat, amelyek az itt található települések nyelvjárásával foglalkoztak.¹³

Első alkalommal az 1940-es években a *Magyar Nyelvőr* hasábjain jelent meg több, a régió néhány településéhez kapcsolódó írás: Oláh Mihály (1938, 338–339. p.) és Danczi Villebald (1939a, 297–306. p.;¹⁴ 1943, 158–161., 251–255. p.) Kürt községhez fűződő tanulmánya¹⁵, valamint Sulán Béla Naszvaddal (1941a, 141–142. p.; 1941b, 118–119. p.) kapcsolatos írásai. Az ötvenes és hatvanas években a *Magyar Nyelvjárásokban* Sulán Bélának a Komáromhoz közeli Martos nyelvjárásával kapcsolatos tanulmányai láttak napvilágot (1957, 115–153. p.; 1961, 178–184. p.). Az 1990-es években és a 2000-es évek első évtizedében néhány nyelvjárási tájszó-, frazéma- és szakszókincsgyűjtemény, nyelvjárási szövegkiadás jelent meg: Jankuss Gyula kéméni (1990; 1992), Bauko János marcelházi (2001), izsai (2002) valamint izsai–hetényi–dunamocsi–búcsi (2009) gyűjtései. Szintén a 2010-es években születettek a következő munkák: Pócs Krisztinának a kürti alapiskolások nyelvhasználatában előforduló nyelvjárási jelenségeket vizsgáló doktori dolgozata (Pócs 2009), Danczi Annamária doktori disszertációja, amely egy, a szlovákiai magyar pedagógusok körében (javarészt a régió településein) végzett nyelvjárási és nyelvhasználati attitűdvizsgálat (Danczi 2018), valamint egy, a

12 Az adatok forrása: scitanie.sk [2026. február 5.]

13 Az összeállításban segítségemre volt Sándor Anna és Presinszky Károly *A (cseh)szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás elmúlt száz éve* című megjelenés előtt álló munkája.

14 Ezt később a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványaként megjelent doktori disszertációjában dolgozta ki részletesen (Danczi 1939b).

15 2010-ben, Danczi József Villebald OSB születésének 100. évfordulója alkalmából, jelent meg egy, Liszka József néprajzkutató által szerkesztett, nyelvészeti szempontból is értékes munka (Liszka 2010b), amelyben Danczi kürti, s ezek között nyelvészeti vonatkozású műveit (a doktori disszertációt, az 1943-as, népi növényneveket tartalmazó munkát, és az 1956-os, 1959-es szövegmutatványokat) is újraközi, és tájékoztató jellegű megjegyzésekkel látja el.

kürti nyelvjárás változását vizsgáló (mesterszakos szakdolgozat folyományaként) napvilágot látott írás (Szendi 2014).

Számos olyan, nem tudományos, de a tudomány számára is érdekes munka született, amely nyelvészeti szempontból is hasznosítható adatokat tartalmaz, például a régióból származó alapiskolások, középiskolások, főiskolások, egyetemisták, illetve lelkes lokálpatrióták tollából¹⁶. Ezeket azonban nem állt módomban összegyűjteni.

4. A Vág és Garam közti nyelvjárás

A régióban élők nyelvjárási nyelvhasználatát számos szociolingvisztikai tényező (iskolázottság, társadalmi helyzet, kor, nem, nyelvi tudás, beszédhelyzet különféle tényezői) befolyásolja (Kiss 2002, Lanstyák 2011), amelyek részletes tárgyalása ugyan nem célja a jelen dolgozatnak, de azt fontosnak tartom, hogy ebből a szempontból is ismertessem azokat a beszélőket, akikről a korpuszban található szövegek származnak: 70 éven felüliek, túlnyomó többségben nők, szinte kivétel nélkül alap-, ill. középiskolai végzettségűek, magyar–szlovák (magyardomináns) kétnyelvűek (egyéb ismert nyelvek: cseh, orosz), többségük nyugdíjas és falun él.¹⁷

Ahogy a szlovákiai magyarok többségénél, úgy ebben a régióban is a *nyelvjárás használata dominál* más változatokkal (például regionális köznyelv) szemben (vö. Sándor 2011). Ezt a helyzetet az alábbi tényezők együttes hatása idézi elő: 1. többségük falun él; 2. kevesebb a felső- és középfokú végzettségű; 3. a magyar anyanyelvűek egy része

16 Ilyenek többek között az oral history műfajába tartozó *Életmesék* sorozat Vág és Garam közti kötetei (Molnár–Szendi 2025a,b), amelyek a régióban készült életútinterjúkból adnak tematikus válogatást, részben fonetikusan közölve a szövegeket. Több szlovákiai magyar iskola is rendszeres résztvevője a Szanyi Mária által életre hívott *Kincskeresők – helyi értékeket kutató diákok konferenciájának* (W1), illetve a magyarországi Mosolyvirág Nagycsaládosok Debreceni Egyesülete által évente meghirdetésre kerülő *Életmese* pályázatnak (W2), amelyek során számos nyelvjárási nyelvhasználatot is bemutató, helytörténeti, néprajzi témájú munka lát napvilágot.

17 Két fontos dolgot szeretnék ennek kapcsán megjegyezni. 1. Ez a „(szűk) merítés” erősítheti azt a sajnos még ma is elterjedt felfogást és tévhitet (amelynek eloszlátásához jómagam is hozzájárulni szeretnék), hogy nyelvjárásban a falusi, alacsony iskolázottságú, esetleg idős emberek beszélnek. A „merítést” azonban nem én határoztam meg, hanem az számomra előre adott volt: egy kész korpuszt kezdtem el vizsgálni, és nem én hoztam létre egyet. A régióban minden korosztályra jellemző a nyelvjárási beszédmód, természetesen az egyes generációk esetében különböző módon (beszédhelyzetek) és mértékben (nyelvjárási jelenségek előfordulásának gyakorisága, átmeneti alakok használata). 2. Bár az idős generáció által használt nyelvváltozat – több szempontból is – „kikopóban” van, és nem is reprezentatív a régió egészére nézve, úgy vélem, hogy ezekkel együtt is nagyon fontos adatokkal szolgál egyrészt a régió nyelvjárásának leírásához, másrészt további, akár a fiatalabb generációk nyelvjárási nyelvhasználatát célzó kutatások megalapozásához.

nem magyar tannyelvű iskolába járt, s emiatt nem került intézményes keretek között kapcsolatba a magyar köznyelvvél; 4. kevesebb lehetőségük van a magyar köznyelv alkalmazására, mivel a nyilvános színtereken, ahol a standard használatát várják el, a szlovák nyelvvél kell osztozniuk; 5. a standard széleskörű elterjedése Magyarországon a Trianon utáni időkben történt, s így ez a folyamat a szlovákiai magyarok nyelvhasználatát már kevésbé érintette. (Sándor 2011, 186. p.)

A Vág és Garam közti településeken élőkre is jellemző a magyar–szlovák *kétnyelvűség*¹⁸, amely „a mindennapi kommunikáció természetes jelensége” (Lanstyák 2011), ennek megfelelően pedig a két (a magyar és a szlovák) nyelv „használatát általában a különféle szituációknak és társadalmi funkcióknak megfelelően osztlik meg” (Bartha 1999, 123. p.). A magukat magyar nemzetiségűeknek vallók nyelvhasználatára az ún. *magyardomináns kétnyelvűség* (vagyis a két nyelv közül a magyar nyelv gyakoribb használata) a jellemző¹⁹. Az itt élők társalgás közben – (beszéd)helyzettől függően – naponta többször *kódot váltanak*: két nyelv viszonylatában magyar nyelvről szlovák nyelvre, és vissza, egy nyelven belül pedig nyelvjárásról a szlovákiai magyar standardra, és vissza. (Lanstyák 2000, Szabó Mihály – Lastyák szerk. 2011) A magyar és a szlovák nyelv használatának gyakorisága, ill. ennek aránya településenként kisebb-nagyobb eltéréseket mutat. A kétnyelvűségi helyzet következményeként a szlovákiai magyar nyelv különböző változatai (így a nyelvjárások és a standard változat egyaránt) *kontaktusváltozatok* – kontaktusjelenségeket tartalmaznak (vö. Szabó Mihály 1998, Péntek 2010), tehát a régióban beszélt nyelvjárások is tele vannak részben kölcsönzés, illetve maradványhatás következtében a nyelvbe került kontaktusjelenségekkel.

Fontosnak tartom még azt is, hogy szót ejtsek arról, hogyan viszonyulnak a régió nyelvjárási beszélői a nyelvjárásukhoz, azaz milyen a *nyelvjárási attitűdjük* (Kiss 2002, 135. p.). Ez a viszonyulás a különböző generációk esetében eltéréseket mutat, folyamatosan változik, és nagyban befolyásolja a köznyelv(i) változatok) általános *presztízse* (társadalmi elismertsége, tekintélye) (Kiss 2002, 136. p.) és a nyelvjárások általános megbélyegzettsége (*stigmatizáltsága*)²⁰ (Kiss 2002, 136., 137. p.), valamint az ún. *rejtett*

18 A magyarok lakta térségben élő, a szlováktól eltérő nemzetiségűek/etnikumúak (pl. románok, csehek, vietnamiak) esetében gyakran roma/cseh/vietnami/stb.–szlovák–magyar háromnyelvűségről is beszélhetünk.

19 Ez leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a nyelvhasználó általában magyarul beszél, gondolkodik, ír, olvas stb., és csak minimálisan végzi ezeket a tevékenységeket szlovák nyelven (is). Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a magyar nyelv dominanciája elsősorban a szóbeliségre érvényes, az írásbeliséget illetően már más a helyzet. A hivatalos dokumentumokat a magyar lakosság túlnyomó többsége szlovákul írja meg (annak ellenére, hogy törvény biztosítja az anyanyelv használatát) (Vö. Lanstyák–Szabó Mihály 2002, Szabó Mihály 2005).

20 Nem csupán a nyelvjárások, de az egyes nyelvjárási jelenségek is stigmatizáltak: ide tartozik a suksükölés (például *látja:lássa, láthatja:láthassa*), a szükségükölés (például *halasztja:halassza*), a nákolás (például *látnék:látnák*), az ikes és iktelen ragozás (például *lakom és*

presztízs, amikor is a beszélők által használt nyelvjárás és nyelvjárási jelenségek, noha úgy tűnik, hogy stigmatizáltak vagy nagyobb részben tényleg azok, az adott közösség mégis elismeri azokat (Kiss 2002, 137. p.). A beszélők szűk közösségükön belül bátran, „hibáikkal” együtt használják (például a suksükölés illetve a nákolás), és éppen ezen „hibák” kerülése illetve nem-nyelvjárási beszédük vonja maga után a megkülönböztetést, mivel ezzel a csoporttól való különbözőségüket jelzik. A rejtett presztízzsel együtt az *anyanyelvjáráshoz fűződő pozitív attitűd* is megjelenik a szlovákiai magyarok esetében, még a fiatal generációnál is. (Presinszky 2009, Sándor 2009, Menyhárt 2011, Vančo–Illés 2025). Ez a viszonyulásuk a saját nyelvvaltozatukhoz – a köznyelv megítélésének tükrében – az úgynevezett *situatív kódváltásban* nyilvánul meg, ami azt jelenti, hogy az adott beszédhelyzet határozza meg, hogy éppen melyik nyelvvaltozatukat használják²¹, illetve abban, hogy az általuk beszélt nyelvjárásokban egyre gyakrabban fordulnak elő úgynevezett *keveréknyelvi* vagy *átmeneti nyelvjárási alakok* (Menyhárt–Presinszky–Sándor szerk. 2009, 57–58. p.), amelyekre a vizsgálatom során is számos példát találtam.²²

5. A Vág és Garam közti terület főbb nyelvjárási hangtani jellenségei

A terület a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió *észak-dunai nyelvjárás*csoportjába tartozik (Menyhárt–Presinszky–Sándor szerk. 2009, 127. p.), viszont „több szempontból is *átmenetet* képez a dunántúli és a palóc jellegű nyelvjárások között” (uo.). (A terület nyelvjárásának átmeneti jellegére vonatkozóan lásd még: Imre 1971, 347. p.; Liszka 2002, 232. p.). Ezt az átmenetiséget és a régióon belüli nyelvjárási jelenséghatárokat pontosíthatná egy regionális nyelvjárási hangoskönyv, valamint annak további dialektológiai feldolgozása (Presinszky 2024, 25. p.).

A következőkben röviden, mintegy összefoglaló jelleggel, *A szlovákiai magyar nyelvjárások* tankönyv vonatkozó – néhány kiegészítéssel ellátott – részének (Menyhárt–Presinszky–Sándor szerk. 2009, 127–128. p.) felhasználásával ismertetem a Vág és Garam közti régió nyelvjárásának főbb *hangtani* jelenségeit. (Az alaktani és mondattani jelenségekkel kutatásom egy későbbi fázisában foglalkozom majd).

lakok), az inesszívusz (például *házba* vagy *házban* vagyok) és az -e kérdőszócska szórendi helye (például *nem kér-e:nem-e kér*) (Kiss 2002, 62. p.).

21 Azok a beszélők, akiknek a nyelvi szocializáció során elsajátított elsődleges (vernakuláris) nyelvvaltozata egy nyelvjárás, a későbbi nyelvi szocializáció során további – pl. életkoruknak, tanulmányaiknak, foglalkozásuknak, érdeklődési körüknek megfelelő – nyelvvaltozatokat és regisztereket sajátítanak el életük folyamán, amelyeket (általában) spontán módon (nem tudatosan), az aktuális beszédhelyzethez alkalmazkodva használnak (Kiss 2002).

22 Lásd a *Hang- és szövegmutatványok a régióból* című fejezetet.

Magánhangzók

„1. Fonémarendszere 8 rövid (*u, ü, i, o, ö, ë, a, e*) és 7 hosszú (*ú, ű, í, ó, ő, é, á*) magánhangzót tartalmaz, a fonématöbbletet a zárt *ë* képezi.” (i.m.) A régióban általánosan, de bizonyos szociolingvisztikai változók függvényében (nemtől függetlenül, korosztálytól viszonylag függetlenül, iskolai végzettségtől és foglalkozástól függően) ritkábban, ill. gyakrabban használt a zárt *ë* (pl. *mëgyëk, vëszëk, mëggy*), és gyakran jelentés-megkülönböztető szereppel is bír, ami a beszélők számára természetes; „pl. *elíg* (= ige): *ëlig* (= 1. elég, mn, 2. alig, hsz); *ërtem* (= személyragos hsz): *értëm* (= ige), *fejëm* (= ige): *fejem* (= főnév), *hëgyes* (= ahol hegyek vannak): *hëgyës* = csúcsban végződő, *ne* (= nesze): *në* (= msz)” (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009, 73. p.). „2. Az *ā, ē* hosszú magánhangzók polifonémikus értékben vannak jelen, pl. *āra* 'arra', *ēre* 'erre', *āsō* 'alsó', *ēsō* 'első'. 3. A nyelvjárás csoport erősen *í-ző*, pl. *ebíd* 'ebéd', *szíp* 'szép', *fíríszöl* 'fűrészel', *gíp* 'gép', *vőfíny* 'vőfély'. A köznyelvi *é* helyén az *i* is megjelenik, gyakoriak a *kezibe* típusú alakok. 4. Köznyelvi *ó*, de különösen *ő* helyén viszonylag gyakori az *ú*, pl. *rúzza, vísű, gyöplű*, bár az északibb részeken ez a megfelelés jóval ritkább. 5. Az *ú, ű* terhére szórványosan *ó, ő*-k is megjelenhetnek: *gyűrő* 'gyűrű', *gyűsző* 'gyűszű', *ocsó* 'ocsú', ami inkább palócos sajátosság. 6. Köznyelvi *ú, ű, í* helyén a rövid *u, ü, i* jelentkezése ritka, s a palóc vidékek felé haladva még ezek száma is csökken, illetőleg teljesen megszűnik. 7. Részleges hangsúlyos *ö-zést* találunk, bár ennek a hatása észak felé haladva fokozatosan csökken, illetőleg teljesen megszűnik. 8. A *söpör ~ seper* típusú változatok közül a labiális megoldású *él*, és gyakori az *l* előtti asszociatív *ö-zés*, pl. *ebídl*. 9. Az *á* utáni asszociatív *o-zás* a délibb pontokon eléggé erős, az északi területekhez közelebb csupán fonémaváltoztatban jelenik meg. 10. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik. 11. Az *á* fonéma illabiális megoldású, bár a zártabb változat (*ā*) is eléggé gyakori. 12. A labiális képzésű a mellett csak ritkán jelenik meg az illabiálisabb jellegű *q, ă* változat. 13. Az *a* fonéma illabiális realizációja *á* előtti szótagban nem jelentkezik. 14. Az *e* fonéma tipikus realizációja a köznyelvi jellegű *e*; jelentéktelen változatként nyugaton *ę*, keleten *ę* található.

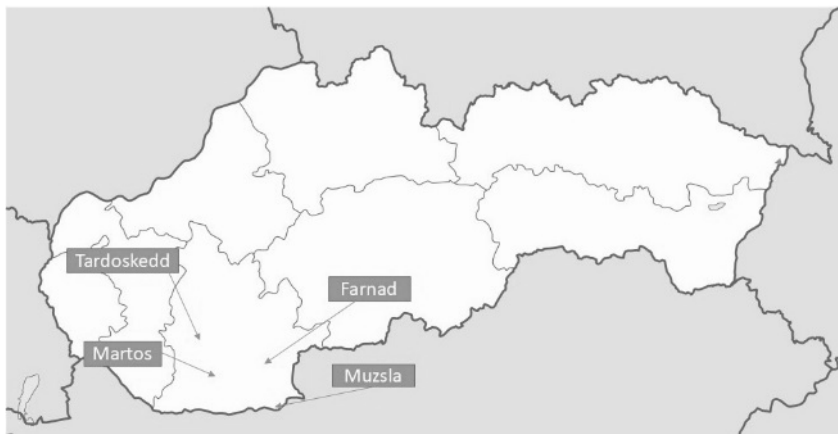
Mássalhangzók

1. Másállhangzóinak rendszere a köznyelvvél megegyező (tehát fonémahiány és fonématöbblet nem jellemző). 2. A *j* szabad fonéma. 3. A szótagzáró *l* kiesése minden hangkapcsolatban elég gyakori; pl. *nevē* 'nevel', *felē* 'felel', *kezē* 'kezel (az orvos)' 4. A *konkó* 'konkoly', *tengő* 'tengely' típusú alakok általánosak, az *l*-ezés foka a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoporttal megegyező. 5. A *d* palatalizációja *i* előtt az északi területeken már felbukkan (pl. *aggyig* 'addig'). 6. Az *l, r, j* nyújtó hatása sehol sem számottevő. 7. Abszolút szóvégen a zöngés másállhangzók zöngétlen mediára válhatnak: *kűszöB, böG, viZ*, de a tendencia még gyengébb, mint a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportban.

6. Előkészítő munkálatok – a kutatás eddigi eredményei

A 17 kutatópont közül négy, a régió különböző részén elterülő települést választottam ki, amelyek az egyes kisebb térségeket is képviselik: Tardoskedd északnyugatot, Martos délnyugatot, Farnad északkeletet, Muzsla délkeletet.

6. kép. A vizsgált kutatópontok elhelyezkedése (Nyitrai kerület) (saját készítés)

Ezután kiválasztottam a településeken készült hanganyagok közül azt, ami első körben a technikailag legmegfelelőbb volt (jó minőségű felvétel, jól érthető beszéd), majd tartalmi szempontokat (a felhasznált szövegek tematikai sokszínűségét is) figyelembe véve kiválasztottam településenként egy-egy interjút. A teljes interjúból kijelöltem olyan részleteket, amelyeket alkalmasnak ítéltem arra, hogy a hangoskönyvben szerepeljenek (3–5 perces, összefüggő rész, az interjú során használt nyelvváltozat itt közelít leginkább a vernakulárishoz – felszabadult, megtudunk valamit a település társadalmáról, kultúrájáról, történelméről; a részlet tartalmaz a szlovákiai nyelvhasználatra, ill. az adott település nyelvhasználatára jellemző kifejezéseket; az interjúkészítő a lehető legkevesebbet szólal meg).

A szöveg- és hanganyagrészleteket a Bihalbocs szoftver segítségével informatizáltam: A szövegrészletet word-be másolva sima txt-fájlként lementettem, majd a Bihalbocs felületén „Megnyitás BXT-fájlként” paranccsal megnyitottam – így elem került a szöveg. A hangot szintén megvágтам (bár a Bihalbocs felületén is van erre mód), és a „Hangot nyit” paranccsal megnyitottam – így elem került, a szöveg fölött elhelyezkedve, a hangrajz is, amiben két körben is részleteket tudtam kijelölni: „ránagyítva” hangsáv egy kijelölt szakaszára. Ezután következett a szöveg magyar egyezményes hangjelölés szerinti átírása – manuálisan, a felvételt hallgatva (egy-egy részletet többször is), mellékjeleket alkalmazva, és időbélyegekkal történő ellátása (ún. markerezése), amelyek lehetővé

teszik a rövidebb részletek meghallgatását is. A markerezésnél arra kell figyelnünk, hogy ugyanazt a részt jelöljük ki a hanganyagban, mint a szövegben, hogy olyan részleteket válasszunk, aminek a végén beszédsszünet van (mondatrész, mondat), és hogy ne hagyjunk túl sok szünetet sem az elején, sem a végén. Sokszor kihívást jelent azoknak a részleteknek a markerezése, amikor az interjú készítője és az interjúalany egyszerre beszélnek – ezeket speciális karakterekkel jelöljük, és fontos, hogy megegyezzenek (ugyanaz a részlet legyen kijelölve mindkettejükénél). Az egyes jelenségeket továbbá következetesen kell jelölnünk, és fontos, hogy folyamatosan és gyakran mentsük a munkánkat.

Miután készen vagyunk, a szöveget és a hanganyagot még egy (vagy két) szakavatott fül és szem is ellenőrzi, a javítások után pedig kigeneráljuk a Bihalbocsból a hangoskönyv-részletet (HTML vagy PDF-formátumban).

6.1. Nyelvjárási jelenségek vizsgálata

A szöveg- és hanganyag-részletek informatizálása után három nyelvjárási jelenséget vizsgáltam (vö. Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009):

1. Az illabiális rövid *à* előfordulása

A nyugati palóc nyelvjárás csoportra jellemző, hogy az *à* fonéma illabiális, a csallóközi esetében ez csak az *á* előtt fordul elő: „A nyelvjárás csoport sajátos jelensége az *á* előtti illabiális *à*, mely zártabb, illetőleg előrébb képzett változatában realizálódik, pl. *màdár*, *kászál*, esetenként ilyenkor nyíltabb ejtésű az *a*, pl. *qját*.” (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009, 126. p.) Az észak-dunai nyelvjárás csoportban pedig ritkán használatos, inkább csak egy-egy változata fordul elő (*q*, *ă*).

2. A zárt *i*-zés megjelenése

A nyugati palóc nyelvjárás csoportban ez erősen jellemző jelenség, pl. *ilet*, *remíny*, *nisztík*, és a csallóköziben is erőteljes, pl. *szíp*, *níz*, *sőtít*, ugyanakkor előfordulnak az *i* ~ *é* közötti átmeneti hangok is, az észak-dunai nyelvjárás csoport pedig szintén erősen *i*-ző; de az *é* helyén itt gyakran *i* is szerepel (pl. *kezibe*).

3. Az *á* utáni asszociatív zárt o-zás

A nyugati palóc nyelvjárás csoportban a délnyugati részeken jelenik meg, pl. *csinànok*, *ivàsro*; a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportra nagyon jellemző, pl. *sárgo*, *árpo*; az észak-dunai nyelvjárás csoportban a délibb pontokon eléggé erős, északon pedig *q* fonémaváltozatban valósul meg.

6.2. Hang- és szövegmutatványok a régióból

A régió északnyugati részét képviselő *Tardoskedd* itt bemutatott szövegrészletére jellemző a palóc á következetes megjelenése, az ingadozó í-zés: *píz ~ pész* és az *í ~ é* átmeneti hangok: *egész*; valamint nem jelenik meg az *á* utáni asszociatív zárt o-zás.

7. kép. Mutatvány a tardoskeddi anyagból

„Á hús+ húsvétról még az vót•, •hogy ő | gyerekkorombá•, •hát eleinte ugyé•, •és esztét sok rokon úgy | szokta visszaemlégetni•, •hogy én ápum vitt•, •ő elő-hátú | a biciglinn a két fiúval•. •S ákkor körbejártá velünk a | a rokonoko+•, •s megmutattá, hogy | ez a ez a ijen rokon, ez oàn rokon•, •és akkor egész náp- | -unk ezzel elmént•. •No osztán, amikor má mink

A régió délnyugati részén található *Martoson* rögzített szövegben a köznyelvi *a* használata jellemző, gyakori az í-zés: *szípen*, *észidűl*, de enyhe ingazodás is megfigyelhető: *délután*; és szintén jellemző az *á* utáni asszociatív o-zás: *csináto*, valamint egy, az *a ~ o* közötti átmeneti hang: *találkq*.

8. kép. Mutatvány a martosi anyagból

vóltunk•, •báméskzonni [erőteljes levegővétel]•. •De itt ez a kurja, ez nagyon jó vót•, •es akkor ugyi | vasárnap délután | így összefogóctunk•, •hat ugyi ot má vótak menyecskék•, •és jó hangúk | c+•. •Még | hat akkor | valahogy úgy | tuttunk danóni•, •mindenki tudot•. •No és akkor [mosolyogva] +ugyan méntünk körbe•, •es | hat az uram is m+ [erőteljes levegővétel]•, •és a fiúk, aki megteccett neki•, •oda mént be•, •úgy | ahogy méntünk körbe•, •oda mën+, de ugyé•, •a | hoty

Az északkeleten található *Farnad* községből származó szövegben jellemző az illabiális á következetes megjelenése, az í-zés esetében ingadozás figyelhető meg, pl. *esemíny*, *történet* és *í ~ é* közötti átmeneti hangok is előfordulnak: *beszén*, *disznőölés*; *á* utáni asszociatív zárt o-zás pedig nincs.

9. kép. Mutatvány a farnadi anyagból

meséjjen! • *És akkor a nagyapá mesélt mindig. • *Nagyon szerettem nagyszüleimné lenni, • *ott aludni. • *Mindig rászöttem a unokánővérémét is, • *hogy gyerünk a nagymamákéhoz aludni. • *Es azon szokunk nevetni, hogy • | *nagymamá utyhogy hosszú hajunk volt, • *és töredézett, • *akkor bémént az első szobába, • *ahol ott vót a bödönybe a zsír, • *disznózsír, • *ety keveset tett a kezire, • *és szípen bészírosztá a [nevetve] hajunkot, • |[nevetve] és bēfontá, úgy mēntünk az iskolába. • *<[nevet]> •

A délkeleti Muzslán felvett szövegben köznyelvi a hangot találunk, a zárt *í*-zés esetében ingadozás figyelhető meg, pl. *nēgyvennégybe*, *vígeztek*, *egísz* és *í ~ é* átmeneti hangok is előfordulnak: *életem*; *á* utáni asszociatív zárt o-zás itt sincs.

10. kép. Mutatvány a muzslai anyagból

*Hát mit monthattyak •, *nagyon szomorú vólt a zéletēm •, *mer a | apusom a háborúba marat nēgyvennégybe •. *Sőt, nēgyven- | -háromba má mēkhāt •, *és utānna | tuttuk mēg •, *hogy | mikor hāt mēg •, *mer nēm monta mēg sēnki a falubú •. *Most, ammkor a kárpótlást atták

6.3. A megfigyelések összegzése

A bemutatott szövegrészekben megfigyelhető nyelvjárási jelenségek megerősítik a korábban már említett *átmenetiséget* – hogy ti. a Vág és Garam közötti területen megjelennek mind a dunántúli (csallóközi–szigetközi), mind a nyugati palóc nyelvjárás csoport jegyei. Ezek előfordulása viszont *településenként eltéréseket* mutat:

1. Az illabiális *á* a palóc nyelvjárások legfőbb ismérve. A farnadi és a tardoskeddi szövegben jelent meg erőteljesen, a martosi szövegben egyáltalán, a muzslainál sem, ill. egy a köznyelvihez közelítő, átmeneti alakban fordult elő.

2. A régió erősen *í*-ző, de az *í*-zés változatosságot mutat: a martosi szövegben gyakori az *í*-zés, de enyhe ingadozás is megfigyelhető, a tardoskeddi, muzslai és farnadi szövegben az *í*-zés esetében szintén ingadozás figyelhető meg, és *í ~ é* közötti átmeneti hangok is előfordulnak.

3. Az *á* utáni asszociatív zárt o-zás és egy *a ~ o* közötti átmeneti hang használata csupán a martosi szövegben fordult elő.

A fentiekben bemutatott, az adott településekről származó, gondosan kiválasztott szövegek alapján elmondható, hogy amíg a farnadi és a tardoskeddi szöveg – eltérő mértékben ugyan, de – inkább nyugati palóc jegyekkel, addig a martosi és a muzslai – szintén különböző mértékben, de – többségben dunántúli-kisalföldi jegyekkel bír. A négy településhez kapcsolódó szövegekben vizsgált nyelvjárási jelenségek tehát megerősítik a régió – korábbi kutatások nyomán megállapított – *átmeneti jellegét* (közép-dunántúli–kisalföldi és palóc jegyek); az egyes jelenségek pedig bizonyos településekre jobban jellemzőek, míg másokra kevésbé.

7. További lépések

A kutatás következő fázisában folytatom a régió többi kiválasztott (13) településéhez (Bátorkeszi, Búcs, Érsekújvár, Fűr, Kéménd, Kisújfalu, Köbölkút, Kürt, Nagyölved, Perbete, Szőgyén, Udvard, Zsitvabesenyő) tartozó beszélt nyelvi anyag feldolgozását a már ismertetett módon. A „meghangosított” szövegek elkészültével létrehozom magát a hangoskönyvet, amelyet a későbbiek során bárki számára online elérhetővé és használhatóvá teszek majd. Ezután elvégzem az anyagon a bevezetőben is felvázolt vizsgálatokat: először a (részben már ismertetett) hangtani jelenségeket, majd alaktani (pl. a főnévi igenév *-ni* képzőjének palatalizációja) és mondattaniakét (pl. az *-e* kérdőszócska használata) is. Kutatásom egy későbbi szakaszában a hangoskönyvi anyagot olyan szempontok és témák szerint is tervezem elemezni, mint pl. a kettősnyelvűséghez és a két-nyelvűséghez kapcsolódó jelenségek – a kódváltás, a kontaktusjelenségek vagy a kommunikációs stratégiák (Presinszky 2023a). Azon nyelven kívüli tényezők szerepét is megvizsgálom majd, amelyek befolyásolják a kutatópontokon élő lakosok nyelvjárási nyelvhasználatát. A változók közül tárgyalom majd az életkor, a nem, az etnikai hovatartozás, a foglalkozás és a lakóhely nyelvjárási nyelvhasználatra gyakorolt hatását is. További célom, hogy a hangoskönyvet megismertessem szlovákiai magyar diákokkal, egyetemistákkal és magyartanárokkal, és hogy olyan, a hangoskönyvre (is) épülő módszertani eljárásokat készítek elő, amelyeket alkalmazni lehet az anyanyelvtanítási folyamatban (főként, de nem kizárólag) a szlovákiai magyar oktatásban.

Irodalom

- Agócs Gergely–Gombai Tamás 2004. *Kürti bandák. A Vág-Garam köze népzeneje*. Budapest, Timp.
- Agócs Gergely 2010. Vág-Garam közi népzene. Kürt. In *Új Pátria – Jövők öröksége* 27/50. Budapest, Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bauko János 2001. *A marcelházi halászat szakszókincse*. Komárom, KT Kiadó.
- Bauko János 2002. Tájnyelvi elemek az izsai ragadványnevekben. In Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai Szimpozium. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai* V. Szombathely, 55–59. p.
- Bauko János 2009. A ragadványnevek dialektológiai vizsgálata. In Bauko János: *Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben. Négy szlovákiai magyar település ragadványnév-rendszere*. Nyitra–Budapest, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 104–113. p.
- Bögre Zsuzsanna 2003. Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. *Szociológiai Szemle* 2003/1: 155–168. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0301bogre.pdf> [2026. január 13.]
- Danczi Annamária 2018. *Nyelvjárási és nyelvhasználati attitűd vizsgálata határon túli pedagógusok körében*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE.
- Danczi József 1956. Szövegmutatvány a kürti nyelvjárásból. *Magyar Nyelv*, 52. évf. 100–101. p.
- Danczi Villebald 1939a. A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai vizsgálata. *Magyar Nyelv*, 35. évf. 297–306. p.
- Danczi Villebald 1939b. *A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 48. sz.
- Danczi Villebald 1943. Népi növénynevek Kürtről. *Magyar Nyelv*, 39. évf. 158–161.; 251–255. p.
- Deme László 1953. A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. Az egyezményes hangjelölési rendszer ismertetése. *Magyar Nyelvjárások* 2, 18–37. p. [Az MNyA. hangjelölése]. In Deme László–Imre Samu (szerk.): 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Budapest, Akadémiai Kiadó, I, 5–6. p.
- Heltai Erzsébet–Tarjány József 1999. A szociológiai interjú készítése. Kézirat. Budapest.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvjárási régiók. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 262–316. p.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István 2011. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Szabó Mihály Gizella–Lanstyák István (szerk.) 2011. *Magyarok Szlovákiában. Nyelv. VII. kötet*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Lanstyák István 2012. A kölcsönszavak beépülése a magyar nyelv szlovákiai változataiba. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. sz. <http://forumszemle.eu/2012/09/06/a-kolcson-szavak-beepulese-a-magyar-nyelv-szlovakiai-valtozataiba1/> [2026. január 30.]

- Liszka József 1991. A szlovákiai magyar nemzeti kisebbség. Kísérlet a néprajzi szempontú meghatározásra, besorolásra és tagolásra. In *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Ujváry Zoltán közreműködésével szerkesztette Eperjessy Ernő és Krupa András. Békéscsaba–Debrecen, Ethnica, 490–493. p.
- Liszka József 2002. *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest–Dunaszerdahely, Osiris Kiadó–Lilium Aurum Kiadó.
- Liszka József 2010a. *Populáris kultúra*. In *Magyarok Szlovákiában VI*. Somorja, Fórum Kisebbségutató Intézet.
- Liszka József (szerk.): 2010b. *Kürt egének tündöklő csillaga. Emlékkönyv Danczi József Villebald OSB születésének 100. évfordulója alkalmából*. Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségutató Intézet.
- Menyhárt József 2011. ...hol a nyelvjárás mostanában? In Kozmács István–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra, Arany A. László Társulás–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Molnár Kriszta–Szendy Tünde (szerk.) 2025a. *Életmesék. Élő történelem-mozaikok a Vág és Garam közéből*. Komárom, TANDEM, n.o.
- Molnár Kriszta–Szendy Tünde (szerk.) 2025b. *Életmesék. Élő történelem-mozaikok a Vág és Garam közéből 2*. Komárom, TANDEM, n.o.
- Oláh Mihály 1938. A komárommegyei Kürt nyelvéből. *Magyar Nyelv*, 34. évf. 338–339. p.
- Papp István 1966. [A magyar egyezményes hangjelölés]. In Papp István. *Leíró magyar hangtan*. Budapest, 35–38. p.
- Parapatics Andrea 2018. *Nyelvjárástani munkafüzet. Feladatok a magyar nyelv területi változatosságának megismeréséhez*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Parapatics Andrea 2019. Dialektusok és modernitás: új módszerekkel a nyelvjárásokról az iskolában. *Anyanyelv-pedagógia* 1, 52–61. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=772> [2025. május 25.]
- Parapatics Andrea 2020. A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok. In *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 209*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Parapatics Andrea 2025. *A nyelvi tudatosság fejlesztése. Feladatok és segédanyagok pedagógusjelölt hallgatók oktatásához*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Péntek János 2010. Változatok és változások a mai magyar nyelvben. *Magyar Nyelv*, 14–23. p.
- Pócs Krisztina 2009. *Nyelvjárási jelenségek a kürti alapiskolások nyelvhasználatában*. Doktori dolgozat. Komárom, Selye János Egyetem.
- Presinszky Károly 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata nyitrai magyar egyetemisták körében. In Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi konferencia*. (Párkány, 2008. szeptember 4–6.) Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, 241–248. p.
- Presinszky Károly 2021. A szlovákiai magyar nyelvjárási hangoskönyvek. *Katedra*. https://katedra.sk/folyoirat/wp-content/uploads/2021/04/Katedra-folyoirat_28_08_27-28.pdf [2026. január 20.]
- Presinszky Károly 2023a. Kétnyelvű kommunikációs stratégiák szlovákiai magyar nyelvjárási szövegekben, *Katedra*, 30. évf. 6. sz. <https://katedra.sk/folyoirat/cikkek/presinszky->

- karoly-ketnyelvu-kommunikacios-strategiak-szlovakiai-magyar-nyelvtudomanyi-szovegekben/ [2026. február 19.]
- Presinszky Károly 2023b. Nyelvjárási hangoskönyvek tanórai felhasználására alkalmazható feladatok. *Anyanyelv-pedagógia*, 16. évf. 3. sz.
- Presinszky Károly 2024. *Magyar számítógépes dialektológiai kutatások Szlovákiában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia–Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács.
- Sándor Anna 2007. Kísérlet a palóc nyelvjárások nyugati határának pontosítására. In Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 45–54. p.
- Sándor Anna 2009. A nyelvjárási attitűd vizsgálata a nyitrai magyar szakos egyetemisták körében. In Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi konferencia*. (Párkány, 2008. szeptember 4–6.) Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, 231–239. p.
- Sándor Anna 2011. A magyar nyelvjárások helyzete és kutatása Szlovákiában. In Szabó Mihály Gizella–Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. Nyelv. VII. kötet*. 181–191. p.
- Sulán Béla 1941a. Adatok a határozott névelő népnyelvi használatához. *Magyar Nyelv*, 37. évf. 141–142. p.
- Sulán Béla 1941b. Csúszó, csusza. *Magyar Nyelv*, 37. évf. 118–119. p.
- Sulán Béla 1957. Bazsó Lidi néni önéletrajza (Martosi nyelvjárási szöveg). *Magyar Nyelvjárások*, 4. évf. 115–153. p.
- Sulán Béla 1961. Martosi szövegek a népi gyógyászat köréből. *Magyar Nyelvjárások*, 7. évf. 178–184. p.
- Szabó Gergely 2023. A nyelvi piknik mint a nyelvi változatosság megismerésének módszere. In *Anyanyelv-pedagógia*, 16. évf. 3. sz.
- Szabó Mihály Gizella 1998. A magyar nyelv szlovákiai változatairól. In Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998 I. Történelem demográfia és szociológia – nyelvhasználat és nyelvfejlődés – a mindennapok kultúrája – vallás és egyház*. Budapest, Ister, 151–167. p.
- Szabó Mihály Gizella 2005. Az emberi nyelvi jogokról. Dokumentumok és bibliográfiai áttekintés. In Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *Nyelvészetről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely, Gramma Nyelvi Iroda, 203–233. p.
- Szabó Mihály Gizella–Lanstyák István (szerk.): 2011. *Magyarok Szlovákiában. Nyelv. VII. kötet*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Szendi Tünde 2014. A nagyszülők alunnyi mennek, az unokáik alunni – Változó nyelvjárás Kürtön. In Klippel Rita–Tóth Eszter (szerk.): *Nyelvész hallgatók, beszélő nyelvészek. Alkalmazott nyelvészeti tanulmányok 1*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 75–80. p.
- SzMNyHK. = *Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv I–III*. 2017–2021. Presinszky Károly. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra. <https://www.fss.ukf.sk/hu/tudomanyos-tevekenyseg/szlovakiai-magyar-nyelvtudomanyi-hangoskoenyv> [2025. szeptember 25.]
- Vargha Fruzsina Sára 2007. A magyar nyelvjárási hangoskönyv és elemzési lehetőségei. In Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük,*

2006. október 9–11.) előadásai. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 429–443. p.
- Vargha Fruzsina Sára 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Vančo Ildikó–Illés Dániel 2025. A szlovákiai magyar regionális nyelvváltozatok használatával kapcsolatos vélekedések a szlovákiai magyar középiskolások körében. In Parapatics Andrea (szerk.): *A múltban gyökerező identitás jelene és jövője. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 238. Veszprém–Budapest, Pannon Egyetem–Tinta Kiadó, 205–218. p.
- Vékás Domokos 2007. Számítógépes dialektológia. In Guttmann Miklós–Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion. (Szombathely, 2007. augusztus 22–24.)* Szombathely, 289–293. p.

Internetes források

- W1 = Kincskeresők – helyi értékeket kutató diákok konferenciája. Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet. 2018. augusztus 13. <https://csemadok.sk/felvideki-ertektar/kincskeresok-helyi-ertekeket-kutato-diakok-konferenciaja/> [2026. február 10.]
- W2 = Mosolyvirág Nagycsaládosok Debreceni Egyesülete. Életmesék kötetei. <http://mosolyvirag.hu/app/hu/paragraph/render/216> [2026. február 10.]

TÜNDE SZENDI

A DIALECT AUDIOBOOK FROM THE VÁH–HRON INTERFLUVE REGION IN SLOVAKIA—PREPARATORY WORKS

This study has two primary objectives: to provide an overview of the research related to my doctoral studies and to present the preparatory works completed to date. In the first section, I describe the research methods—specifically computational dialectology and the concept of the dialect audiobook—as well as the linguistic corpus containing life-history interviews. The second section discusses the Váh–Hron interfluve (the region between the rivers Váh and Hron), to which the texts in the corpus are linked. The third part lists the linguistic literature dealing with the dialects of this region, while the fourth section characterizes the Váh–Hron Hungarian dialect itself. The fifth section details the dialect's primary phonetic phenomena. In the sixth part, I examine the specific dialectal features analyzed during the preparatory phase of the research: the occurrence of the illabial short *â*, the appearance of closed *î*-ing (*î-zés*), and the associative closed *o*-ing following the vowel *á*. These phenomena are illustrated through audio and text samples, followed by a summary of the observations. In the final, seventh section, I outline the subsequent steps for continuing the research. The paper concludes with a comprehensive list of references.

MOLNÁR IMRE

A mi cigányaink

Nézem a falunk fölé magasodó Pólya-hegyen az egykori cigány péró helyén látszó fekete foltot és falunk egykori cigány prímása, Béla jut eszembe. Ma is szemem előtt van, amint egy nyári vasárnap délután a mindig eső- és füstszagot árasztó ruhában Béla és bandája benyomakodik verandaajtónkon, hogy nekünk, s legelsőbbben is a ház gazdájának, azaz édesapánknak jó ebédhez szóló nótát húzzon. Amint Béla az ajtón belépett, köszönés helyett vonójával már bele is csapott a húrokba. A többiek, abban a sorrendben, ahogy utána jöttek, lassan, egymás után zárkóztak fel a zenében Béla mögé, s úgy folytatták a szépen szóló hallgatót, olyan összpontosított figyelemmel, mintha éppenséggel ezen múlt volna a világ sorsa kerekének jobbra fordulása. Az első nóta után Béla, bal kezével nyakon fogta hegedűjét, vonóját, jobb kezével pedig megemelte a kalapját, illő módon meghajolt, majd beköszönt a belső szobába, ahol a családuknak épp az ebéd vége felé járt. Szép jó étvágyat, csendes vasárnapot, békességet, boldogságot kívánt, majd a szeme sarkából már intett is a klarinétosnak, kezdheti a második nóta felvezetését, aminek rendszerint valami jóféle talpalálaló csárdásnak kellett lennie. Amikor ennek is a végére értek, apám már ott állt borosüveggel, pohárral a kezében mellettük, s megköszönve a szép nótát („jól van, gyerekek, látom, még nem felejtettetek el muzsikálni”), körbekínálta a poharat, amit a banda minden tagja egymás után tisztességgel ki is ürített. Apám ezalatt kezet fogott mindegyikükkel, majd egy papírpénz bankót gyűrt Prímás Béla zakójának épp kéznél lévő zsebébe. Merthogy a banda minden tagja zakóban, fehér ingben, nyakkendőben járta végig a falut, karácsony, farsang, húsvét és a vendégség szent ünnepén, ha esett, ha fújt. Béla a Jóisten ezerszeres áldását kérve a „gazsdára” és a családjára minden tagjára megköszönte a kapott javakat, majd széles mosollyal apám felé fordult:

– Hát akkor, gazduram, melyik is lenne a nótája, amit elhúzzak?

– Tudod azt te jól, Béla, mondta apám, s egy halvány mosoly futott át az arcán. Talán a legénykori cigányzene melletti mulatozása, a regrutaidő legénybúcsúztatója vagy akár saját lakodalmi mulatságának feledhetetlen pillanatai juthattak ilyenkor az eszébe. Mert ezekről az ünnepi alkalmakról soha nem hiányzott a cigány zenészek bandája. Ott voltak ők ezenkívül a gyermekszületés, a keresztelő, az eljegyzés, a fonó, a disznótor, a tollfosztás, sőt még a temetés szent pillanataiban is, hogy hangszereikkel, kutyahűséget sugárzó szemekkel osztozzanak a falubeliek örömteli és sorsfordító pilla-

nataiban, vagy ha kell, vigaszt nyújtanak az itt lakók minden bújában, bánatában. Karácsonykor ők helyettesítették a paraszti gazdaságok felszámolásával a környékről eltűnedező pásztorokat, juhászokat. Helyettük is húzták, hogy „akizsjézus messzületett Betlehembe”. Farsangkor pedig a régi maskarások helyét átvéve brúgatták: „Hó, hó, farsang, itt van a farsang, aki nem ad szalonnát, kifúrom a gerendát.” A feltámadás zászlós-körmenetes ünnepe után pedig egy-egy hozsannát, alleluját is becsempészték a dallamok közé...

– Hát hogyan tudnám, Imrikém, fordította bizalmasra a hangot Béla, s közel hajolva apámhoz már húzta is a fülébe, hogy „Réten, réten, sej a földemesi réten...” Apám köszörülni kezdte a torkát, ami nála félreérthetetlenül az elérékenyülés jele volt, s, hogy ezt valamiképp palástolja, már öntötte is az újabb környi pohár bort. Közben elkapva a nóta egy-egy ritmusát, a hegedűkből jövő dallamhoz hajlítva a hangját, halkan dúdolta a dalt, mert apám nem szerette a hangoskodást még a nótázásban sem. A banda tagjai az újabb pohár bort csak úgy, a zenét megszakítva, sietős mozdulattal hajtották a gallérjuk mögé, nehogy hiba essék az összesztimmelésben.

– Hogyan tudnám Imrikém – tért vissza a félbehagyott témához Béla, kissé kipirulva, a ritka csárdás befejeztével –, de arra gondoltam, hogy tán van valami újabb nótád, valami mostanra való is.

– Ugyan hol vannak a mostaniak a mi régi nótáinktól – legyintett erre apám.

– Sehol, Imrikém, sehol nincsenek – mondta Béla olyan szomorú hangon, mintha tudta volna, hogy a régi nóta és a nótázók fogytával az ő életének napjai is meg vannak immár számlálva. – Sehol nincsenek, üsse meg a fene ezt a világot, de azért ezt eljáccuk még neked, hogy... S már cincogták is, hogy „Isten véled, édes Piroskám...”

Az akkori modern táncdallamok eljátszását afféle reklámbetétként alkalmazta Béla. Bizonyítani szeretne volna ugyanis, hogy haladva a korról ért ő a modern zenéhez, s arra is alkalmas, hogy a farsangi mulatságon, István-napi bálon az effélékből összerakott repertoárt is muzsikáljon zenekarával...

A falu legényei rendszeresen igénybe vették a Pólya-hegy oldalában a 19. század végén letelepülő cigány csoport szórakoztatásra is szakosodott szolgáltatását. Az első cigány család eredeti foglalkozása persze nem a muzsikálás, hanem a szegkovácsolás és patkolás pótolhatatlan mestersége volt. Erre, vagyis a kovácsmesterség művelésére hívták be az első cigány család tagjait a faluba az akkori gazdák, akiknek földművelő munkájukhoz szükség volt a kovácsoltvasból készült szerszámokra és egyéb rendűrangú fémeszközökre is. A családi névösszeírásnál így az első roma közösség tagjai a Kovács nevet kapták, amelyet így továbbadtak a gyorsan bővülő család minden későbbi tagja számára is. A kezdetben derekasan, a falusi gazdák nagy meglegedésére végzett szakmájában a cigány közösség azonban egyre nehezebb akadályokkal találta magát szembe. Az ipar fejlődés előrehaladtával az akkori meglehetősen kezdetleges felszerelés- és eszközkészletével egyre nehezebben tudta ellátni a falusi gazdatársadalom növekvő igényeit. Sem kellő tudása, sem elegendő befektethető pénze nem volt arra,

hogy modern termelési eszközöket szerezzen be, korszerűbb műhelyt működtessen. A végső dőfést a szakmának egy valódi iparoscsalád megjelenése adta, melynek tagjai korszerű műhelyt működtetve s a kovácsmesterség minden fortélyát ismerve immár gond nélkül el tudták látni a földművelő kisgazdaságok igényeit. Később egy ideig ugyan vályogvetéssel foglalkoztak, de mindkét szakmát kisodorta alóluk a fejlődés forgószele.

Az ekkor már több népes oldalággal rendelkező kolónia tagjai számára kapóra jött a zenész szakma, amelyet bár soha nem tanulták, mégis ősi ösztönrel tudták szinte azonnal művelni. Az innováció helyett így, mai szóval mondva, projektváltásra került sor. A szegkovácsolás az arra rátermett cigány férfiaknál átadta a helyét a muzsikálásnak. Az erre kevésbé alkalmas személyeknél pedig kereseti lehetőségként maradt az alkalmi segédmunka és a napszámosmunka felvállalása. A lassan állandó művészi, szórakoztató foglalkozássá váló muzsikálás így szinte folyamatosan jelen volt a falusiak életében. Cigányzene búcsúztatta a bevonuló regrutákat, fogadta az 1938-ban bemasírozó magyar honvédeket, de a cigányok bús, szomorú nótája vigasztalta a háború utáni deportálásra ítélt családok elkeseredését is.

Persze előfordult az is, hogy egy-egy jobb módú legény saját lakodalmára más faluból hozatott jobban, szebben szóló zenekart. Ez az esemény, mondani sem kell, nagy elkeseredést okozott a helybéli cigányzenekar tagjainak. Napokig nem jöttek be a faluba bánatukban, hacsak nem akadt valami újabb falujáró nagy ünnep vagy családi esemény, ahová beajánlkozhattak. Egy alkalommal megtörtént, hogy a zenei változatosságot is előnyben részesítő legények egy közeli kisváros rezesbandáját fogadták fel táncmulatságra. A cigányok kintről, a kultúrház ablakán keresztül kísérték figyelemmel a leküzdhetetlen konkurenciának tűnő, aranyozott szegélyezésű egyenruhában játszó zenekar tagjait. A legények észrevéve az ablak alatt nyakukat nyújtogató cigányokat, az ugratás kedvéért kajánul megkérdezték tőlük:

– Na, gyerekek, mikor fogtok ti úgy muzsikálni, mint ezek odabenn?

Béla, igazságtalannak érezve már a kérdés feltevését is, nem szólt semmit. Zsebre dugott kézzel csupán a vállán rándított egyet. Végül Klanétos Gyula találta meg a szorult helyzetből való kivezető utat.

– Ezeknek sokkal könnyebb dóguk van ám a muzsikálással, mint nekünk – mondta.

– Már mér lenne könnyebb a dóguk, te more, ők is ugyanolyan zenészek, mint ti vagytok, vagy nem? – hangzott a kötekedő válasz.

– Mán hogy lennének ugyanolyanok, hisz ezek papírokból játszanak – mutatott Gyula a fúvószenészek előtt álló kottaállványokra. – De nekünk, haverkám, nincsenek papírjaink, nekünk egész éjjel észnélkül kell játszani. Mégis kibírjuk!

– A bijon úgy van! – helyeseltek a többiek is, ám a legények harsány kacaját hallva lassan eloldalogtak a helyszínről. Ettől kezdve a legények között szállóigévé vált az „ész nélküli játék” Klanétos Gyula által feltalált mondása.

Az efféle kitérőkön kívül azonban a cigányoknak rendszeres mellékjövedelmet biztosítottak a falusi alkalmi fellépések, megbízatások. Így volt ez egészen addig, míg a

hatvanas évek végétől kezdve a falunkban is meg nem jelentek a gitáros zenekarok. Az általuk játszott, erősítőre szerelt bőmbőlő zenével szembeni versenyben már végképp alulmaradtak a mi cigányaink. Ettől kezdve legfeljebb egy-egy iskolai farsangi bálra kaptak meghívást, a házaláson kívül ugyanis nem maradt számukra más játéktér.

Az apám kedvéért előadott utolsó szám után a banda tagjai már húzták is be maguk mögött a verandaajtót, s libasorban, szinte egymás nyomdokába lépkedve mentek tovább a házak előtti gyalogúton a következő szomszédig. Elöl mindig a Prímás Béla lépkedett, őt követte Klanétos Gyula, akinek mindkét oldalon oly dagadt volt a képe, mintha megállás nélkül fújná hóna alá csapott kedvenc hangszerét, a klarinétot. Nyomában a mindig mosolytalan Savanyó József, a kontrás következett. Vézna emberke volt. Bár a faluban azt tartották róla, hogy „tidőbeteg”, szája sarkából sosem hiányzott a félig elszívott cigaretta. Őt Jónás Flóris bátya követte, aki mind közül a legúriemberibb cigány volt. Modora a legfényesebb pesti szalonokban is helytálló lett volna. Öltönye ugyan hagyott némi kívánnivalót maga után, amennyiben általában magán viselte valamely legutóbbi sárba zuppanás foltos emlékét is. A falu körbejárása után jámbor muzsikusainkkal ugyanis nemegyszer megesett az ilyesféle baleset, ám ezzel sem ők, sem más nem sokat törődött. Jónást a vékonydongájú Cimbalmos Pali követte, aki ilyen falujárás során cimbalom helyett csupán egy ütött-kopott gitárral kísérte a zenekart. Pengető helyett azonban leginkább a farzsebéből előhúzott fogantyús fésűvel gyepálta a gitár húrjait. A sort végül Bögös Misa zárta, aki, mivel gyomorbeteg volt, a bort nem ihatta, csak a pálinkát. Misa bátya is talpig úriemberként kísérte a kompániát, s ő volt az, aki a legtovább megőrizte józanságát a bandából. Erre már csak tekintélye miatt is nagy szüksége volt, hisz ő volt a cigányság vajdája a faluban. Őerte üzentek, ha itt-ott bajba, veszekedésbe, netán verekezésbe keveredtek egymással a nálunk lakó cigány családok tagjai. Márpedig az ilyesmi bizony gyakran megesett. A vajda szavára, parancsára, azonban mindannyian hallgattak, hisz személyét demokratikus módon a cigányok választották ki maguk közül. Viselkedésükért, erkölcsükért és tetteikért így egy személyben a vajda viselte a felelősséget a faluközösség felé is. Egyben ő volt a bíró is, akinek ítéleteit, tekintélyét a nemegyszer kialakult egyet nem értésből fakadó komolyabb perpatvarok idején a kihívott rendőrség fellépése is jelentősen támogatta.

Cigányaink életében új fejezetet jelentett a magángazda világ felszámolása és azt követő kényszer-szövetkezetesítés korszaka. A korszak kezdete jelentős mértékű elszegényedést hozott magával a falusiak életében. A módosabb gazdák családjainak magyarországi kitelepítése és a kuláküldözés miatt jelentősen megcsappant a község helyben maradó és dolgozó lakossága is. A férfilakosság nagyobb része távoli szlovák városokban dolgozó ingázómunkássá vált. A kényszer-szövetkezetesítéssel létrejött termelőszövetkezetben munkaerőhiány lépett fel, így a munka nélkül maradt cigány lakosság többsége is a helyi mezőgazdasági üzemből kapott egyszer-egyszer alkalmi munkát. Mindez az életszínvonaluk csökkenésével, s ahogy ez ilyenkor lenni szokás, erkölcsi hanyatlással járt együtt számukra. A szövetkezetből kapott csekélyke fizetés nagyobb részét többségük

egy-két nap leforgása alatt a helyi kocsmában vagy valamelyik szőlősgazda borkimérésében hagyta. Ilyenkor aztán volt nagy dínomdánom. A falu fölé emelkedő Pólya-hegy oldalában gyújtott tábortűz lángjai hajnalhasadtig láthatóak voltak. Tánc, ének és zeneszó hangjai keveredtek a romani nyelven felhangzó vidám kurjantásokkal. A két mulatozás közti szünet addig tartott, amíg zenélésből, alkalmi munkából újabb bevételre nem sikerült szert tennie a kolónia férfi tagjainak.

Nagy lakomát csaptak akkor is, ha valamely falusi gazda megbetegedett, vagy kiöregedett állatát ingyenesen megkapta kolónia. Ezt mindig együtt sütötték meg és fogyasztották el. A férfiak vállra fektetett rudakon szállították a helyszínre a jószágot, s ők vágták el késsel a nyakát, majd innét kezdve az asszonyokra bízta a lakoma elkészítését. Gyermekként egyszer szemtanúja voltam annak, miként nyúzta le bőrét egy juhnak két cigány asszony. Talán azért, mivel a férjüktől nem kaptak kést ehhez a munkához (mert az volt a törvény, hogy a késnek mindig a férfiembernél kell lennie), a nyúzás közel sem könnyű és egyszerű műveletét éles szegélyű kővel a kezükben végezték. Ezzel fejtették le az állat bőrét, sőt ezzel választották le az inakat és a faggyút is a húsról. Mindezt olyan szakszerű mozdulatokkal tették, mintha egyenesen a kőkorszakból masíroztak volna elő. Tátott szájjal figyeltem őket.

Az asszonyoknak kivételes pozíciójuk volt a cigány családokban. Nemcsak az ügyesbajos dolgokat intézték, de szinte azt mondhatni, hogy ők voltak a valódi családfenntartók is. Férjeiknek inkább afféle epizódszerep jutott a családi életben, akik ezért is tűrték oly megadóan, ha feleségük éles nyelvvel pörölt velük. Mintha tartottak volna asszonyaiktól, foghíjról szóltak csak vissza nekik olykor egy-egy szót. A nők számos más ősi mesterséghez is értettek. Maguk vezették le a szüléseket, ismerték a fűvek, fák titkait (gyermeküket csak ritkán vitték orvoshoz) és értették az állatok, a madarak nyelvét. Szinte mindegyikük vajákos asszony volt. Egyszer szemtanúja voltam annak is, amint egyikük valamilyen ismeretlen vadállat hangját utánozva meghátrálásra késztetett egy feléje támadó vad kutyát. Olyan hangokat adott ki, hogy rémületemben én is hazáig rohantam, amikor azt meghallottam. Az elmulatott pénz pótlására s a család fenntartása érdekében az asszonyok folyton hátukra akasztott nagy batyuval jártak-keltek a faluban. Pénzért, élelemért különböző házimunkák elvégzésére ajánlkoztak, s begyűjtötték a falusi portákon már kidobásra szánt ételmaradékokat, kopott ág- és ruhaneműt is.

Mióta a zenészi szakma elterjedt a cigány kolónia tagjai között, fizikai munkát a zenész férfiak a mindennapi elkerülhetetlen beszerzések (fa- és vízfordás) mellett nem szívesen vállaltak magukra. „Vigyázni kell az újjaimra, el ne rontsa azokat a munka”, mutatta fel nemegyszer cigarettavékony ujjait Flóris bátya, aki a banda másodhegedőse volt. Prímás Béla mellett, aki rendszeresen eljárt munkára s csak hétvégén tért haza a faluba, leginkább a már emlegetett Klanétos Gyula vállalkozott leggyakrabban állandó munkakeresésre közülük. Egyszer, a nyári aratás idején azt hallotta, „állásra” alkalmas embert keresnek a szalmakazlak megrakásához a szövetkezetben. No, ha állásról van szó, az nekem való munka, gondolta Klanétos Gyula, s máris jelentkezett az állásra.

Nem tudta, hogy ez esetben az „állás” nem azt jelenti, helyben kell állni, hanem azt, hogy a kazal központi pontján állva neki kell minden irányba továbbadnia az oda a felvonó (az elevátor) szalagjáról beömlő szalmát. Szegény Gyula, mivel a klarinétához szokott keze nemigen volt jártas a vasvilla forgatásában, rövid idő alatt szinte feje búbjáig be lett takarva a reá zúduló szalmával.

– Hát ti engem becsaptatok, emberek – csapta mérgében földhöz a cigarettaszünetben vasvilláját Gyula.

– Miért, mi a bajod Gyula? – kérdezték tőle nevetve kazalrakó társai.

– Azért, mert azt mondtátok állásba megyek, de ez nem állás, hanem egy rakás nyughatatlanság! – méltatlankodott elvörösödött fejével Gyula, aki amúgy köztisztletnek álló személynek számított a faluban. Mi sem bizonyítja ezt jobban annál, hogy miután otthagyta a kazalrakáson kapott „állást”, a falu kanászának megüresedett posztja betöltésére is jelentkezett. A falu férfiemerei, bár több jelölt is akadt a munkára, a falu közepén megtartott nagy demokratikus alkudozás után mégis őt választották meg. Gyula, elfogadva a feltételeket, ragyogó arccal csapott bele a férfiak tenyerébe, s másnap reggel már egész családjával ő hajtotta makkoltatni a kondát.

Amennyiben munkáról volt szó, a cigányok közt a legkeresettebb személynek a tizenegy újjú Janó számított. A tizenegyedik ujjá a bal keze hüvelykujjából nőtt ki, s talán ezért, talán másért ő sohasem foglalkozott a zenéléssel. Gyermeckora óta fizikai munkát végzett, s ebben két ember helyett is képes volt helyállni. Pihenés nélkül, szinte gépiesen mozogva, órákon át tudott egyfolytában gyors mozdulatokkal, szótlanul dolgozni. Amikor a többiek rászóltak, megállt. Ha cigarettával kínálták, rágyújtott, s megengedte, hogy mi, bámészkodó gyermekek megtapogassuk felső karja kőkeményen duzzadó izmait. Hallgatag ember volt, csak akkor szólt egy-két szót, ha kérdezték. A kapott pénzt aztán ugyanolyan szótlanul elitta, mint amilyen keményen megdolgozott érte. Minden alkalommal szinte a földig itta magát, s feleségére támaszkodva, önkívületben tántorgott egész hazáig, a Pólya-hegy oldalában lévő vályogviskóig. A felesége is ugyanolyan szótlan volt, mint Janó. Míg más cigány asszony rendszeresen úgy szidta korhely életéért a férjét, mint a bokrot, ő sohasem panaszkodott. Koldulni szégyellett, hát éhezett, mert Janótól szinte sosem kapott pénzt semmire. Egy falubéli asszony egyszer megkérdezte tőle, más asszony már rég ott hagyta volna az ilyen embert, ő miért nem teszi? A nagy barna szemű kicsi asszony halkan csak annyit válaszolt: „Mert én nagyon szeretem az uramot.” Egyszer, télvíz idején, az asszony betegen feküdt otthon, s nem jött el Janóért a kocsmába, így az egyedül tántorgott hazafelé a kocsmazárás után, télvíz idején. Sötétben kellett felkapaszkodnia a hegyre, de útközben a lába megcsúszott a havon, s ő belefordult egy vízmosásba, ahonnét sehogy sem tudott kikecmeregni. Az erőlködés közben elaludt. Reggelre a hegyről lefelé jövő cigányok ott találtak rá az árok mélyén fekvő. A jeges víz keresztülfolyt a derekán. Esméletlen állapotban vitték haza. Két nap múlva magához tért, elmúlt a láza, felkelt, s szótlanul indult dolgozni tovább.

Egy nap a kommunista vezetésű falutanács azt találta ki, hogy a szocialista fejlődés érdekében felszámolja a Pólya-hegyi cigánytelepet. Az ott lakó családok apraja-nagyját azzal az ürüggyel, hogy orvosi vizsgálatra viszik őket, autóbuszokba ültették és elvitték a faluból. Indulásuk után bulldózerrel azonnal ledöntötték saját kezükkel épített vályogházait, s ittlétük minden nyomát eltüntették a föld színéről. Az őket szállító buszok különböző falvakba vitték őket, ahol lakást kaptak azzal a céllal, hogy ott mielőbb beolvadjanak a helyi lakosság körébe. A faluban nem maradt utánuk más, mint néhány besüppedt sírhely a temető kertjében és a muzsikaszó hangjainak emléke a szélben...

Epilógus.

Elhurcolásuk után mindannyikat állandó munkára kényszerítették. A róluk érkező kósza hírekből tudtuk, elkeseredésük elmondhatatlan volt. Asszonyaik közül néhányan keserves sírással átkozták meg az embertelen döntést meghozó kommunista vezetőket. Nagy batyuval a hátukon el-el látogattak még egyszer-kétszer a faluba, ahol máig rossz lelkiismerettel gondolnak vissza a velük történetekre. A muzsikás cigányok közül elsőnek Savanyó József és Flóris bátya távozott hirtelen halállal az árnyékvilágból. Majdnem egy időben állt meg a szívük. Prímás Bélának, aki apám külön kérésére egyszer eljátszotta nekünk a Monti csárdást is, egy építkezésen kellett dolgoznia. Alig egy év eltelte után halálra gázolta ott őt egy teherautó. Klanétos Gyula tüdőgyulladásban halt meg, Cimbalmos Palit pedig, amikor egy alkalommal szóváltásba keveredett az idegenekkel, leszúrták. Tizenegyujjú Janóban – azt mondják – meggyulladt a pálinka. Megmenteni már nem lehetett. Barna szemű szép felesége felakasztotta magát bánatában...

Béke legyen poraikkal. Emléküket őrizték e rövid írás sorai, legalább addig, míg lesz, ki elolvassa azokat.

Boldog, munkás élet Vadkerty Katalin (1928–2026)

Annak a nemzedéknek a tagjaként élte le hosszú életét, amely már a Csehszlovákiában született, az akkor éppen újra magára találó és fellendülő mátyusföldi kisvárosban, Érsekújváron. A Köztársaság sokat ünnepelt tízéves jubileumára készült *Zlatá kniha* egyik prominens szerzője, G. B. Shaw 1928-ban azt írta az államalapító Masaryk elnökről, hogy az akkor már 78 éves tudós politikusra rá lehetett volna bízni egész korabeli Európa vezetését is. Merthogy – s ez az, amivel az 1920-as évek végén, Trianon után, és München előtt – mindenki szembesült: a nemzetállamokra tagolt Közép-Európát egyre többen tartósan fennmaradó állapotként fogadták el.

Ugyanakkor a kisebbségi helyzetben szervezkedő magyaroknak azt is meg kellett tapasztalniuk, hogy az átgondoltan nemzetiesítő, asszimiláló csehszlovák nemzetállam Rahótól Pozsonyig, Husztól Érsekújvárig, Losonctól Nyitraig sikeresen berendezkedett a dél-szlovenszkói és dél-rusinszkói magyar városokban, járásokban. A határ túloldalán, a gyors és teljes revízióban reménykedő, kisantant által körbekerített, király nélküli Magyar Királyság pedig ebben a drámai és egyre kilátástalanabbnak tűnő helyzetben sajnálatos módon sorra rossz irányban – előbb Róma, majd Berlin felé – kezdte keresni a kiutat.

Vadkerty Katalin egy késői beszélgetés során az újvári történetek legjobb tudójának, Strba Sándornak így vallott a gyermekkoráról: „1928. április 21-én születtem Érsekújvárott, és nagyon hamar elkerültem innen, még a harmincas évek elején. A kisvárdai gimnáziumban érettségiztem 1946-ban, majd Pozsonyban a bölcsészkaron magyart és történelmet tanultam 1950-től.” A történetírói pálya előzményeire pedig így emlékezett: „Az a korosztály vagyok, amelyik nagyon sok változást megélt. De azt hiszem, hogy egy kicsit predestinálva voltam erre a szakra, mert sok könyv mellett nőttem fel, és a felmenőim között is volt jó pár jegyző, tanító, paptanár, sőt apáca tanár, és lehet, hogy a génemben hordoztam valamit, ami erre irányított. A tanáraimtól és otthon a szüleimtől is olyan nevelést kaptam, hogy ki tudjam szűrni a dolgokból a lényegét.”

Miután családja előbb Lévára, majd az 1930-as években Rimaszombatra költözött, Vadkerty Katalin 1935 őszén az ottani magyar iskolákban kezdte megismerni a betűk és a könyvek világát. Már elsősként megélhette, hogy a tanteremben a tábla fölötti falon az államalapító Masaryk elnök képét az 1935 decemberében megválasztott Edvard Beneš elnöki portréjára cserélték. Mondhatjuk, a kisiskolás Vadkerty Katalin már akkor és ott találkozhatott először azzal a csehszlovák államfővel, aki tartósan és

drámaian befolyásolta az ő és a felvidéki magyarok százezreinek életét. A világháború végén sok száz felvidéki magyar kortársához hasonlóan ő is Magyarországon keresett és talált lehetőséget a tanulásra. Merthogy a kassai kormányprogram jegyében, a beneši dekrétumok által hontalanná, jogfosztottá tett közösség magyar tannyelvű iskoláit a Szlovák Nemzeti Tanács rendelete alapján bezárták. 1946-ban Kisvárdán sikerült érettségivel befejeznie középiskolai tanulmányait.

Hazatérve rövid feledi tanítóskodás után felvették őt a pozsonyi Komenský Egyetem Bölcsészkarára és 1955-ben történelem–magyar szakos oklevelet szerzett. Emellett 1953-tól öt éven át a pozsonyi Pedagógiai Főiskolán oktatott, majd miután a Főiskola megszűnt, 1959-ben a *Dolgozó Nő* című pozsonyi hetilap kulturális rovatát szerkesztette. Közben évente sok-sok tudomány-népszerűsítő előadást tartott a Csemadok helyi szervezeteiben, és az 1960–1970-es években több alkalommal is a kulturális egyesület központi bizottságának, elnökségének tagjává választották.

1960-tól huszonhét éven át – váratlanul bekövetkezett nyugdíjazásáig – a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének volt a munkatársa. Kandidátusi értekezését 1966-ban védte meg, s ugyanabban az évben szerezte meg doktori címét is. Az Intézetben az 1848–1918 közötti időszak mezőgazdaságának és agráriparának fejlődését kutatta és számos tudományos publikációt jelentetett meg szlovák nyelven. 1972-ben megjelent monográfiájában a felső-magyarországi – főleg Vág-, Nyitra- és Garam-völgyi – cukorrépa-termesztés, cukorgyártás 1918 előtti történetét dolgozta fel, ami a szláv nyelveket ismerő magyarországi kollégák közt is pozitív fogadtatásra talált.

A pozsonyi Történettudományi Intézetben pályakezdő ösztöndíjasként, 1976-ban pár hónapon át munkatársa voltam, s a hatkötetes *Dejiny Slovenska* c. összefoglaló munka harmadik és negyedik kötetének előkészítésében együtt dolgozhattam vele. Bizarr emlékem ezekből az időkből, ahogy titkárnők bevonásával régi gombos, tekerős számológépeken összesítettük a trianoni határ által kettévágott vármegyék mai Szlovákia területére eső községeinek adatait: a gabona, kukorica, cukorrépa és a többi termés évenkénti terméshozamait vagy a ló-, szarvasmarha-, juh- és kecskeállomány darabszámait, hogy a korabeli gazdaságtörténeti statisztikai forrásoknak ezzel a mechanikus átszámolásával lehetővé tegyük a dualizmuskori „szlovákiai mezőgazdasági fejlődés” számszerűsítő táblázatainak elkészítését. Mindenesetre a *Dejiny Slovenska* 1986-ban megjelent IV. kötetében az agrártörténeti fejezetnek ő volt a szerzője. A husáki normalizáció első éveiben a Klemensova utcában működő akadémiai intézetből már elbocsátották a főleg politikátörténettel foglalkozó 68-asokat. A 19. századi mezőgazdaság történetével foglalkozó Vadkerty Katalin még egy ideig maradhatott: a magyarországi levéltári forrásokat és a magyar történetírás eredményeit ismerő kutatóra az összefoglaló munka során is nagy szükség volt.

Emlékszem egy kiélezett intézeti vitára: a kiegyezéskori tömeges magyarosodást és a korabeli magyar kormányok magyarosító politikáját összehasonlító magyarországi tanulmányra reagálva a pozsonyi intézet korabeli vezetői egyoldalúan az Apponyi-féle

magyarosító népoktatási törvényeiben jelölték meg a szlovákság 1870–1910 közötti százezres nagyságrendű asszimilációjának legfőbb okát. Kató néni – 1976-ban már így szólítottam őt –, Popély Gyula, az intézet másik magyar munkatársa és néhány elfogulatlan szlovák kolléga is elismerte, hogy a boldog békeévek erőteljes társadalmi mobilitásának, az urbanizációs és a belső munkaerő-vándorlásnak jóval nagyobb volt az együttes hatása, mint a rövid ideig tartó magyarosító iskolapolitikának. Egy 1985-ből fennmaradt leveléből látom, hogy mielőtt nyugdíjazták volna, egy számára teljesen idegen és új két világháború közti ideológiai téma feldolgozásával bízták meg, ami kétségtávol szakmai háttérbe szorítását és nyugdíjazását volt hivatott előkészíteni.

Kevesekkel történik meg, ami neki sikerült: nyugdíjas korában, az 1989-es rendszerváltást követően sikerült megírnia életművének legfontosabb monográfiáit. A (cseh)szlovákiai magyarság történetének alapvető fontosságú és tragikus korszakát, az 1945–1948 közötti hontalanság és jogfosztottság eseményeit dolgozta fel. A Magyar Tudományos Akadémián Glatz Ferenc elnöksége alatt kialakított határon túli magyar ösztöndíj jóvoltából ismét rendszeresen utazhatott és dolgozhatott a hazai és külföldi levéltárakban. Pesti kutatásai alatt újból sokszor találkoztunk és mérlegeltük a közös, összehasonlító nemzetiségtörténeti kutatások lehetőségeit. Itthon a Gyurgyík László vezetésével létrejött pozsonyi Mercurius Kutatócsoport munkatársaként elsőként végezte el a kérdéskör levéltári alapkutatásait Pozsonyban, Budapesten és Prágában.

A Mercurius és a Kalligram Kiadó munkatársainak, köztük főleg a kiváló Fazekas József alapos szerkesztői közreműködésének köszönhetően rövid hat év alatt sorra jelentek meg a nevezetes fehér könyvek: 1993-ban *A reszlovakizáció*, 1996-ban *A deportálások*, 1999-ben *A belső telepítések és a lakosságcsere* című monográfia szerző, részletes és kritikus képet adott a szörnyű évekről. A Benešék, Husákék, Okáliék és a Granatier-féle Slovenská Liga által felszámolásra ítélt magyar közösség megpróbáltatásairól. A vagyonvesztésről, a kényszer-migrációról – a csehszlovákiai deportálásokról és lakosságcsere keretében végrehajtott kitelepítésről – valamint a reszlovakizációnak nevezett kényszer-asszimilációról.

A három monográfiát a Kalligram 2001-ben *A kitelepítésektől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történelméből* címmel egy kötetben is megjelentette, majd 2002-ben szlovák nyelven is közreadta *Mad'arská otázka v Československu 1945-1948. Dekréty prezidenta Benesa a ich dôsledky na deportácie a reslovakizáciu* címmel. Ez a hármaskönyv Vadkerty Katalint a hazai magyar történetírás élvonalába repítette. Ami fontosabb: a kényszerkisebbségből a jogfosztottság és hontalanság drámai emlékei nyomán sorsközösséggé kovácsolódott felvidéki magyarság számára könyvei megteremtették saját közösségi múltunk megismerésének, tanítható történelmünknek és történeti emlékezetünknek az alapjait. A 2000-es években tanulmányokat írt az 1945–1948. évi népbíráóságok magyar vonatkozásairól, a pozsonyi német és magyar közösség erőszakos felszámolásáról.

2002-ben a pozsonyi Miletič utcai lakásából visszaköltözött – vagy ahogy ő mondta: hazatért – szülővárosába, Érsekújvárba. A sok próbatétellel járó, mégis boldog, munkás élet utolsó negyedszázadát rokonai, barátai, hívei és ismerősei körében töltötte. Ahogy a már idézett Strba Sándor írta: „Ezt az időszakot tudatosan, belső békében élte meg. Továbbra is figyelemmel kísérté a történelmi kutatásokat, szívesen fogadta azokat, akik felkeresték (kutatókat, újságírókat, barátokat). Érsekújvár nemcsak szülővárosa volt számára, hanem egy életút csendes, méltó kikötője.”

Vadkerty Katalin munkásságának elismeréseként egyebek között 1996-ban Fábry-díjat, 2000-ben Jedlik Ányos-díjat, 2001-ben a Szlovák Köztársaság Ezüstplakettjét, 2003-ban Dominik Tatarka-díjat és Bethlen Gábor-díjat kapott. 2008-ban a Magyar Köztársasági Arany Érdemkeresztrel, a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével és a Kallós Zoltán Külhoni Magyarság Díjjal jutalmazták munkásságát. Szülővárosában, Érsekújváron 2009-ben a Pro Urbe díjjal, 2025-ben pedig Nyitra megye életműdíjban részesítette.

Szarka László

Věra Sokolová: Queer Encounters with Communist Power. Non-Heterosexual Lives and the State in Czechoslovakia, 1948–1989. Prague, Charles University, Karolinum Press, 2021, 242 p.

Věra Sokolová könyve a nem bináris, nem heteronormatív életpályákat és életkilátásokat vizsgálja az 1948 és 1989 közötti Csehszlovákiában. Az államszocializmus társadalmi berendezkedése és a kelet-közép-európai rezsimek elnyomó mechanizmusai sokféle alternatív létformát alakítottak ki, holott másra sem törekedtek, minthogy homogenizálják a szocialista állampolgár típusának életeszményét. Az individualizmust kiiktató, a közösségi szellem primátusát valló berendezkedés már az önidentifikáció folyamatát is megnehezítette, hiszen nem léteztek pozitív minták, a másság nyílt megélésének nagyon erőteljesen beszűkültek a lehetőségei. Ez a beszűkülési dinamika természetesen sokat változott: az 1968-as dekriminalizálás ennek a változásnak az egyik legjelentősebb mérföldköve (Magyarországon ez már egy 1961-es törvénnyel megtörtént, és 1962-től nem büntették börtönnel a kölcsönös megegyezésen alapuló, felnőttek közötti homoszexuális kapcsolatot), ám a megbélyegzés, a kirekesztés effektusai nem szűntek meg. A társadalmi térhasználat is korlátozott maradt, és noha a szexológusok progresszív ága a másság pártjára állt, sokkal fontosabb kérdés maradt a mikroközösségeken belüli létezés megoldhatósága, a láthatóság vagy épphogy a heteroszexuális homlokzatépítés kihívása. A jogi diskurzus csak az egyik terepe a másságról folytatott hivatalos beszédmódnak. Kiemelten fontos a közegészségügyi, illetve pszichiátriai diskurzus is, ám Sokolová könyvének elsődleges innovációja az oral history és a szociológiai alapú történetírás eszközeinek kombinálása. A könyv negyvenöt interjún alapuló életbeszéléseket és sorsmintázatokat analizál, analógiákat és léttapasztalati metszeteket keres. Az önazonosítás nehézségei mellett a társkeresés és a láthatóság aspektusai válnak fontossá: a queer terminus valamennyi sorsra jól illik, bár

a könyvben a női lét aspektusaira nagyobb figyelem irányul, és teljes joggal, hiszen ez a queer rendszer legláthatatlanabb és leginkább elhanyagolt része. Ezek a női tapasztalatok nagyban eltérnek a férfiak másságtapasztalatától, hiszen a maszkulinitás mint normatív képződmény potenciális veszélyeztetettségét a hatalom kiemelt érzékenységgel kezelte (a deviánsnak minősített férfiak esetleges pszichiátriai kezelése bevett gyakorlatnak számított, míg a nők esetében ilyesmire nem került sor).

A vizsgálat mindig társadalmi, közösségi kontextusú: a másság nem magányos csodabogárlétként romantizálódik, sokkal inkább helyzetként, mellyel a környezet, a család és a társadalom is kénytelen szembenézni, ha szembesítik vele. A titkolózástól a teljes nyíltságig sokféle magatartásforma bontakozik ki, de azt sem szabad elfelejteni, hogy az emlékezőtechnikák és rítusok nézőpontja utólagos, mérlegelő és alapvetően autofikciós természetűvé is válik. A biológiai és a társadalmi nem kettős terepe még nagyon friss ahhoz, hogy modernizálja a csehszlovák szocialista diskurzust, de a feminista mozgalom elméleti recepciójáról sem beszélhetünk. Maguk a szereplők is utólagos terminusokkal minősítik korábbi önmagukat, ha egyáltalán találtak megfelelő, elfogadható, önazonos köznapi vagy szaknyelvi kifejezést saját érzésvilágukra, és az is előfordult, hogy egy-egy kategóriát nem a mai jelentésében használtak. A szubkulturális kódok izgalmas terepet kínálnak: a beavatottságérzet és az empátia kényelmét jelezheti akár egy speciális jelentéssel felruházott köznapi hamutartó is, melyet egy-egy vendéglátóipari egység vagy informális hálózat, közösség látványosan használni kezd. A rejtőzködés és a kamuflázs rítusai és gyakorlatai is állandó készenlétet igényelnek.

Sokolová a prágai Országos Orvostudományi Könyvtár szakkatalógusa alapján közel százötven szexológiai cikket, tanulmányt, könyvet analizál a diskurzus logikájának és dinamikájának feltérképezésekor, hogy aztán ezt a tudományos narratívát az életinterjúk gyakorlati,

úgymond laikus perspektívájával szembesíthetse. Kivételesen izgalmas az a fajta queer aktivizmus, amely hol burkolt, hol szenvedélyes formában jelent meg Csehszlovákiában: ilyen pl. az egyik interjúalany küzdelme a szocialista bírósággal, amiért 1985-ben egy napilap nem közölte azonos nemű partnerre irányuló társkereső hirdetését. Egy Kamilla nevű leszbikus lány megnyerte a Tökéletes lány elnevezésű versenyt, pusztán azért, hogy „elrejtőzzön” a feminin sztereotípiák mögött. A nemiszerep-áthágások problematikusága sokkal markánsabbá vált, mint a nem heteroszexuális életvitelt élő azonos neműek közti szerelem kérdése. A transzszexualitás megítélését kísérő orvosi és társadalmi polémiák területének bemutatása Sokolová könyvének egyik legizgalmasabb egyetemesége. A transzneműségét vállaló egyik interjúalany kifejti, hogy a szocialista szexológusoktól komoly mentális támogatást kapott, ám a családjában előtte sosem tudott önmaga lenni, mert ők csak feltételezett homoszexualitását tudták elfogadni. A homoszexualitás elfogadása sokkal kézenfekvőbb volt, mint a nemi határok teljes átfarmálásának tudomásulvétele, hiszen a nemi alap kategóriák bináris rendszerének megkérdőjelezése veszélyérzetet keltőnek tűnt, míg a homoszexualitás a maga úgymond inverz mivoltában ezeket a kategóriákat (a nőies és a férfias minősítésekben is) lényegében megerősítette.

Sokolová kivételesen fontosnak tartja a heteroszexuális–homoszexuális oppozíció felszámolását, hiszen a korábbi szakirodalom kizárólag ezekben a kategóriákban gondolkodott. A szovjet modelltől Csehszlovákia szerencsésen vált le, s ez nagyrészt a szexológia modern intézményrendszereinek kialakításában öltött testet, ám Sokolová számára elsősorban az intim és konkrét társadalmi gyakorlat lesz mérvadó, az a módszer, ahogy a kisebbség tagjai elrendezik mikrotársadalmi viszonyaikat és megalkotják a másságuk kiteljesedéséhez az adott körülmények között a legalkalmasabbnak tűnő életmodellt. Ezek a modellek meglehetősen eltérőek, kezdetben inkább individuálisak, később az önszerveződési formáknak köszönhetően egyre több köztük az átfedés és hasonlóság. Az állami berendezkedés, a hatalmi viszonyok jelentősé-

ge mintha csökkenne ezekben az életviszonyokban, melyeket a leleményes önmegvalósítás jellemez. Talán a másságukat nyíltan vállaló alanyok habitusa közvetíti ezt, talán a nemritkán valóban progresszívnek ható szexológiai nézetek kedvező társadalmi hatásának tudható be. A fiatalok egészséges mentális fejlődésének szocialista paradigmája azonban folytonos kontroll alá helyezte a másságot mint létformát, és a másság devianciaként való megítélése általános maradt a konzervatívabb szexológusok körében. A kérdés szexológiai irodalma meglepően izgalmas vitairódomaként jelenik meg a csehszlovák sajtóban, s ebben a vitában szerepet játszott az is, hogy a hivatalosnak tekinthető álláspont ismertetése mellett más, azzal kontrasztív, de formálisan helyre tett nézetek is megjelenhessenek.

Sokolová territóriumát elsősorban a cseh (inkább nagyvárosi) közeg, a szlovák, netán a többszörös kisebbségi létformák szinte marginálisak maradtak. Bár ez sem teljesen igaz, hiszen van olyan riportalany is, aki nemcsak szexuális másságával küzd az 1950-es évek elején, hanem frissen felismert vallásossága miatt is szembekerül környezetével. Öröndetes a lendületes, közérthető nyelvezettel megírt, de a tudományosság minden kritériumát kielégítő könyv komplexitása, mely az interjúk, a szociológiai és a szexológiai kutatások hármasságában árnyalja és többszölamúsitja a másságról folyó beszédet egy olyan korszakban, mely sokszor saját maga ambivalenciáiba vész.

Csehy Zoltán

Paksy Zoltán: Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892). Budapest, L'Harmattan, 2018, 282 p.

Teljesen véletlenül a „fiókban” találtam meg ezt a recenzíót, melyet még 2018-ban közlésre elfogadott egy folyóirat, aztán én is, ők is elfeledkezhettünk róla. Átolvasva ma sem veszített aktualitásából sem a kötet, sem pedig bemutatása, meghaladva az eredményei nem lettek.

Bár Istóczy központi figurája mind a mozgalomnak, mind pedig a könyvnek, mégsem az

ő alakja köré van felfűzve az egész mű. Nem életrajzi, hanem mozgalomtörténeti munka – pl. Istóczy feleségéről és gyermekeiről nem ír semmit a szerző. De ez természetesen egyáltalán nem hibája a műnek, témája nem is ez volt. Hanem a részben „intézményesült”, részben tömegszellemként előtört hazai modern antiszemitizmus első fejezetének bemutatása, ami sikerült is. A címe lehetne akár az is, hogy „A magyar politikai antiszemitizmus születése”.

A könyvben több idézet, szemelvényrészlet van elhelyezve, melyeken keresztül az olvasó nem csupán azok interpretációit olvashatja, így egyrészt jobban belehelyezkedhet a korba, másfelől pedig szabad kezet kap, hogy a szerzővel egyetértsen, vagy máshogy értelmezzen egyes mozzanatokat.

A szerző a ma már nem használatos idegen szavakat lábjegyzetezi, így a szöveg értelme nem vész el, pl. deposedációja (49. p.) vagy depraváló (54. p.). Ezenfelül több, kevésbé ismert személyhez ír lábjegyzetbe pár soros életrajzot, tehát a gördülékeny és értelmes fogalmazáson kívül a korabeli szövegek, nevek is „többet mondanak” ennek köszönhetően. Mégis meg kell említeni, hogy lehetne sűrűbben hivatkozott a mű. Vegyük példának a 96. oldalt. Ha szeretném tudni, mi a forrása Wahrmann Mór felsorolt cégalapításainak, akkor vajon a következő bekezdés hivatkozása az érvényes, vagy sem? A következő oldal adatai viszont egészen bizonyosan nem a 98. oldal első hivatkozása alatt fellelt információk. Továbbá a folyóiratok hivatkozásai egyes esetekben tartalmazák az oldalszámot, más esetekben pedig nem. Ennek logikáját nem látom, talán a szerző kutatásának egyes stádiumaiban kiírta, másokban pedig nem. Ilyenkor azonban célravezetőbbnek tartanám az egységesítést. Akár úgy is, hogy sehol sem tünteti fel a lapszámokat, de egyes lapok – pl. *Pápai Lapok*, *Nyírvidék* – az interneten is fent vannak, tehát nem is nagy munka pótolni a hiányzó lapszámokat.

A könyv képekkel is illusztrált, melyekből azonban koránt sincs zavaróan sok – alig több mint egy tucat –, továbbá tartalmaz még 9 táblázatot is.

A szerző maga is megjegyzi, hogy a téma kevésbé kutatott, a legteljesebb, ám „a szocialista rendszer korlátai között íródott” (7. p.) műnek tekintett Kubinszky Judit-művön (Kubinszky 1976) kívül használta a téma minden fontosabb feldolgozását (a két további legfontosabbat említve: Gyurgyák 2001 és Szabó 2015), és levéltári, illetve korabeli sajtóforrásokban sem szűkölködik a könyv. Egyedül az Istóczy lányaival a Horthy-korszakban készített interjút (*Egyedül Vagyunk*, 1943. évf. sz.n.) hiányoltam a forrásai közül, amit jóllehet forráskritikával, de használni lehetett volna, legalább olyan színben, hogy a későbbiekben hogyan emlékeznek vissza az apjuk cselekedeteinek motivációira, a „kezdetekre”.

Az előzmények c. fejezet címe azonban megtévesztő, ugyanis a felvázolt események, bemutatott cikkek időben nem a mozgalom vagy Istóczy antiszemita színrelépése előtt játszódnak, hanem sok esetben az után. Ez a fejezet sokban segít a légkört megérteni az olvasó számára, mégsem előzményként, hanem „körképként” kellett volna bemutatni és a nemzetközi hasonlóságokat talán jobban elmélyíteni.

A szerző említi Gobineau „Tanulmány az emberi fajok egyenlőtlenségéről” címet viselő, teljes magyar fordításban azóta se olvasható nagy művét a 19. század közepéről (9. p.), de nem használja ki a lehetőséget az ekkor születő szociáldarwinizmus bemutatására, pedig úgy vélem, ez a 19. századi antiszemitizmushoz elengedhetetlenül szükséges. Hiszen ahogy a szerző is leírja: „A mozgalom tevékenységét megismerve feltűnő az is, hogy programjában vagy tagjainak megnyilvánulásaiban, ha nem is koherensen, de megjelent a szélsőjobboldali ideológiának szinte minden eleme, a zsidó világösszeesküvés-elméletől a nemzet létét fenyegető vagy egységét bomlasztó ellenséggel vívandó élet-halál harcon át a biológiai fajelméletig bezárólag.” (8. p.) Jól látja a szerző, hogy a modernkori antiszemitizmus születésének idején „játszódik a történet”, az ó-, közép- és újkori antijudaizmust felváltó, de annak több elemét magába integráló eszmeáramlat, világnézet születésének idején. Így bár nem eszmetörténeti, hanem mozgalomtörténeti mű, mégis szük-

ségesnek tartanék egyféle bemutatást, miben is különbözött a két nézet, hogy egészültek ki a zsidósággal ellentétes hangok biológiai érvekkel, hiszen Istóczyék részben ebben voltak „újak” a korábban megjelenő áramlatokhoz képest. És új volt náluk a szociális érvrendszer is – melyet Paksy által is kihangsúlyozva – Istóczy a legfontosabbnak tartott.

Az antijudaizmus és antiszemizmus alakváltozataival, különbözőségeivel és egymásba fonódásával foglalkozott többek között Endreffy Zoltán, (Endreffy 2005) Nagy V. Rita (Nagy V. 2011), Nyíri Tamás (Nyíri 1990) és Oláh Lajos (Oláh 2017) is.

„A magyar antiszemita mozgalom tehát nem más, mint a 19. század második felében lejátszódott tőkés, piaci átalakulásra és modernizációra adott társadalmi reflexió, a változások megakadályozásáért indított politikai akció.” (22. p.) Így definiálja a mozgalom 19. századi kiváltó okát Paksy, és ezzel a magyar társadalomfejlődés kereteibe illeszti a mozgalmat. Ez azért fontos, mert szokás importált vagy gyökértelen mozgalomnak tekinteni a hazai antiszemita mozgalmat, pedig a társadalomfejlődésnek egy oldalhajtása, „a hagyományos társadalmi rétegek és értékek védelmére szerveződött politikai irányzatok legszélsőségebbé” (21. p.), ahogyan a szerző fogalmaz. Paksy ezt a szemléletét már a korábbi könyvében is kifejtette. (Paksy 2013)

Istóczy rövid „elő”-életrajza során a szerző leszögezi, hogy gyakorta szokás őt tudatlannak, törtetőnek beállítani, holott „művelt, több nyelven beszélő, különböző tudományágakban jártas, s nemzetközi utazásai révén nemzetközi kitekintéssel is rendelkező személy” (28. p.), aki a jogi doktorátusig is eljutott és 1866-tól közigazgatási pályán helyezkedett el, majd fokozatosan lépdelt előre a ranglétrán.

A szerző jól bele tudja helyezni a korabeli nemzetközi helyzetbe az eseményeket. A későbbiek során pedig elemezni a hazai mozgalom nemzetközi kapcsolatait és szerepét a drezdai első antiszemita kongresszus megrendezésében.

A 112. oldal egyik kijelentését kicsit „megtévesztésre alkalmasnak” vélem. Miután ír

arról, hogy Istóczy szerint az emancipáció visszavonása csupán az első lépés lenne, a következő írja a szerző: „ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy az antiszemita program valójában, eddig ki nem fejtett módon, a zsidóság további, hosszú távú jogfosztását és ki tudja, még mit tartalmaz!” A szerző maga ad választ az 50–51. és 90. oldalakon erre. Mégpedig a Palesztina visszaállítása, mellyel kapcsolatban a szerző szerint (51. p.) „Istóczy [...] nem a zsidók Palesztinába való kitelepítését javasolta, csupán a későbbi cionista mozgalom célkitűzéseivel teljesen azonos módon egy zsidó állam létrehozásának a gondolatát vetette fel.” Azért tartom fenn állításom, mivel a 20. századot már ismerő olvasó számára egy hasonló mondatrész – „és ki tudja, még mit tartalmaz!” – egyéb, borzalmasabb dolgokat juttathat eszébe.

A könyvben olvashatunk az „emlékezetes” Istóczy–Wahrmann-párbajról is és Herman Ottó – aki képviselő is volt – is szerepel a műben felszólalásai kapcsán, érdekességként itt közlöm az olvasóval, hogy Wahrmann Mór a későbbiekben Herman Ottóval is párbajozott, persze más indítatásból.

Nagyon érdekes, hogy mikor a bevándorlási törvény vitájáról ír a szerző, teret enged a nagyarányú „galíciáner” bevándorlást nem antiszemita alapon, de mégis elutasító képviselők érveinek is, akik vezetőegyeniségei közé tartozott Herman Ottó és Mocsáry Lajos is. Ők teljesen más szempontból ítélték károsnak a nagyarányú bevándorlást, mint Istóczyék. Talán egy rövid kifejtést megérdemelt volna a nem konzervativizmusból, a „régik felbomlásának félelméből” így szavazó képviselők indítékainak összehasonlítása Istóczyékkal. Hiszen kiválóan bemutatja a szerző, hogy őket mik vezették az antiszemizmushoz, bevándorlásellenességhez, ellenben Mocsáryék nem féltek a modernizmustól,¹ őket más – egyébként a könyvben is megemlített – indokok vezették a zsidóság bevándorlásának korlátozásához. Így új szint

1 Mocsáry liberális szemléletét kiválóan bemutatja a Grünwald Bélával folytatott vitája.

is felmutathatott volna a mind a modern politikai antiszemitizmus, mind pedig az antijudaizmus érvrendszerétől távol álló, mégis zsidóbevándorlás-ellenző gondolatok összehasonlításával.

A Verhovay Gyuláról írt részhez (124–135. p.) megemlítésre érdemesnek tartom, hogy a szerző által említett „kis Kossuth” becenévnek az is oka volt, hogy egyesek hasonló szónoki képességűnek tartották, illetőleg a propaganda Kossuthhoz hasonló jó ismerőjének és felhasználójának. Továbbá nem csupán a későbbi mandátumkörzetük – Cegléd – azonos, hanem gyermekkoruk lakhelye is. Természetesen nem egy időben, de mind a ketten több évet töltöttek el Zemplén vármegye székhelyén, Sátoraljaújhelyen, ahol Verhovay édesapjának fogadója volt – az épületben ma is étterem működik.

A szerző említi „az 1875-ös pártfúzió”-t (125. p.), ám érdemes lenne az átlagolvasó kedvéért leírni, hogy milyen pártfúzióról is van szó. A Balközép Párt és a Felirati Párt összeolvadásából létrejött a Szabadelvű Párt, mely még a század vége után is kormányon volt.

A szerző leírja (137. p.), hogy a tiszaszlári ügygel csupán annyiban szeretne foglalkozni, amennyiben az hatott a mozgalom kibontakozására. Ez dicséretes, ugyanis az ügynek tengeri irodalma van és könnyen elvihette volna az egész kötet tematikáját. A témához kapcsolódóan egészen merész és újszerű a szerző Gondolatkísérlet című alfejezete (146. p.), mely tényleg csupán egy rövidke eszmefuttatás, ami felvázol egy lehetséges olyan eseményláncot, mely elüt mind a hivatalos kánontól – a helyi zsidóság ártatlan –, mind pedig a szélsőjobb oldal ma is élő kánonjától – rituális gyilkosság történt. Mivel az ügy még ma is kusza, és nagy tömegek hisznek abban, hogy „minden jel a zsidókra utal”, Paksy elgondolkozik, hogy lehetséges: mind a két tábornak igaza van valamilyen szinten. Mégpedig hirtelen felindulásból elkövetett tett vagy baleset történt, melyben a vádlottak voltak a tettesek, de mégsem bármiféle előre kitervelt rituális gyilkosság történt.

A mű részletesen foglalkozik az 1884-es választásokkal, mely az Országos Antiszemita Párt első nagy megmérettetése volt. Hiányolom

azonban, hogy kihangsúlyozná a 17. a frakcióhoz tartozó antiszemita képviselő létszámának jelentőségét. Ugyanis ezt a számot szokás alábecsülni korunk interpretációiban, miközben nem szabad elfelednünk, hogy ezek egyéniben megszerzett mandátumok. Ekkor nem létezett listás szavazás, ezek egytől-egyig saját körzetüket megnyert egyéni jelöltek voltak. Ha lett volna listás szavazás – különösen ha nem csupán országos pártlisták, hanem a rendszerváltás után 2011-ig érvényben lévő területi (megyei) pártlisták is léteznek –, más eredmény is születhetett volna. Ez azért is fontos, mert voltak olyan kerületek (pl. Kecskemét két kerülete), ahol az antiszemita jelölt kapta meg a legtöbb szavazatot, a pótválasztáson azonban (mai fogalmakkal második forduló) alulmaradtak ellenfelükkal szemben (196–197. p.).

Írhatott volna mindegyik bejutó vagy esélyes jelölt harcáról a szerző, ami viszont valószínűleg források hiányában ütközhetett akadályokba. Továbbá, hogy a lakhelyéhez közelebb eső területeken könnyebb kutatni és az országos erőviszonyok, események kapcsán elég néhány konkrét esetet bemutatni. Viszont mégis hiányérzetem van, legalább a többi képviselő vagy képviselőjelölt pár soros bemutatása kapcsán.

A mű egyik legfontosabb megállapítása a könyv vége felé lelhető fel. A szerző úgy látja, hogy „Magyarországon megszületett a pusztán antiszemita programon túlmutató, új politikai ideológia: a jobboldali radikalizmus” (213. p.). A következő oldalakon a szerző ezt kísérli meg alátámasztani igencsak meggyőzően. Ilyen a „zsidó-szabadkőműves-liberalizmus” (215. p.) emlegetése, a kollektívizmus (218. p.), kapitalizmusbírálat (224. p.) felbukkanása és bár a szerző maga nem említi, de a recenzíró, a „modernizált formában újjáélesztett céhrendszert” meghatározásban a korporatívizmus, hivatásrendiség gondolatát is felfedezi. Ami azért is fontos, mert a két világháború közötti magyar nemzetiszocialista mozgalmaknál, az 1891-es Rerum Novarum és az 1931-es Quadragesimo Anno kezdetű pápai enciklikákat, valamint a fasiszta Olaszországot szokás a hivatásrendi gondolkodás gyökerének tekinteni. De talán

már mélyebben gyökerezett ez a gondolat is a magyar jobboldali radikalizmusban, mint eddig gondoltuk. A szerző az előbbiekhöz veszi a fajbiológiai szempontok figyelembevételét is (219. p.), én azonban úgy vélem, hogy a 19. század végi antiszemitizmusnak immáron koherens eleme volt ez, nem csupán az új „jobboldali radikalizmusnak”. A cigányság integrációra képessége is szóba került az egyik parlamenti felszólalásban, mely szintén új elem (219. p.), de annyira új, hogy a két világháború közötti mozgalmak és pártok sem foglalkoztak érdemben még a témával – kivéve Csoór Lajos egy-személyes pártját – részben alacsony szám-arányuk miatt.

Itt érdemes az 1939-ben összeült országgyűlés nyílas korelnökétől, Magyary-Kossa Istvántól egy gondolatot bemutatni. Magyary-Kossa a tárgyév őszén töltötte be a 83. életévét. Ez alkalomból Meskó Zoltán, a hazai nemzeti-szocialisták egyik vezéralakja felköszöntötte és a korelnök – aki egyébként akkorra már mandátumát átadta másnak, korára hivatkozva – gondolatait így adta tovább lapjában: „Magyary-Kossa István testvérünk megköszönte az üdvözlő szavakat és rámutatott arra, hogy ő már Verhovay és Istóczy idejében is, akiknek kortársa volt, ugyanazokat az elveket vallotta, mint amelynek diadalra jutását a nemzeti szocializmusban látja megvalósulni.” (*Magyarság*, 20. évf. 1939. okt. 15., 8. p.)

A műnek elsődlegesen nem szakmai, hanem szerkesztési hibája, hogy a forrásjegyzék a korabeli könyveket leszámítva csupán a sekunder forrásokat tartalmazza. A felhasznált korabeli sajtó, levéltári források és képviselőházi naplók csupán a lábjegyekből derülnek ki, pedig a szerző többnyire ezekre támaszkodott. Ezt korábbi könyvéről írt recenziómban is

fájlaltam. (Godzsák 2016) Kiválóan hasznosítható azonban a névmutató a könyv végén, mely könnyebbé teszi a kutatásokhoz való felhasználhatóságát.

Összességében a művet hiánypótlónak, a téma megismerésére, az ismeretek elmélyítésére és új kutatási résztémák ötletadására is alkalmasnak tartom. Nem csupán összegző, hanem elemző és újszerű. Méltó a szerző korábbi könyvéhez.

Irodalom

- Egyedül Vagyunk* 1943. évf. sz.n.
 Endreffy Zoltán 2005. *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó.
 Godzsák Attila 2016. Paksy Zoltán: Nyílas mozgalom Magyarországon, 1932–1939. *Korall*, (17.) 65. 226–230. p.
 Gyurgyák János 2001. *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris.
 Kubinszky Judit 1976. *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875-1890)*. Budapest, Kosuth.
Magyarság, 20. évf. 1939. okt. 15., 8. p.
 Nagy V. Rita 2011. *Teológia és antiszemitizmus. Krisztus megfeszítésétől a 20. századig*. Budapest, Jósöveg Kiadó.
 Nyíri Tamás 1990. Antiszemitizmus és Antijudaizmus. *Világosság*, (31.) 5. 345–353. p.
 Oláh Lajos 2017. *Az antiszemitizmus története* (<http://zachor.hu/uploads/files/az-antiszemitizmus-tortenete-2017-04-05.pdf> – letöltés: 2018. augusztus 26.)
 Paksy Zoltán 2013. *Nyílas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Budapest, Gondolat.
 Szabó Miklós 2015. *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. Budapest.

Godzsák Attila

Számunk szerzői

Angyal Béla (1958)
néprajzkutató, történész (Gúta, Szlovákia)
angyalbela@gmail.com

Bacsa Máté (1998)
doktorandusz (ELTE BTK Modernkori
Magyarország Doktori Program, Budapest,
Magyarország)
bacsamate08@gmail.com

Csehy Zoltán (1973)
költő, műfordító, irodalomtörténész
(Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)
zoltan.csehy@uniba.sk

Gaučík István (1973)
történész, tudományos főmunkatárs (Szlovák
Tudományos Akadémia Történettudományi
Intézete, Pozsony, Szlovákia)
gaucsikistvan@gmail.com

Godzsák Attila (1990)
történész-doktorjelölt (Károli Gáspár
Református Egyetem, Budapest,
Magyarország)
godzsakattila@gmail.com

Gyarmati Enikő (1967)
történész (Budapest, Magyarország)
gyarmatieniko@t-online.hu

Hushegyi Gábor (1959)
esztéta (Pozsony, Szlovákia)
gaborh33@gmail.com

Molnár Imre (1956)
történész, nyugalmazott diplomata (Budapest,
Magyarország)
molnarimre561@gmail.com

Szarka László (1953)
történész (Selye János Egyetem, Komárom,
Szlovákia; Rubicon Intézet, Budapest,
Magyarország)
laszloszarka@gmail.com

Szendi Tünde (1987)
nyelvész (Fórum Kisebbségkutató Intézet –
Etnológiai Központ, Komárom, Szlovákia);
doktorandusz (Nyitrai Konstantin Filozófus
Egyetem, Nyitra, Szlovákia)
szendi.tunde@foruminst.sk;
tunde.szendi@ukf.sk